



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

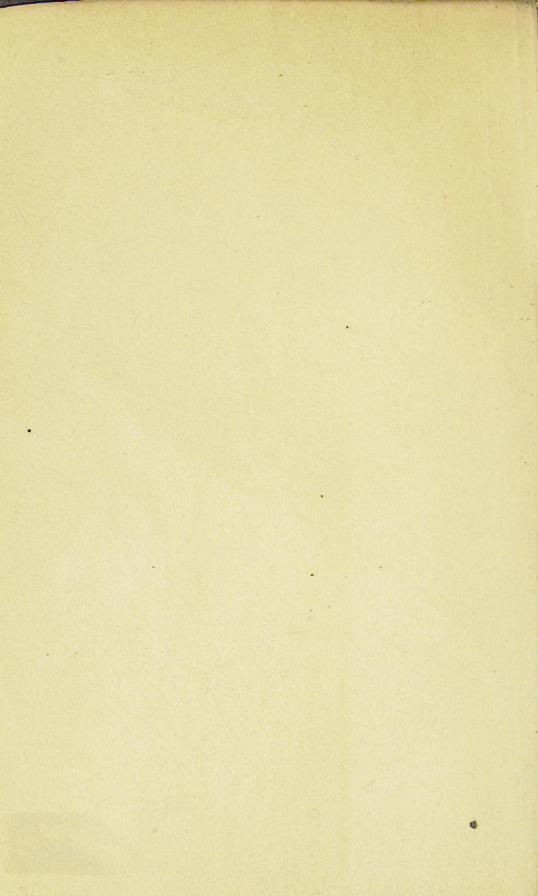
ԿՏՈՏ ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ



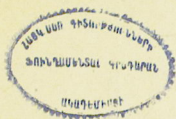
1804 - 1848

ԵՏՆՐԱՑ



Ա. Բ. ՈՎ. ՅԱՆ

1933
0211



Պետերատի տպարան

Գլավ. № 8040 (բ)

Հրատ. № 1801

Պատկեր 44

Տրք. 6000

Մապիկը՝ Հակ. Կոչոյանի

Ստիլիստ յեկ սրբադրիչ՝ Լ. Ա. Ռ. Ո. Վ. ՅԱՆ

Համեմված և արտադրուքյան 7 համվարի 1933 թ.
Ստորագրված և տպագրելու 3 համիսի 1933 թ.

ՔՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
Ակուցիցեր	3
Հանգույց	17
„Երջարարձ“	27
Ազդեցութիւններ	41
Լեզուներ	59
Մահ	77
Ժառանգութիւն	108
* *	133





Լույս է տեսել Ակսել Բակունցի նոր մի գրվածքը՝ «Ճաշատուր Արուսյանի „անհայտ բացակայումը“ (Յերևան, 1932)» վերատառութչամբ: Հեղինակի անունը տրամադրում է ինքցյան լինութադրել, թե շնորհալի բելլետրիստի նոր վիպասանութչունն է լինելու այս: Այդպիս ել է, իրոք: Գրվածքը բեղմնավորողը հեղինակի վիպագրական արվեստն է: Ակներև է միայն, վոր մեր այս կարծիքին համամիտ չէ ինքը հեղինակը, ինչպես, հավանորեն, նաև նրա ընթերցողների մեծ մասը: Այսպես լինում է հաճախ: Գաղափարներին կպցրած յառլիկը — ինչպես Մարքսն է նկատել — հաճախ ավելի վտանգավոր է, քան գինու շին կպցրած յառլիկը: վերջինս խաբում է չերբեմն առնողին, մինչդեռ առաջինը՝ և՛ առնողին, և՛ ծախողին:

Յառլիկից դատելով՝ գրվածքը, իրոք, վոչինչ առնչութչուն չունի վիպասանութչյան հետ: Գիտական հավակնութչուններով գրի առված մի աշխատասիրութչուն է այս՝ հիմնված «արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների» վրա: Գրվածքի մեջ զետեղված են «գտադործված մի շարք դոկումենտների նմանահանութչունները: Աչքի լե դարնում մանավանդ չափ ու սահմանը հեղձող «ապարատը» — հեղինակի «բանասիրական» ծանոթագրութչունները:

Հանգամանքներ են սրանք, վորոնք պարտավորեցնում են քննադատորեն տրամադրված ընթերցողին: Անհնարին է, իրոք, վեր հանել գրքի վիպական բովանդակութչունը, լեթե չփորձենք պարզել նրա «գիտական» արժեքը, լեթե չվերլուծենք գիրքը վորպես ուսումնասիրութչուն:

Վճրն է ընկ. Ակսելի դրադմունքի առարկան: Շատ ծեծված, բայց չերբեք չլուծված մի հարց — Արուսյանի անհետացման կամ, ինչպես նշել են դեպքն արձանագրող վոստիկանական որդանները, նրա «անհայտ բացակայումի» առեղծվածը: Քննելով անհետացման բոլոր հայտնի վերսխաները, հեղինակն անում է ընդհանուր այն նկատողութչունը, թե դրանք բոլորն ել անհիմն լինութադրութչուններ են լոկ կամ՝ նպատակավոր հերլուբանքներ. ժամանակակիցները հեռու ելին մանավանդ Արուսյանի մահանալու մտքից. վոստիկանութչյան թե ժողովրդի կարծիքը այն եր, թե նա փախած պիտի լինի վորևե մի տեղ. ամենից հավանականն էր համարվում, վոր անցած լինի Արաքսի մյուս ափը: Իր գրվածքում ընկ. Ակսելը

փորձում ե վերանորոգել հենց այդ կարծիքը, դիտի չընկնելով, վոր վոստիկանութիւնը չեր կարող առհասարակ արձանագրել անհետացած մեկի մանր, չեթե չկան ուղղակի ավայաներ, — թեև ընկ. Ակսելի բերած տեղեկութիւններէց խի չերևում ե, վոր ժամանակակիցները փնտռումներ ելին կատարում նաև Արովյանի դիակը հայտնաբերծելու ուղղութեամբ, — ինչպես և չկասկածելով, վոր մեռածին կենդանացնելու մտայնութիւնը սովորական և առհասարակ լեզուի համար, հերյուրված լինի այն վոստիկանութեան գրասենյակներում, թե ծագած «ժողովրդի մատմուռքի» մեջ...

Սահայն ընկ. Ակսելի վերսիան հետաքրքրական և վոչ այն տեսակետից, վոր Արովյանի անհետացման չաղացուցված հին վերսիաներին ավելացնում ե մի նորը, ասենք թե հնագուշը: Հետաքրքրականն այն ե, վոր այդ վերսիան ջանք ե սնում վերադնահատելու Արովյանին: Արովյանը հայտնվում ե մեր տաջ վորպես մի մարդ, վորը պառակտվում ե Ֆեոդալական և կապիտալիստական տիրող դասակարգերի և ցարական տիրող ռեժիմի հետ, փախչում շրջապատող մութ ու գարշ միջավայրից, վորդերգական վախճան ունեցած իր այդ ժեստով խի կարծես նախատինք դառնում միջավայրի իշխող ուժերի ու հասկացողութիւնների համար: Դատեցեք ինքներդ: Այն մարդը, վորի գործունեութիւնը թվում եր թե դադարախոսական անդրանիկ ազգարարն եր կովկասահայ միջավայրում սողմնավորվող կապիտալիստական հարաբերութիւնների և վորի գլուխ գործոցը միաժամանակ գովքը ցարական եքսպանսիայի և նախերգանքը բուրժուական նացիոնալիզմի, — հայտնվում ե այստեղ վորպես մեկը, վոր անդրադարձնում ե գլուղացիութեան հակակրանքը ցարիզմին և բուրժուազիային, չերես շուռ տալիս տիրող ռեժիմին և տիրող հասարակարգին, անցնում Արաքսը, ապավինում հայկական բնաշխարհում չերկրագործական չարքաշ աշխատանքով ապրող մասսայի բախտին կամ, ով գիտե, հենց նույն այն ժամանակ, 1848 թ. գարնանը, Յեմրուզայում բռնկած հեղափոխութեան հուսակայանին:

Վերագնահատումը կատարյալ ե, իրոք: Այդ տեսակետից ե հենց, վոր ընկ. Ակսելի կոնցեպցիան թե նոր ե, թե խիզախ, թե հետաքրքրական միանգամայն: Բայց վիճքան հիսթալօր ե այն: Այս ե խնդիրը: Յե՛վ այս խնդրի շուրջն ե հենց, վոր պիտի դառնա ամեն մի քննադատութիւն, վոր նպատակ կընի իրեն՝ վորոշել ակսելյան հայտնութեան բուն նշանակութիւնը, մերկացնել նրա վիզական, ֆուկլորային ատաղձը, բնութագրել այն վորպես լեզուի Արովյանի մասին:

Յժմ մյա ցցվճգայի վրդիբոսե մի մայիլանայիս
 ևտիղանամ զմ մճայանայիս՝ բիմմեա. րոմ լի մեղի լմիլ վայի
 ցմարիլ մից ևադճայից զմ րցիա. ուոյն յսգւղմ վմիլ ճարճա գոի

ԱՎՈՒՆՔՆԵՐ

Ընկ. Ակսելի գրվածքը լինում է ղեկավարող մի տեսակետից, վոր նախապաշարմունքի կալուենութլունն է ձեռք բերել արդեն: Դա Աբովյանի՝ «գլուղացի» կամ «գլուղագիր» լինելու հանգամանքն է, արմատացած այն կարծիքը, վորը կովկասահայ ճանահաղետական» գլուղի ու գլուղացիութլան գաղափարախոս է հռչակում «Վերք»ի հեղինակին¹: «Վերք Հայաստանին» — գրում է ընկ. Ակսելը — գովքն է վոչ միայն ուսական գեները, այլև հայ գլուղի, նրա բարքերի ու այն ակնկալութլունների, վոր ունեք «Հայկական Մարզի» գլուղը շահի ու նրա սարդարների բռնութլունից ազատվելու հուսով»: Մի այլ տեղ, բնորոշելով Աբովյանի տեսակետը վաճառականութլան ու առևտրական կապիտալի մասին, հեղինակն ընդգծում է նրա բացասական վերաբերմունքը դեպի բուրժուազիան, դեպի առևտրական կապիտալն առհասարակ: Մնացածը պարզ է ինքյան. լեթե ուսական գեները շահալն ու շոխը, նրա հաստատած լերկաթե լուծը չարդարացրին գլուղացիութլան ակնկալութլունները, լեթե ուսական նույն այդ գեներին ապավինած առևտրական կապիտալը վոտքի տակ տվեց գլուղի հին կենցաղը, նրա վաղեմի բարեկեցութլունը, պետք է վոր, հարկավ, հուսախար լիներ նաև «գլուղացիութլան գաղափարախոսը», Աբովյանը:

Վերն է այս մերձեցման հիմնական արատը:

Աբովյանը ծնվել է գլուղում: Նրա գրականութլունը անդրադարձել է հայկական գլուղաշխարհին, գլուղական թեմատիկային: Նա գրել է մի լեզվով, վոր հասկանալի յեր գլուղացուն, արծար-

¹ Հ.մ. Թ. Ավդալբեգյան. «Ո՞րտեղ Աբովյան», Վաղարշապատ, 1910. նույն հեղինակը՝ «Նորի վիզը Մուրացանի յերկերում», Վաղարշապատ, 1912, յեր. 4 և հետ. և «Հայ գլուղը Հ. Թումանյանի յերկերում», Յերեան, 1925, յեր 11: Նաև Ա. Տերաբեյանի «Նկատողութլուններ մեր գլուղագիրների մասին» հոդվածը («Հայաստանի Պետհամալսարանի Գիտ. Տեղեկագիր» № 2—3, Յերեան, 1927, յեր. 276 և հետ.):

ծել հայացքներ, վոր պատվաստվում ելին գլուղական միջավայրում: Բայց իրմք «գլուղացի» չեր Արովյանը — սոցիալական իր ծագումով ու դիրքով, և վոր ամենահեղինակն է՝ դասակարգային իր մտայնութեամբ, իր դադափարախոսութեամբ: Արդւոք խկապէս «գլուղագիրներին» նահապետն եր Արովյանը, ինչպես ընդունված է կարծել և շարունակում է, ըստ չերևույթին, կարծել նաև մեր հեղինակը:

Կարելի՞ լի անգիտանալ միթե, վոր «գլուղացի» Արովյանը ծնվել եր գլուղի ժառանգական տանուտերներին, գլուղի թարխաններին, գլուղական աղնվականների ընտանիքում, վոր Արովյանների գլուղական «խրճիթը» աղգակցական ու սոցիալական կապերով հլուսվում եր մի ժամանակ Յերևանի մելիքական տան և Եջմիածնի վեհարանի հետ, ինչպես պատմել ե ալդ մասին ինքը Արովյանը Հաքստահաուզեինին հանձնած գերմաներեն իր հիշատակարանում²: Ինքնակենսագրական մի հատվածի մեջ Արովյանը գրել է, վոր իր հայրենական տունը նշանավոր է «այս չերկրում» և ամենից հարդված³, «վերքում խոսելով Արով պապի մասին, հեղինակը գրում է. «Հարիր տարի կըլի վոր լուսահոգի Արովը մեռել ա, ելի նրա վողորմին հա կա, հա կա: Թուրք ու հայ նրա քերեղմանովն են որթում ուտում: Ճամփի վրի մենծ իգու անունը Հնդստան ա հասել: Են ցաղզահ բաղը իր ձեռովը անկեց, վոր անց կենողը դնա նրա բարությունը վայելի: Չորս կատեղան ամեն առավոտ, ինչ պտուղ ծառիցը վեր եր ընկնում, հավաքում, քթոցներով տանում ելին ճամփին դնում ու անց կենողի ջերն ու խուրջինը լցնում: Են մեշա իդուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրանց տանը չելին բանացնիլ, ջոկ կպահելին ու աղքատ գեղըցոնցը կրաժանելին»:

Արով պապի հարստությունը չեր սպառվել նաև Արովենց Հարությունի, գրողի հոր, ժամանակ: «Ձանգվում» Հարությունը դուրս է բերված վորպես «Քանաքու աղնվական», մի իզիթ, վորը «քահլան ձին տակին» բաղմանչիների ձեռքով առաջ եր տանում տակվին «մենծ իգու» գործերը: Ճիշտ է, հետագայում խարխվեց Արովյաների տոհմային բարեկեցությունը: Բայց շրջվեց արդւոք գրանով գրողի սոցիալական դիրքը և, վոր ամենից կարևորն է ներկա դեպ-

² A. Freiherr von Haxthausen: «Transkaukasien». Leipzig, 1856, I, 181, 191, 204 և հետ:

³ Ն. Տեր-Կարապետյան. «Պաշտուր Արովյան», Բագու, 1911, յեր. 15

քում, հասարակական նրա գիտակցութիւնը: «Աբովի թուրք» Եղմի-
 անի ժառանգավոր, վանքի դպիր ու «հոգեդավակ», սեմինարիայի
 մոնիթ, ներսեսի կուսակից — ահա Աբովյանի նախնական «վարքը»,
 նրա սոցիալական գիտակցութեան ակունքը: «Դորպատի ստու-
 դենտը, — պատմում է ընկ. Ակսելը, — զրկվեց ժառանգական իրա-
 վունքներէց, իսկ փոքր ինչ ուշ զրկվեց նույնիսկ «հոգևոր կոչու-
 մից»: Բայց միթե ժառանգութիւնից զրկվելը վերացնում է
 ինքյան գիտակցութիւնը ժառանգութեան մասին, կամ «հոգևոր
 կոչումից» հեռացվելը վերացնում ինքյան ամեն մի առնչութիւն
 չեղեցեցու հետ: Ուշադրութեամբ կարդացե՛ք Աբովյանների ազնիւ-
 կան ծագման մասին Հաքստհուզենի գրած եջերը, և դժվար
 չի լինի համոզվել, վոր Աբովյանն է հենց, վոր տրտունջ է հայտ-
 նել նրան այն մասին, թե ուսանին անարգարացի լեն գտնվել
 իր տոհմի հանդեպ, զրկելով նրան այն իրավունքներից, վոր
 այնպիսի առատութեամբ հատկացվել էին վրաց կնչագներին⁴.
 Դորպատի «իմացական ավազանը» ընդարձակից, հարկավ, Աբո-
 վյանի մտահորիզոնը: Հասարակական ավելի զարգացած հարաբե-
 րութիւնների վրա հանգչող կուլտուրական այս միջավայրում եր-
 անշուշտ, վոր ձեռք բերեց Աբովյանը չիվրոպական կրթութիւնը,
 չուրացրեց առաջամարտ հայացքներ գրականութեան և դպրո-
 ցի, ազգային և «մարդկային» իրավունքների, հայ միջավայրում
 իշխող ունեւոր տարրերի կուլը եգոիզմի, կղերի անծայր տգի-
 տութեան մասին և այլն: Մակայն գոչութիւնն ունի նաև Դոր-
 պատի գերագնահատման վտանգը, վորքան Աբովյանի նացիո-
 նալ-գեմոկրատական մեծարողները, վեր հանելով Յեվրոպայում
 չուրացրած պրոգրեսիվ նրա հայացքները, անգիտանում են այն
 հանգամանքը, վոր գրողի ամբողջական նկարագրի կազմակեր-
 պութեան վրա վորոշ իր կնիքն է դրել նաև նրա ապրած ասի-
 ական միջավայրի հետամնացութիւնը, նրան շրջապատող հայ
 և անգրկովկասյան իրականութեան բախտորոշ ազդեցութիւնը:
 Դորպատը շեշտեց միայն Աբովյանի սոցիալական գիտակցութեան
 յեղիվորքները. այն մտքեց իդեական նրա տեսադաշտը դասակար-
 գային գիտակցութեան նոր տարրեր, բաց չխզեց, արմատախիլ
 չարեց նրա հին սոցիալական հոգեբանութիւնը, չփոխեց հիմնի-
 վեր քաղաքական նրա հին մտայնութիւնը:

Դորպատի շրջանից Աբովյանը ժառանգութիւնն է թողել մեզ

⁴ Հմմ. Ն. տ., 70, 180, 189 և հետ.

քնդարձակ իր հիշատակաբանները, վորոնք ցույց են տալիս, վոր
 ոտար հորիզոնների տակ խոհ Նշմիածնի դպրի կլանքն ընթանում
 էր վանական կանոնների համաձայն: Ծով ու պահեցողություն,
 աղոթք ու բարեպաշտություն—պարտավորություններ էլին սրանք,
 վոր կատարում էր Արովյանը ամենայն խստութեամբ նաև Դոր-
 պատում: Տոն որերին կամ հանդիսավոր առիթներով այցելում էր
 գերմանացի իր ծանոթներին ու բարեկամներին՝ հազնելով պատ-
 շաճ զգեստը՝ Նշմիածնից բերած փորաշան: Ճիշտ է, Արովյանը
 տուրք էր տալիս նաև սիրալին հրապուլներին. սրանց հետքերը
 պահպանել է անգամ մեզ հետաքրքրող գրվածքի անվանաթերթը,
 վորի վրա ընկ. Ակսելը, հնազանդ բեկեորիստի իր կոչումին,
 ավելի լավ դործադրման արժանի խնամքով զհանդել և Արովյանին
 զբաղեցրած բազմաթիվ հերոսուհիներից մեկի, Շարլոտտա Շուլցի,
 սրտածմլիկ տողերը ... Սրանով Արովյանը հակասում էր, ինարկե,
 վանական թեորիային, թեև, հայտնի բան է, այս ամենը մազա-
 չափ անգամ չէր մեղանշում վանական պրակտիկայի դեմ: Այս-
 տեղից չի կարելի չեզրափակել նույնիսկ, թե Արովյանն անհող
 էր առհասարակ վանական թեորիայի նկատմամբ: Կան շոշափելի
 փաստեր, վորոնք հակառակն են վկայում. դորպատյան այս տա-
 րիներին էր հենց, վոր Սալլանթյանը և Մսերը ծրագրում էլին
 Արովյանի հետ մեկտեղ Վենետիկ Միթիթարյանների պես ուսում-
 նական մի միաբանություն հիմնել Ս. Խաչ վանքում՝ ցարի և
 թեմակալ Ներսեսի հովանավորության տակ: Վաղեմի ծրագիր
 էր այս, վորին տուրք են տվել ժամանակին Ներսես Աշտարա-
 կեցին, Մանվել Կյումուշխանեցին և ուրիշները և վորի իրադործ-
 մանը ձեռք էլին զարկում ներսիսյան կուսակցության Շնոր սե-
 րընդի՝ ներկայացուցիչները և զրանց թվում նաև Արովյանը:
 Այս նպատակից շատ հեռու չէր Արովյանը, չէր դեռևս ուս-
 պարակական պատերազմի ժամանակ պատրաստություն էր տես-
 նում արտասահման անցնել: «Ծն ժամանակին, — պատմում է նա
 «Վերք»ում, — վարժատանից դուրս եկա ու թիֆլիզուցը դնացի
 Հախպատ Յեփրեմ կաթողիկոսի մոտ, վոր թուղթ առնեմ, դնամ,
 իմ ծնողացը հասնիմ, նրանց հետ քոչիմ ու դնամ Վենետիկ»: 1832
 թվին Մսերը հրավիրում էր Արովյանին «պարագուլիս» կանգնել
 նոր ուխտի հիմնադրման ձևնարկին⁵, Մակայն Արովյանը հնա-
 րավոր էր համարում վոչ թե Նախիջևանը, այլ հենց Նշմիածինը

⁵ «Փարոս» 1876 թ., տետր Ե., յեր. 7 և հետ. Մ. Մսերյան. «Գատմութիւն
 կաթողիկոսաց Նշմիածնի», Մոսկվա 1876, յեր. 260 և հետ. 266 և հետ., և Ա. յեպ.

դարձնել ազգի լուսավորութեան կենտրոն: Նույն 1832 թվին նա կոչ
 էր անում Կարբեցուն՝ ջնջել ազգի չերենից «սոցիալութեան ախար»,
 ժողովել իր թիկն առկա պիտանի ասն մարդկանց, վրոնք կարող
 կլինեյին ստանձնել «ստորանդալ բազմութեան» կրթութեան պաշ-
 տոնը: Մասնանշում էր, վոր այդպիսի մեկը — Մ. Թաղեադանը —
 գործի չէ անցել արդեն Նշմիածնում, մինչդեռ մյուսը — Մսերը —
 անգործութեան և մատնված թիֆլիսում 6:

Արովյանը հայրենիք վերադարձավ հենց նույն այդ վայրում
 և նույն այս ծրագրով ազգի «սոցիալութեան ախար» սրբելու
 համար: Միամիտ, ֆանտաստիկ ծրագիր էր այս, վորի իրագոր-
 ծումը կենթադրեք, թե Կարբեցին իր իսկ հակառակորդներէ, ներ-
 սիսյան կուսակցութեան մարդկանց, ժամադրավայր պիտի դարձնէր
 Նշմիածինը: Երագիրը մերժվեց, իջարկե, և հասկանալի չէ, վոր
 «զեղջիկական» մտայնութեան համար չէ, վոր Կարբեցու արբա-
 նչակները վտարեցին վանքից նաև «ազգամոռաց, կրոնադրուժ»
 Արովյանին: Այլ և այլ պատրվակներով և ձևերով նույն այս վերա-
 բերմունքին ելին արժանանում բոլոր ներսիսականները: Արովյանն
 անցավ պետական ծառայութեան, նվիրվեց դպրոցական գործունե-
 յութեան: Բայց դարձչալ՝ փոխվեց նրա սոցիալական դրութեանը,
 հարադատացնով նա վորևե չափով գլուղին և դյուղացիութեանը:

Արովյանին ժամանակակից գլուղը նախակապիտալիստական
 ժամանակաշրջանի գլուղն էր: Միայն և «նահապետական» համարել
 այդ գլուղը, ինչպես սխալ կլինէր նաև դերադնահատել ապրան-
 քային տնտեսութեան դերն այդ գլուղում: Տիրապետողը ֆեոդա-
 լական համակենցադն էր, նահապետականութեան հետքերով և
 ապրանքային հարաբերութեւուններէ նախանշաններով: «Ենպես
 մարդ կար, վոր տարենը երկու հարիր, իրեք հարիր լիտր տանձ,
 ինձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ կնքան էլ աղքատի ու ճամ-
 փորդի ուտոցնում, յա դեղապիտի հմար պահում, վոր սարի աղքատ
 խալիը՝ թուրք, հալ՝ չունքի բաղ չունին, մեկ հիվանդ պատահելիս
 վան տանին»:

Գլուղացիութեւունը ներմակ տարր էր տիրող ավատականու-
 թեան: Գլուղացիական միջավայրում տարվող ազգայնական պրո-
 պագանդն իսկ նշան էր այդ ներհակութեան, անդրադարձած
 գլուղացիութեւունից դուրս գտնվող դասակարգերի հասարակական
 Սեդրակյան. «Հովհաննես յեպ. Եանխաթունյանի կենսագրութեւունը», ՍԳԲ, 1899
 յերթ 27 և հետ:

6 Ն. Տեր-Կարապետյան. յեր. 262:

ծուռ հայելու մեջ: Առևտրական, վաշխառուական կապիտալի պրոպագանդաներ արագ, վոր ճիշդ եր անուժ քարշել իր հետևից գչուղացիութունը, ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությանը նպաստող մի հենակետ դարձնել Պարսկաստանի Ֆեոդալական կարգերի դեմ նրա ունեցած դժգոհութունը: Արովյանին ժամանակակից գյուղացիական շարժումները Ռուսաստանում, Ուկրաինայում և Կովկասում զաղուրային շարժումներ ելին՝ ուղղված սուսական մեարդուլիայի կալվածատիրության և նրա հետ զողված առևտրա-վաշխառուական կապիտալի դեմ: Շարժումներ ելին դրանք՝ ուղղված ցարիզմի սահման-ֆեոդալական քաղաքականության, նրա դաղութային եքսպանսիայի, նրա դաղութային օժիթի դեմ:

Կարճը ենք սակայն այս ասպեկտի մեջ դիտել Արովյանի կատարած աշխատանքը: Նրա «Վերք Հայաստանի» մեծարում եր ցարիզմի «սողատարար» պաշտոնը: Նա խոսք չուներ ֆեոդալական կարգ ու սարքի դեմ առհասարակ: Չմոռանանք, վոր Արովյանի փառարանած «ազատարար» ցարիզմը Պարսկաստանի և Թուրքիայի հաշվին փորձում եր միայն հաղթահարել Ռուսաստանի ճորտատիրական տնտեսության ճշմարտությունը: Իր հերթին՝ Արովյանի ձգտումներ՝ փոխարինել ֆեոդալական մի սխտեմը, պարսկականը, մի այլ, ռուսական, դարձյալ ֆեոդալական, սխտեմով: Արովյանի մի վտանավորը ներբողում եր Սարգիս Ջալալյանին նրա հնախոսական ջանքերի համար: «Վերքը թախիծով եր նշում Հայաստանի ֆեոդալական անցյալը, պատկառանքով հիշում հայ լեկեղեցական նվիրապետության—խուսկու մոմի, խաչի ու ավազանի—մասին: «Վերքը» մեծարում եր «մեր առաջի՛ են հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը»: Անիի ավերակները լցնում են Աղասու կուրծքը հայրենասիրության խանդով: Նա չերազում եր վերականգնելու Անին. «նրա միտքն են ա, վոր Անի շինութունը քցի»: Արովյանը խտացնում եր գուհները, պատկերացնելով գյուղի ցանապետական անցյալը. միտումավոր մի նկարագրութուն եր այդ, վոր կամենում եր ցույց տալ, թե միմիայն պարսիկն եր խախտում գյուղի վաղեմի ինքնաբավ կացութունը, նրա ներքին անդորրը, նրա սոցիալական ներդաշնակութունը: Արովյանի պատկերած նահապետական իդիլիան ստորագրաս տեղ եր տալիս գյուղի ներքին պառակտմանը, ազգային միասնական ճակատ հարգարում «հարամու» դեմ. «մենք, վոր Վիրար թա-

սիբ քաշենք, իրար քոմագ անենք, իրար պայծառացնենք, շե-
նացնենք, ծոփն ել տեղիցը վեր կենա, մեզ տակովը չի կարալ
անիլ, ինչ թի ոսմանցին, չա պարսիկը: Մեզ՝ ամենաբարի արա-
րիչը են հոգին, են խելքը, են շնորհքը չի տվել, վոր նամարդի
մուհտաճ մնանք: Աստված հիմիկ մեզ լիս ա բաց արել, ուսաց
թրին սարեր չեն դիմանալ, վոր ջանք անենք, մեկդմեկու սիրենք,
մեր լեզուն, մեր լեկեղեցին ենպես դալիմ բունենք, ինչպես մեր
լերջանիկ նախնիքը, հավատացիք ինձ աստված ել կսիրի մեզ,
մարդն ել:

Այստեղ Աբովյանը կրկնում եր մի միտք, վոր տարիներ առաջ
հալանել եր կարբեցուն ուղղած նամակում՝ «վոչ թե պարսիկը,
վոչ թե թուրքը, ալ մենք ինքներս ենք մեր կորստի և մեր կոր-
ծանման պատճառը. ատելով և հալածելով իրար, խախտելով
միասիրտ միաբանութիւնը՝ ազգը զրկվեց իր բախտավորութիւն-
նից»⁷: Ազգի «բախտավորութիւն» համար, արտաքին թշնամու
զեմ նրա ուժերը համախմբելու համար, Աբովյանը պահանջում
եր վերստեղծել նախկին «միաբանութիւնը», դրսևորելով սրանով
գաղափարական իր սերտ կապը վոչ միայն «ազգի» ֆեոդալական
խավերի, ալլև ֆեոդալական կարգերի ժամանակ աճող մի ալլ
ուժի — քաղաքային բուրժուազիայի հետ:

Աբովյանի սերտ կապը հասարակական այս ուժի — բուր-
ժուազիայի հետ վոչ միայն չի նկատում ընկ. Ակսելը, ալլև ուղ-
ղակի ժխտում: Ընկ. Ակսելը ևս շեշտում և Աբովյանի «բացա-
սական վերաբերմունքը դեպի վաճառականը, առևտրականը, կա-
պիտալիզմն առհասարակ: Ընդդժում և, վոր Աբովյանը մնաց
մինչև վերջը «ստարամերժ դեպի վաճառական դասը, դեպի առև-
տրական կապիտալը, վորը պատերազմին հաջորդած խաղաղ շրջա-
նում (Անդրկովկաս արանգլիտի վերացման պայմաններում | ? —
Ա. Հ.) աճում եր ավելի արագ, ինչպես սուսկերը հորդ անձրևից
հետ»:

Տեսակետ և այս, վոր լեզակի չե դարձյալ, ալլ բղխում և ըստ
ամենայնի Աբովյանի նացիոնալ-դեմոկրատ «քննադատների»
ցանած նուչն այն նախապաշարմունքից, վորի գոհերից մեկն և
ընկ. Ակսելը: Ճիշտ և, վոր Աբովյանի նկարագրած գլուղում
տիրապետողը «չեն ու բոլ» տնտեսութիւնն և: «Վորը լերկու,
վորը իրեք բաղ թւներ, նոքար, հոգաղ դռանը հազիր, ու տան ներսն

⁷ Գրաբար տեքստերը այստեղ և վարը փոխադրում ենք սովորաբար ազ-
խաբհարարի:

ու պուճակը դրձրում եր: Արովյանի նկարագրածը գլուղացիական մանր տնտեսութունը չե, այլ գլուղական համփաների, քնդիտու- ղաների, գլուղական «իշխանների» այն տնտեսութունը, վորի նկարագիրը տիկ և նա նաև Հաքստհաուզենին հանձնած հիշա- տակարաններում, այնտեղ, վորտեղ խոսում և Արով պատի բա- բեկեցիկ որերի մասին: «Վերք»ի մեջ շեշտված և նասուրբալ տնտեսութան պատկերը: Արովյանի գուրս բերած «գլուղացի- ներն» ատելությամբ են խոսում փողի ու փողատիրության մա- սին: Սակայն ներկա դեպքում Արովյանը ումանցիկ մտայնու- թյան ներկայացուցիչ էր, իսկ նրա գրածը պատմական մի վի- պասանութուն, վորտեղ, ինչպես Նալբանդյանն և նկատել տա- կավին, տեսնում ենք «հայկական կյանքի մեռած պատկերը»: Նասուրբալ և ապրանքային տնտեսության շուրջը «Վերք»ի և ջի- բում արծարծվող դիալոգը մատնում և միայն վաշխառուական կապիտալի աճող ազդեցութունը, անդրադարձնում դուռի և քա- ղաքի, գլուղական «իշխանների» և քաղաքային դովլաթավորների ներքին բաղխուհները: «Վերք»ի մեջ ինչամի Հարությունը—հանձին վորի հեղինակն ըստ չերեուցթին հրատարակ և հանել իր հորը, Արո- վենց Հարությունին (հանդամանք, վոր տեսն են առել հեղինակի կենսագրողները) — խոսելով առևտրականի մասին՝ մատնանշում և միայն գլուղի սոցիալական ներդաշնակության խղումը. «Ճոթ առնելիս հո՛ շատն ուզում ա, մեկ չերկու շահի փող ենք դատել, են ել նա խլի: Ե՛լ գիտի ժամանակ հա. թվ էր տեսել կամ լսել ավալի սըֆթա հսպես բաներ. դառն ու գելն ի միասին արածում էլին, հըմիկ կովը վեր են քաշում, վոր տեսնեն, թե տակին չարաբ Փորթ կամ, թե չե: Ստակած ձիու նալի չեն ման գալիս, ել ձև ասես դարդ: Հերը վորդուն չի ճանաչում, վորդին հորը, ախպերն ախպորը, լավ ա՛ վոր քարը քարի վրա կանդնած մնում ա»: Տա- նուտերը խրատում և Հարությունին. «Մենք ել լավ գիտենք, վոր դրուստն ես ասում. ամա ինչ անես, վոր գեղըցու խոսքը չվանի չեն դնում, քաղաքացին ել տեղը տաքացրել, տաղ արել, էր չալը խմում. հւմ դարդն ա, թե քարը քարի վրա չի կանդնել, ամեն մարդ իր գրակն ա դղում, իր գլուխը քորում: Բերանդ բաց անե- լիս, հող են ածում, աչքդ բաց անելիս՝ թոգ. շունը տերը չի ճա- նաչում, ձև ասես, ձև. կուտ ունիս, քո հավի առաջն անիր. դան ունիս, քո ջաղացը տար. դու ել՝ թե ձեռքիցդ գալիս ա, դանակդ սրիք, մեկ կողմից վրա թռիր, աշխարքս թալան, թալան ա, նա- մարդը իշի փալան ա»: Առևտրական կապիտալի եզոխտական մո-

բալը ճեղք եր բացել արդեն տանուտերի ուղեղում, նրա բերնում լեզու յին առնում վաշխառուի բարոյական նորմերը:

Արտօլյանը, հարկավ, դատապարտում եր վաշխառուական կապիտալի գողողիական մորալը: Նշանակում ե այս առհասարակ, թե նա ժխտում եր դրանով կապիտալիստական բարոյախոսութեան հիմքերը:

Ընդ. Ակսելը հիշատակում ե նրա՝ «Հախվերմաղի դովքը» վոտանավորը և ցասկոտ այն նամակը, վոր ուղղել եր նա իր «հախը» կտրող հաշ հարուստներից մեկին, վորի գլխավոր հանցանքը «մարդուն մարդատեղ չքցելն» եր: Յեով հենց այս փաստից շտապել ե չեղրակացնել Արտօլյանի հակակապիտալիստական մտայնութեան մասին, մոռանալով, վոր «սլարտաճանաչութեան» ու «մարդուն մարդի տեղ քցելու» սկզբունքի հռչակումով ե հենց, վոր պատմական ասպարեղ իջավ բուրժուազիան: Ընդ. Ակսելը կրկնում ե այստեղ վոմանց այն սխալը, վորոնք, որինակ, «աշխատավորութեան» իդեոլոգ են համարում Սունդուկչանցին սոսկ այն պատճառով, վոր վերջինս մտրակում ե ստորագրած մուրհակը կամ «խղճի դավթարով» վերցրած պարտքն ուրացող Ջիմզիմոններին...

Մեր հեղինակին շփոթեցրել ե այնուհետև Արտօլյանի այն արտունջը, թե «վաճառականութեան վողին» ե ծանրանում ազգի մեծավորների գործի ու ընթացքի վրա և զուր ե՝ դրական ոժանդակութուն սպասել նրանցից «ընդհանուր բարորութեան» համար կամ՝ Արտօլյանին համախոհ Նազարչանցի այն խոսքը, թե՝ «վորոնն իշխում ե վոսկե զահի վրա և հոգուտ ժողովրդի արած բուժիչ առաջարկներին վոչ վոք ականջ չի դնում»:

Նազարչանցի գրութունները լիքն են, հիրավի, նման տըրտունջներով: Բայց նշանակում ե այս, թե Նազարչանցը մերժում եր «վոսկե զահը»: Ամենևին: Պնդել այս՝ կնշանակեր անգլիտանալ Նազարչանցի դերն ու նշանակութունը: Նազարչանցը և իր համախոհները կամենում եին միայն հեռացնել «վոսկե զահից» նրա վրա բազմած «վորոմը», և միայն այս՝ նրանք ավետարան ելին կարգում կապիտալիստական գալլերի գլխին, վորոնք չելին տեսնում կապիտալի կուտակման և «ընդհանուր բարորութեան», կամ, վոր միևնուզնն ե, կապիտալիստական հարստահարութեան և «հոգուտ ժողովրդի արած բուժիչ առաջարկներին» ներքին կապը: Զբաղեցնող ժամանակաշրջանում Նազարչանցը հառում եր իր աչքը ազգի «ընտրյալ» զավակների վրա. «ժողովրդական մասսաները — դրում եր Նազարչանցը — նվիրված են ամենուրեք նյութական»

արդունագործական կյանքին, նրանք հազիվ են մերձենում գիտութեան սեղանին, իսկ ընտրյալները հազվագուշտ են ամենուրեք... Թոսելով ժողովրդի մասին ընդհանրապես, պետք է ուշադրութեան առնել նրա ծաղիկները, նրա հոգևոր և բարոյական կացութեան ներկայացուցիչներին, բայց վոչ՝ քայքայիչ ազդեցութիւններին ներքո անդամատուած, գեղեցիկ ամբողջից պոկված մասերն ու մասնիկները»⁸։ Ազգային լուսավորութեան ասպարեզում Նազարյանցը զոհաբերութեան կոչ եր անում հալ մեծատուններին և հասարակին՝ «առանց միտ դնելու այն ահագին անհավասարութեան, վոր կա մեծատունի և չքավորի մեջ»⁹։ Նա կշտամբում եր ինքնապատաս մեծատուններին, նրանց, վորոնք չեյին կամենում «իմաստութեամբ խոնարհել լուրջանց աթոռի բարձրութիւնից դեպի ժողովրդի հասարակը, և ձեռք ձեռքի տված չեղբայրասիրաբար հառաջ տանել ընդհանուր ազգային լուսավորութեան գործը»¹⁰։ Մտրակելով կապիտալի նախնական կուտակման հալ ասպետներին, կովկասահալ կոմպրադորներին, Նազարյանցը և իր համախոհները չեյին մերժում, իհարկե, վաճառականութիւնն ընդհանրապես, կապիտալն ու կապիտալիզմն առհասարակ, քանի վոր իրենք եյին հենց մեկի և մյուսի զաղափարական մունետիկները։ «Մի ազգի ֆիզիքական բարեկեցութիւնը — գրում եր Նազարյանցը — կախ ե վաճառականութեան ու ֆարրիկադորութեան հառաջադիմութիւնների մեջ վոչ թե միայն կարող ե պաշտպանել սովի չերեւից, այլև դա չե այն հնարը, վոր կարող ե բանալ աշխարհի խկական ոգտաբուխ աղբուրը»¹¹։ Վաճառականութիւնը չեր մերժում անգամ Նազարյանցից ավելի արմատական Մ. Նալբանդյանը, վորը համոզված եր հաստատապես, թե «ազգի անդաստանում հինգ հատ ցորենաբուլս չկա, բայց փուշ ու վորոմ բլուրավոր»։ Անգամ հեղափոխական մանր բուրժուազիայի զաղափարներով տողորված «Յերկրագործութեան» ուտոպիան եր դառնում «ազգային վաճառականութեան» շուրջը։ Ազգային այդ վաճառականութիւնն եր հենց, վորին հրավեր եր ուղղվում՝ բազմացնելու և հավաքաբար ծախու հանելու ազգի անդաստանում ծլած ցորենաբուլսը։

⁸ «Ученые записки, издаваемые нмп. Казанским Университетом», 1846, кн. II, 1-я, 112:

⁹ Մ. Նազարյանցի «Յերկերը», հ. 1, 1-я, 264:

¹⁰ Ն. տ., 1-я, 282.

¹¹ «Հյուսիսափայլ», 1858, 1-я, 233:

Քալով իրեն՝ Արովյանին, վաճառականության հետ նրան շաղկապում եր թեկուղ հենց այն հանգամանքը, վոր նա նույնքան «գլուղացի» լիք, վորքան և քաղաքացի և ավելի շատ քաղաքացի, քան «գլուղացի»: Պատանեկան տարիները անց եր կացրել վաղարշապատում, վոր վաղեմի առևտրական կենտրոն եր. վանքի շրջապարիսպի ներսում իսկ հատուկ տեղ եր բռնում առևտրական շուկան, միքանի տասնչակ խանութներով: Հետագայում ամբողջ գիտակցական իր կյանքը Արովյանը ապրել եր քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Դորպատում, Յերևանում: Սակայն քաղաքի, քաղաքային բուրժուազիայի հետ ևս Արովյանի կապերն ավելի խոր ելին, «տոհմային»: Արով պապը «արդյունագործական ձեռնարկութուններ ու խանութներ» ուներ Յերևանում, վորոնք շահագործվում ելին քրահով¹², 40-ական թվականներին Մորից Վագները հիշատակում և Արովյանի՝ Յերևանում գտնված հայրական տունը¹³, Քաղաքային առևտրի և արդյունաբերության, քաղաքային բուրժուազիայի հետ կապեր ուներ նաև Արովյանի կուսակցութունը: Ծագումով և դիրքով կապված լինելով ազնվականության հետ՝ Ներսես Աշտարակեցին վաճառականության մարդն եր միաժամանակ: Թիֆլիսում դպրոց հիմնելուց առաջ նա կառուցեց այստեղ համբարանոց, քարվանսարա և անգամ ապակու գործարան: Հետագայում սրանց ավելացավ դպրոցին կից հիմնված արդյունաբերական մի այլ ձեռնարկ — տպարանը, վոր հիմնել եր ներսիսյան կուսակցության դիւսալոր ուղևորից մեկը՝ Թիֆլիսի Գոստինինի ուլադի սեփականատեր Գևորգ աղա Արծրունին¹⁴: Հետաքրքրական և, վոր ավելի ուշ, 40-ական թվականների վերջերին Ներսեսն Եջմիածնում շաքարի գործարանի և շերամարտնության հիմք դրեց¹⁵: Աշտարակեցու քաղաքականության վրա բախտորոշ ազդեցութուն ուներ շարունակ հայ կապալառուների, վաճառականների դասը՝ Թիֆլիսից մինչև հեռավոր Հնդկաստան: 1843 թ. նրա ընտրությանը և հաստատմանը զորավիգ հանդիսացան Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ կոմպարագորական կապիտալի ներկայացուցիչները: Առանձնապես խոշոր դեր

¹² Տես՝ Haxthausen, Ն. տ., I. յեր. 203:

¹³ Moritz Wagner: „Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien», Stuttgart und Tübingen, 1848, յեր. 231:

¹⁴ Haxthausen, Ն. տ., I, 270 և հետ:

¹⁵ А. Д. Ерицов: «Патриарх всех армян Персес V, князь М. С. и княгиня Е. К. Воронцовы в их частной переписке», Тифлис, 1898, յեր. 28:

խաղացին թիֆլիսի մոքալաքները, զուլա ունենալով մեծահարուստ կապալառու Դ. Թամամշովին: Հայտնի չի այնուհետև, թե վորքան մեծ ազդեցութիւն ունեցան Ներսեսի վարչութիւն ժամանակ մի Դ. Խերեղինով թիֆլիսում, մի Հ. Պալիրով Հյուսիսային Կովկասում և այլն:

Ընկ. Ակսելը կարծում է, թե առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները դրական նշանակութիւն ունեցին Արովյանի աչքում, քանի նա դեռ չէր ճաշակել կենաց ծառի պտուղը, չէր ճանաչել «մուրտառ մանիթի» մարդկանց, այսինքն՝ մինչև Դորպատից հայրենիք դառնալը, չէր ազոտ հուլա ուներ տակալին, թե փողատեր հայերը ևս կմասնակցեն «ազդաշն հայրենասիրութեանը», տեսնելով, թե ինչպէս անծայր ազքատութիւնը տանջում ու մաշում էր «մեր պատվական հայերից հազարավորներին, վերջին հուսահատութեան մեջ քցելով» նրանց:

Սակայն իսկապէս արդյոք կյանքի դառն փորձն այդքան շուտ համոզեց Արովյանին, թե դուր է միանգամայն հուլա դնել հարուստների վրա: Չե՞ վոր վաճառականութիւններից ձեռք չքաշեց Արովյանը նաև Անդրկովկաս վերադառնալուց հետո, չէր դրի չէր առնում իր ամենից հասուն գործը՝ «Վերք Հայաստանի»ն: — Արովյանը հերոսացնում էր այստեղ վոչ միայն Հայաստանի «փրկիչներին» — Յերմուովին ու Պասկեվիչին, Մադաթովին ու Բեհրուզովին, Սահակ-աղային ու Ներսեսին, այլև «աստվածասեր» մեծալորներին, առհասարակ, «վոսկե գահի» «պատվարժան» գահակալներին ընհանրապես: Արովյանը մեծարում էր թիֆլիսի անվանի կապալառուներին, տոնմային պատվավոր քաղաքացիներին, «ազգի պատվական իշխան» պարոն Զավրովին, Խերեղինովին, Դավիթ Թամամշովին, Մոմսես Տեր-Գրիգորովին: Նա գովիւրդում էր Ղարաբաղի և Շուլավերի, Փամբակի և Լոռու «աժդահա» ասլան-ղափիան կտրած մելիքներին, փառաբանում բայազետցի «հոյակապ իշխանքը» — Բարսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ աղաներին, վեր հանում հայ դովլաթավորի «փառապանծ» անունը, մեծարում դարսեցի «աշխարհահռչակ տունն Տիգրանյան»: Պատահական անուններ չէին սրանք, անցած մարած դեմքեր, այլ մեծ մասամբ տակալին կենդանի, գործոն մարդիկ, վորոնք հենվելով իրենց թրի կամ քսակի զորութեանը՝ պետք է նեցուկ ու ղեկավար լինեյին «ազգին», կատարելին Արովյանի «մուրազը»: Արովյանի հիշատակած թշուրքահայ իշխաններն իսկ վաճառականութիւն անող այն մելիքներից էին, վորոնց մասին ժամանակակիցները վկայում են, թե

Թշուրքիայից Ռուսաստան անցնելով իրենց հետ բավականին հարստութիւն մտցրին Անդրկովկաս: Դրանցից մեկը՝ Արովյանի մեծարած Մկրտիչ աղայի մասին, որինակ, բազմատեղյակ Շոպենը հալտնում է. «պրապորշչիկ Մկրտիչ աղա Արծրունին, Բալազետ քաղաքից, բնակութիւն հաստատելով Գյուքչիայի մահալում, շրջանառութիւն մեջ դրած ունի, ինչպես հավատացնում են, ավելի քան տասը հազար թուման»¹⁶:

Մկրտիչ աղայի և լուրալիներէի հարստութիւն մասին գաղափար և տալիս նաև մի այլ հանգամանք: 1830 թվին նա առաջարկում էր Պասկևիչին Գյուկչայի շրջանում հալ գաղթականների հիմնելիք քաղաքների և գլուղերի սահմանները սեփական ուժով պաշտպանել, իսկ ոսմանցոյ և պարսիկների հետ պատերազմ լինելու դեպքում՝ իրենց ծախքով պատերազմի դաշտ ուղարկել 1000 ձիավոր¹⁷:

Հասարակական այս ու նման տարրերի գերիշխանութիւամբ բնորոշվող համակենցադի մեջ երամբոստիված նաև Արովյանի ազգային իդեալը: «Վերք»-ի հետ գրեթե միաժամանակ Արովյանը գրի առավ «Թիֆլիսի հայոց հանգստարանը»: Հեղինակը վողրում է այստեղ ազգի իշխաններին՝ Դ. Սերեղինովի, Յե. Սատիսովի, Միրզոչևի, Շահբաթովի, Սուրգունովի, Տեր-Գրիգորովի և նմանների նտանեկան դժբախտութիւնները, միիթարանքի, կարեկցութիւն խոսք ուղղում նրանց: Արովյանը հավատացած էր, թե «արժանավոր» մոքալաքների — «պարոն Զավրովի, պարոն Դ. Թամաշովի, պարոն Հովհ. Միրիմանովի և են իշխանաց հոգին, վոր նրանց քոմակ են անում, քանի աշխարհքս կա, ու են հանգստարանը կմնա, հազար բերան՝ նրանց պետք է վողորմի տա, հազար բերան նրանց լիս դառած հոգին որհնի»: Արովյանը վոչ միայն ծունկ էր չոքում իրեն ժամանակակից, ներսիսիւան կուսակցութիւն հենարան դարձած այդ սովորաքարների «վոսկե գահի» առաջ, այլև գուշակում նրանց լեբկնավոր թագավորութիւն, հրամցնում նրանց «վոսկեղեն գրով գրած՝ աթոռ աստվածութիւն»¹⁸:

Պարզ է «Վոսկե գահի» վրա նստողը Նազարյանցի մատնանշած վորումը չեր միայն, այլ լեբբեմն նաև «աստվածավախ» այն մեծատունը, առանց վորի, Արովյանի կարծիքով, գլուխ չի կարող

¹⁶ «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи», СПб, 1852, յեր. 877:

¹⁷ Տես՝ Հազարյանների ընտանեկան արխիվը, գիրք 59, № 108:

¹⁸ Տես՝ «Տարազ», 1914, № 1, յեր. 6:

գալ վոչ մի «բուժիչ առաջարկ»: Յեղ այս մտաւնութւունն ունենալով դժվար թե շատ դարմանար Արուսեանը, չեթե մի որ կարգաւու լիներ տպագրված «Վերք» ի վրա Հովսեփ Փոնդոյանի անունը, վորը չեթե վաճառական ել չեր, դեթ «ազգասեր» իր մտքերով — տես այդ մասին հետաքրքրական նրա եջերը 1863 թվականի «Կուռնի»ում — արժանի չեր համենայն դեպս թառելու չերկնքում «աստվածութեան ակոռի» վրա բաղմած ազգալին սովաքարներ ի կողքին:

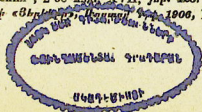
Կասկած չկա, վոր Արուսյանի «մուրազը» գալիս եր ընդարձակելու կովկասահայ կապիտալիստական հարաբերութիւններէ շրջանը: Կասկած չկա, վոր Արուսյանի գրականութիւնն ու դպրոցը կանխում եր կովկասահայ կապիտալիստական բուրժուազիայի սոցիալական պատվերը: «Հոգևոր» զենքեր ելին դրանք, վորոնցով հասարակական-քաղաքական կրկես պիտի իջներ կովկասահայ բուրժուազիայի հաջորդ սերունդը:

«Կապիտալիզմի միջոցով ֆեոդալիզմի վերջնական հաղթահարման դարաշրջանն ամբողջ աշխարհում կապված եր ազգային շարժումների հետ: Այդ շարժումների տնտեսական հիմքն այն ե, վոր ապրանքային արտադրութիւն լիակատար հաղթութիւն համար անհրաժեշտ ե, վոր բուրժուազիան նվաճի ներքին շուկան, անհրաժեշտ ե, վոր տեղի ունենա մի լեզվով խոսող ազգաբնակչութիւն ունեցող տերիտորիաների պետական համախմբում, վերացնելով այդ լեզվի դարդացմանը, գրականութիւն մեջ նրա ամրացմանը խանգարող բոլոր խոչընդոտները: Լեզուն մարդկային հաղորդակցութիւն ամենակարևոր միջոցն ե. լեզվի միութիւնը և նրա անարգել դարդացումը կարևորագույն պայմաններից մեկն ե ժամանակակից կապիտալիզմին համապատասխանող ապրանքային — իրապես ազատ ու լայն շրջանառութիւն, ազգաբնակչութիւն բոլոր առանձին դասակարգերի ազատ ու լայն խմբավորման համար, վերջապես այն ե շուկայի և չուրաքանչյուր խոշոր կամ փոքր տնտեսաաւիրոջ, ծախողի ու աւնողի սերտ միութիւն պայմանը»¹⁹:

Տակաւին նալրանդյանն ե առարկել այն կարծիքի դեմ, թե Արուսյանը գրել ե «ուսմիլ» համար և ուսմիլի վոճով: «Բոլորի համար ե գրված, — հայտարարում ե նալրանդյանը. — այնտեղ կա ուսանելիք, վոչ միայն շինականի համար, այլ և քաղաքացու, այլ և հայոց կիսաաւթերատ ուսումնականների համար և»²⁰: Արու-

¹⁹ Ленин: „Сочинения“, 2-ое изд., XVII, стр. 228:

²⁰ Մ. Նալրանդյանի «Յերկիր», 1908, I, 92:



վլանի գրականութիւնը քաղաքացիացրեց «ժողովրդական» կենդանի լեզուն: «Մախսուս եւ լեզվով գրեցի, վոր գեղըցիք ել հասկանան, քաղաքացիք ել», — ասում է «Ֆեոդորայի» առաջաբանում ինքը՝ Աբովյանը:

Դիմելով «սրտի սրեկիւն ազգին»՝ նա գրում է «Վերք»ում. «Թող տրամաբանութիւն գիտեցողը իրան համարի համար գրի, չես քո կորած շվարած վորդին՝ քեզ համար» և այլն: Կամ «Պարապ վախտի խաղալիք»ի առաջաբանում՝ «Թե գիտուն, խելոք մարդիկ ինձ պախարակեն, դու ել ա ինձ պահիր՝ սիրելի ազգ, չունքի իմ ուզածն են ա, վոր քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա»: Ներքին շուկայի ընդարձակման, ապրանքային տնտեսութիւնի ազատ ու լայն շրջանառութիւն, ազգային դասակարգերի ազատ ու լայն խմբավորման համար անհրաժեշտ եր, վոր գրականութիւնն ու գրականութիւնն ու գրական լեզուն դադարելին գիտունների մենաշնորհ լինել, անհրաժեշտ եր, վոր դառնային մասսայական հաղորդակցութիւն, մասսայական փոխանակման միջնորդ: Այստեղ է հենց Աբովյանի ռամկախոսութիւն գաղնիքը:

Աբովյանի գրականութիւն լեզվական ձևը համապատասխանում եր նրան զբաղեցնող թեմատիկային, նրա ստեղծագործութիւն մոտիվներին: Հարանց վարքի կամ աստվածաբանական խորհրդածութիւնների տեղ Աբովյանն անդրադարձաւ քաղաքացուն և գլուղացուն հուզող «սրտի բաներին», հումանիտար և ազգային մոտիվներին. բնութիւն, սեր, բարեկամութիւն, ընտանիք, «հայրենասիրութիւն» (իմն ազգայնութիւն պրոպագանդ կամ ուղղակի՝ ազգայնական պրոպագանդ), յերևելի անձանց «մեծագործութիւն», քաջերի գովք — ահա Աբովյանի ստեղծագործութիւն մոտիվները:

Զուգահեռ ուղիներով ծավալվեց նաև Աբովյանի դպրոցական աշխատանքը:

Աբովյանը սովորեցրեց իր սաներին չեմբուսական լեզուներ: Ռուսերենի կողքին շեշտում եր Անդրկովկասի տեղական լեզուները՝ դասավանդման կարևորութիւնը. նա ձգտում եր տեղական լեզուների ուսուցումը դնել ռուսերենի հետ հավասար պայմանների մեջ²¹: Լեզուների, ինչպես նաև բոլոր մյուս առարկաների դասավանդումը ծառայելու չի գործնական նպատակների: Զուր չէ, վոր Դորպատում Աբովյանը չուրացրեց վաճառականական և արդունաբերական գի-

²¹ «Հորիզոն», 1914, № 91:

տելիքների մի ամբողջ «ենցիկլոպեդիա» — աստվածաբանական «գիտութիան» կողքին՝ լեզուներ, թվաբանութիւն, չերկրաչափութիւն, չերաժշտագիտութիւն, ընդհանուր պատմութիւն։ Մրա հետ միասին ուսումնասիրում էր ապակու գործը, հաց թխելու արվեստը և այլն։ Հարկավ, նահապետական թոնիրը հավերժացնելու համար չէ, վոր ուսումնասիրում էր Աբովյանը հաց թխելու արվեստը։ Մտաբերինք միաժամանակ, վոր ապակու գործով հետաքրքրված էր նաև Աբովյանի կուսակցութիւն լիդերը՝ Ներսեսը։ Նկատենք նաև, վոր նույն այդ ժամանակ ապակու գործարան գոյութիւն ունէր Յերևանում։ Բոլոր պարագաներում՝ Աբովյանի «ենցիկլոպեդիան» աչքի առաջ ունէր ժամանակի կենսական պահանջը։ Պատահական չէ, վոր Աբովյանն ավելի ոգտակար էր համարում «սովորել նպատակահարմար դասավանդութիւն կերպն ու չեղանակը, քան առարկաների — խոսքը վերացական գիտութիւնների մասին և — մի կույտ»²²։ Նա հետամուտ էր գործնական թեքում հաղորդելու դպրոցին։ Թիֆլիսում Աբովյանը կազմեց հայերենի դասավանդութիւն գործնական մեթոդով կազմած աշխարհարար ձեռնարկ — «Նախաշավիղ»ը։ Յերևանի գավառական դպրոցում առաջարկում էր դուրստնտեսական գործնական պարապմունքներ մտցնել աշակերտների համար, նպատակահարմար էր համարում «այս կողմերի համար» «գործնական տնտեսագիտութիւն» դասավանդումը. դպրոցում Զանք էր գործ դնում կիրառել առարկաների գիտակցական, բացատրական ու զննական ուսուցում և այլն²³։ Աբովյանը միջոցներ ձեռք առավ տեխնիկային, բամբակի, ամբրիկյան ծխախոտի, գաֆրանի, ինդիգոյի և այլ շահավետ բույսերի սերմեր, ինչպես նաև բամբակի սերմզատ մեքենա ձեռք բերելու դպրոցի համար²⁴, նպատակ ունենալով, կարծես, հերքել միաժամանակ այն առասպելը, թե ինքը կողմնակից է չեղել գյուղի նահապետական կեցութիւն։ Աբովյանը — պատմում է Պոռչյանը — «հրամայեց վարժապետին ընդմիջտ ազատել մեզ սլատժից, արգելեց ամառն՝ որվան շոք ժամանակի պարապմունքը, խաղն ու լողը մացրեց մեր մեջ, վոր մինչև են որը մահացու հանցանք էր»²⁵։ Աբովյանը հետամուտ էր «գվաթ» դնելու «մեր բարի ազգի, բարի

²² «Մուրճ», 1904, 3, յեր. 119:

²³ «Գործ», 1917, 5 — 6, յեր. 37 և հետ.

²⁴ Տես. ն. տ., 8 — 9, յեր. 54:

²⁵ «Հանգես դրականական և պատմական», վեցերորդ դիրք, 1895, յեր. 101:

ցերեխեքանց սրտերումը, վոր հասնողը նրանց դիտին չտա, ինչ-
պէս մինչև ետը տվել են»²⁰,

Կովկասահայ կապիտալիստական հարաբերութւոյններէ հա-
մար անհրաժեշտ դործնական և քաղաքական դաստիարակութիւն-
մի ամբողջ սիստեմ եր այս, վոր մշակեց Արտվյանը: «Եդ մւմ վրա-
լեք թուր հանել, հալոց մեծ ազգին չեք ճանաչում»: «Վերք»-ի
նախարանի այս մեկ հատիկ բացականչութիւն մեջ վողջ Արտ-
վյանն է, նրա սոցիալ-քաղաքական բովանդակ նկարագիրը:

Սակայն Արտվյանը հասարակական բարդ հյուսվածքի արդա-
սիք եր: Ծանասարհ հարթելով գալիքի առաջ, պատմականորեն
նա սեղմված եր տակավին հնի շրջանակներին: Այս վոչ այնքան
այն պատճառով, վոր Արտվյանն աղնվական ծագում ուներ, կամ
վոչ միայն շնորհիվ նրան, վոր աղնվականութիւն քայքայումը
պարսիկների որով, նրա կրած ֆիասները պատերազմի ժամանակ,
նրա մասնավոր «զրկանքները» ուսնների տիրապետութիւն առա-
ջին շրջանում՝ հարկադրում էլին ցերեքն ուսմանտիկական պատ-
րանքով տարվելու անցյալի վերաբերմամբ, մեծարելու անցյալի
մարմնավորող ուժերն ու կարգերը: Ինքը բուրժուազիան, դեպի
վորը դիմադարձ եր յեղել Արտվյանը, «ազգասեր» իր գործառնու-
թիւնը չենթակա չեր տակավին Ֆեոդալական այդ ուժերի ու հիմ-
նարկների գաղափարական գերիշխանութիւնը:

Արտվյանն ապրում եր կազմալուծվող հին, ընատնտեսական,
և ձևավորվող նոր, ապրանքարտադրող, Ֆեոդալիզմի շրջանում, վոր
սահմաններում ծայր է առնում և զարգացման վորող աստիճանի
հասնում կապիտալիզմը: Նրան ժամանակակից կապիտալիզմն
Անդրկովկասում դեռ չեր կտրել իր պորաը ծնող մորից — Ֆեո-
դալիզմից: Բուրժուազիան դասակարգ եր «ինքնան», բայց չեք
զարձել տակավին դասակարգ իր համար» — խոսքը կովկասահայ
բուրժուազիայի մասին է, հարկալ: Յեվ հասկանալի չն՝ աղյուսա-
բերական բուրժուազիան սաղմային վիճակի մեջ եր, իսկ առևտրա-
կանը՝ խաբսիված ամբողջովին մանր արտադրութիւն վրա: Տի-
րապետում եր տակավին գլուղացիական և արհեստագործական
մանր տնտեսութւոյնը, արտադրական այդ բաղիտի վրա ընդարձակ-
վում էլին բեզական-աղալարական կալվածատիրութիւն սահման-
ները՝ մի կողմից, և վաշխառուական կալվատալի ազդեցութւոյնը՝
մյուս կողմից: Կապիտալի նախնական կուտակման շրջանն եր այս,

²⁰ «Տարազ», 1914, № 1, յեր. 8:

չերբ հող եր նվաճվում Անդրկովկասում կապիտալիստական տնտես-
 սութւյան համար, բայց դեռ չէր դրված բուրժուազիայի առաջ
 քաղաքական իշխանութիւնն նվաճելու հարցը, չէր հարուցվում
 ֆեոդալիզմի լիկվիդացիայի, այսինքն՝ բուրժուակառն-դեմոկրատա-
 կան հեղափոխութեան խնդիրը: Արուսեանը չէր դալիս հեղաշրջելու
 ֆեոդալական տիրող հասարակարգը, այլ բարեշտկելու այն, ապա-
 հովութիւնն և բարեկեցութիւնն ստեղծելու այդ հարաբերութիւնն-
 ներքի սահմաններում՝ «վոսկե դահի» հրամաններին չհնթակա Շախ-
 րելի ազգին համար: Արուսեանի պանսիոնը, նրա դպրոցը, նրա դաս-
 տիարակչական սիստեմը, նրա դրականութիւնը ֆեոդալական
 դիւղը և քաղաքն ողակող առևտրական հարաբերութիւններին
 դադափարական շաղախն եր միայն: Պատմական-հասարակական
 այլ և այլ գործոններին ու մտաշերտերին մեջ բեկված նրա ազ-
 դասիրութիւնը, նրա ուսմկասիրութիւնը, նրա աղքատասիրու-
 թիւնը, նրա սերը դեպի «ժողովրդի» կենդանի լեզուն, «ժողովրդ-
 դական» մտախնները, «ժողովրդական» թեմատիկան՝ ֆեոդալական
 հարաբերութիւններին սահմաններում «ազգը» կազմակերպելու,
 ազգային բուրժուազիայի համար ներքին շուկա ստեղծելու ձգտ-
 ւումն ի դադափարախոսական անդրադարձումն եր միայն: Պատա-
 հական չե ընամ, վոր ձեակերպելով ազգային լուսավորութեան
 խնդիրները, Արուսեանը և իր համախոհները հեղեմոն ելին վորոնում
 «չերբող դասից» և կապիտալիստական հարաբերութիւններին
 դուրս դտնված հասարակական կատեգորիաներին, հալ արտոնյալ
 դասի — կղերին և ազնվականութեան և սրանց հետ սերտորեն կապ-
 ված կոմպրադորական բուրժուազիայի շրջաններում:

Արուսեանին ժամանակակից Յեվրոպայի և Ռուսաստանի բուր-
 ժուական-դեմոկրատական, ազգային-ազատագրական շարժումներին
 հիմնական սլաքն ուղղված եր ճորտատիրութեան մնացորդներին
 գլխավոր հենակետի — ցարիզմի դեմ: «Մանր ազգութիւնները նշա-
 նակութիւնն ելին ստանում կամ վորպես արևմտեան դեմոկրատիայի
 և հեղափոխական ժողովուրդներին, կամ վորպես ցարիզմի հնարավոր
 դաշնակից»²⁷: Բոլոր այն ժողովուրդները, վորոնք ուժ ելին տալիս
 համաչեվրոպական ռեակցիային, ընդարձակում ելին միայն «Ռեակ-
 ցիոն ժողովուրդներին» շրջանը, դառնում ռուսական ֆորպոստ:
 Քանի վոր դեմոկրատիայի առանձին պահանջները բացարձակ
 արժեք չեն ներկայացնում, այլ «մասնիկն են կազմում համադե-
 մոկրատական (ներկայիս համասոցիալիստական) համաշխարհային

²⁷ Ленин: „Сочинения“, 2-ое изд., XIX, кн. 259:

շարժման»²⁸։ Արտվյանի ժամանակ կովկասահայ առևտրական կապիտալը վաշխառուական բնույթ ունեւր դերադանցորեն, Այն վոչ միայն չեւր կովում գլուղացիութեան Ֆեոդալական շահագործման դեմ, ալլ և հենակեւտ եւր դառնում Ֆեոդալական տիրող սիւտեմին, հավերժացնում և սրում գլուղացիների ճորտատիրական շահագործումը։ Ինքը Արտվյանը սոցիալական առաքինութեւնների քարոզ եւր կարողում հայ վաշխառուներին, սակայն չեւր շոշափում Ֆեոդալական հասարակութեւնը պառակտող հիմնական հակասութեւնները, վորոնց գլխավոր ջրաբաշխը նրա ժամանակ անցնում եւր մի կողմից գաղութի և մետրոպոլիայի, մյուս կողմից՝ գլուղացիութեւն և հասարակական այն վերնախավերի միջև, վորոնցից նա իւր «մուրագի», իրագործումն ևւր ակնկալում։ Նա չեւր թագցնում «ազգը» ղեկավարող մեծավորների հողի հատկութեւնները, սակայն կատարելութեւն տիպար փնտեւելով «ազգի» Ֆեոդալական անցյալում կամ իւր ժամանակ իսկ իշխող փողի և դիրքի արտոնված ներկայացուցիչների շրջանում, Ֆեոդալական վերնախավերի ձեռքն եւր տալիս «ազգային վարչութեւն», «ազգի» լուսավորութեւն ղեկը, զանց առնելով գլուղացիութեւն շահը, գլուղում արծարծվող շարժումները։

Նախակապիտալիստական արտադրութեւն ամեն մի չեղանակի ժամանակ — գրում և Մարքսը — վաշխառուն հեղափոխական դեր եւ կատարում միայն այնչափ, վորչափ խարխում և և վոչընչացնում սեփականութեւն այն ձեւերը, վորոնց ամուր բազիսի և անընդհատ վերարտադրութեւն վրա միկնուցն ձեւով հանգչում և յերկրի քաղաքական կազմը։ Ասիական ձեւերով՝ վաշխառութեւնը կարող եւ շատ չեւրկար գոլութեւն ունենալ, առաջ չեւրելով վոչ ալլ ինչ, քան տնտեսական անկում և քաղաքական կոռուպցիա։ Միայն այնտեղ և այն ժամանակ, վորտեղ և չեւրը առկա չեն արտադրութեւն կապիտալիստական չեղանակի մյուս պայմանները, վաշխառուն այն գործիքներից մեկն եւ, վոր քայքայում և, մի կողմից, Ֆեոդալներին և մանր արտադրողներին, կենտրոնացնելով, մյուս կողմից, աշխատանքի պայմանները և կապիտալ դարձնում նրանց²⁹։

Համեմատելով Ռուսաստանի և Անգլիայի գաղութային առևտուրն Արեւելքում, Մարքսը «Կապիտալ»ի խմբագրման պահին

²⁸ Ленин, 2. տ., XIX, յեր. 257 և հետ.

²⁹ К. Маркс: «Капитал», изд. 1929 г., т. III, ч. II, յեր. 110:

գրում եր այն մասին, թե՛ «Անդրիականին հակառակ՝ ռուսական առևտուրը, ընդհակառակը, անխախտ ե թողնում ասիական արտադրութեան տնտեսական հիմքերը»³⁰, Մարքսի բնորոշած այդ գրութիւնն Անդրկովկասում սկսում ե փոխվել հիմնականում միայն դարավերջի 2—3 տասնամյակների ընթացքում: Բնորոշ ե, վոր, ծանոթագրելով Մարքսի վերջին դիտողութիւնը, Ենգելսը նկատում եր արդեն. «Սա նուշնպես սկսում ե փոխվել այն ժամանակից ի վեր, իբր Ռուսաստանը զանազան շղաձգութիւններով ճիգ ե անում դարդացնելու սեփական կապիտալիստական արտադրութիւն, հաշվի առնելով բացառապես ներքին ե սահմանամերձ ասիական շուկան»³¹,

Արդյանի ժամանակ Անդրկովկասում բացակայում ելին «արտադրութեան կապիտալիստական սիստեմի մյուս պայմանները»: Ուստի խոսք չեր կարող լինել վաշխառուական կապիտալի «հեղափոխական» դերի մասին: Մինչդեռ անտես առնելով այս հանգամանքը ե աչքի առաջ ունենալով Արդյանին ժամանակակից առևտրական կապիտալը, ընկ. Ակսելը խոսում ե կովկասահայ առևտրական կապիտալի «առաջատար» դերի մասին: Մեջ բերելով Լենինի բնութագրած կապիտալի կովկասյան ներարշավը՝ ընկ. Ակսելը կարծում ե, թե այդ չերևույթը Արդյանի ժամանակ ե, վոր սկսվել եր: Սակայն մեր հեղինակը, ըստ չերևութին, ուշադրութեամբ չի կարդացել Լենինի տողերը: «Այսպիսով—գրում ե Լենինը—ռուս կապիտալիզմը համաշխարհային ապրանքային շրջանառութեան մեջ մտցրեց Կովկասը, հարթելով նրա տեղական առանձնահատկութիւնները — հին նահապետական փակ տնտեսութեան մնացորդները, — օուկա ստեղծեց իր գործարանների համար: Յերկիրը, վոր հետեֆորմյան շրջանի սկզբում քիչ եր բնակեցված կամ բնակեցված եր լեռնականներով, վորոնք կտրված ելին համաշխարհային տնտեսութիւնից ե անգամ դուրս՝ պատմութիւնից, դարձավ նալթարդուշաբերողների, գինեվաճառների, ցորենի ե ձխախոտի ֆաբրիկաների չերկիր ե պարոն Կուպոնը անխղճորեն փոխում եր հպարտ լեռնցու հաղուստը՝ պոետիկ ազգային զգեստի փոխարեն լեվրոպական լակեյի զգեստ հագնելով նրան»³²: Լենինը գրում ե այստեղ այնպիսի չերևույթների մասին, վորոնք սկսվեցին 60-ական թվականների ռեֆորմներից ե կովկասյան լեռնականների պարտու-

³⁰ Ն. ա., III, յեր. 257:

³¹ Ն. ա., ծանոթագրութիւն:

³² Ленин: «Сочинения», 2-ое изд., т. III, 464.

թշուհից նետ: Սոսկելով Ռուսաստանի զաղութային քաղաքականութեան մասին, Լենինը նկատում ե ուղղակի, վոր Կովկասի «տնտեսական» «նվաճումը» Ռուսաստանի ձեռքով — «աս ավելի ուր կատարվեց, քան քաղաքականը. լիակատար չափով տնտեսական այդ նվաճումը չի ավարտված նույնիսկ մինչև հիմա»³³,

Գաղութային Կովկասի զարգացման մարքսիստական - լենինյան այս կոնցեպցիայի շրջանակներում ե միայն, վոր հնարավոր ե ըմբռնել կովկասահայ «վերածնութեան» շրջանն առհասարակ ե կովկասահայ առաջին «լուսավորիչներին» գործունեությունը մասնավորապես:

Կովկասին վերաբերող այս կոնցեպցիայի լիակատար անդրատացումն ե առհասարակ, վոր լայն դուռ ե բացել XIX դարի կովկասահայ հասարակական շարժումների ե մասնավորապես կովկասահայ գրական մտքի պատմադրություն խեղաթյուրումներն ե մարքսիստական ըմբռնումներն մեխանիստական վուլգարիզացիայի առաջ:

Կովկասահայ ըուրժուղիայի 60-ական թվականներն «վերածնութիւնը», յերկրի տնտեսական հետամնացութեան շնորհիվ ամուր սոցիալական հող չգտնելով Անդրկովկասում, կուլտուրական ծիւրեր եր արձակում հայկական բնաշխարհից դուրս՝ Ռուսաստանի արդւունարեբական կենտրոններում ե հայ առևտրական այն դաղութներն մեջ, վոր տնտեսապես զոդված ելին արդեն արդւունարեբական այդ կենտրոններն հետ: Պետերբուրգն ու Մոսկվան, Ն.-Նախիջևանն ու Աստրախանը, Ղզլարն ու Մոզդուկը շատ ավելի անմիջորեն ելին կապված 50—60-ական թվականներն հայ բուրժուական «լուսավորիչներին»՝ Նազարյանցի ե Նալբանդյանի, Պատկանյանի ե Շահադիզի հետ, քան Յերևանն ու Ղարաքիլիսեն, Գյումրին ու Իլիջանը: «Լուսավորիչներին» որդան «Հյուսիսափայլը» քիչ-շատ դեռ բաժանորդներ եր գտնում միայն կովկասահայ առևտրականներն այնպիսի կենտրոններում, ինչպես Թիֆլիսն ու Շամախին, Ազուլիսն ու Շուշին:

Հետաքրքրական ե, վոր ավարտելով Դորպատում ուսման դասընթացը՝ Աբովյանը դժվարութեամբ եր ընտելանում հայրենիք վերադառնալու մտքին: Նա մտադրվում եր մնալ Յիվրոպայում ե այստեղից ազդել հայրենի գործերն վրա. «Իմ վաղեմի ցանկութիւնը — գրում ե նա 1836 թ. փետրվարին Մոսկվայից արևելա-

³³ Ն. ա., յեր. 463:

գլխա Ֆրենսին ուղղած իր նամակում³⁴ — ըստ կարելույն այստեղից նպաստել չեղանքի վրա գցած իմ հայրենիքին, ինչպես նաև իմ վիճակը՝ չենթարկված ե հիմա Բնհայտ, և կարելի չե ասել, անուրախ մի ճակատագրի՝ թշնամանքի հանդիպելով Անդրկովկասում և Հայաստանում՝ Արտվանը գործունեություն հանգրվան, «նոր առև ու նոր հայրենիք» եր վորոնում հյուսիսում, Պետերբուրգում կամ Կաղանում: Նազարյանցը, վոր փոքրդուրծյան նշան եր համարում ընկերոջ այդ վարձունքը, զնաց փաստորեն նույն այդ ճանապարհով: Վերջացնելով համալսարանական իր ուսումը՝ նա գրեթե Արտվանի խոսքերով եր դիմում դարձյալ Ֆրենսին. «Դժվար չե գուշակել, — գրում եր նա 1841 թվին, — վոր հայրենիքում ինձ սպասող վիճակը, աչքի առաջ ունենալով միջավայրի թշնամական վերաբերմունքը, նպաստավոր չե լինելու իմ նպատակներին իրագործման համար: Նախատեսելով իմ գրությունը իմ հազար ու մի նախապաշարունակներով պատած հայրենակիցներին մեջ, թվում ե, կամ ուղղակի պարզ ե, վոր հայրենիքից հեռու մի վայրում, հայերի թերահավատ ու նախանձոտ աչքից հեռու, շատ ավելի արդյունավոր կերպով կարող եմ ազդել նրանց վրա, քան՝ նրանց մեջ գործելով»:

Այս մտայնութունը պատահական չեղևութ չեր առաջին դորպասյանների շրջանում. նրանք հարկադրված ելին հեռանալ հայրենիքից — հավատարիմ մնալով ուսանողական տարիներին լուրացրած լուսավորական գաղափարներին, կամ մնալ հայրենիքում և այդ դեպքում՝ աղատագրվել գաղափարականութուն կոչված «նախապաշարմունքից»: «Անցյալ ուսանողական որերը — գրում ե 1856 թվին Թիֆլիս վերադարձած վաղեմի դորպասյաններից մինը, Ալ. Ռոտինյանը, — ճնշում ելին իմ ներքին տրամադրությունս և հիշեցնում ելին, թե չես ամենի համար ոտար եմ, ոտար իմ հասկացողությամբ, ոտար ճաշակով, ոտար կենաց պահանջներով.». Յես սեր ունեցի դեպի գիտությունը, այնինչ բոլորը վկայում ելին ինձ, վոր այս սիրուն ընդմիջտ պիտի հրաժեշտ տամ և մի նոր կյանքի ալեկոծության չենթարկվեմ — պիտի թողնեմ ինչ վոր սրբություն սրբոց ելի համարում: Համալսարանի շողը վորպես մի սիրուն աստղ մութ գլխերում շողողում եր և հազար ու մի բան

³⁴ Այստեղ և հետագայում ոգավում ենք Արտվանի և Նազարյանցի՝ Ֆրենսին գրած նամակների՝ Լենինգրադի Գիտությանք ձեմարանում պահված գերմաներեն ընդգրկներին Ֆոտոկոպիաներից, վոր սերալի կերպով տրամադրեց մեզ տկաղ. Ս. Ֆ. Ուլենբուրգը:

եր ինձ ներշնչում... Չորս կողմս պատերազմ էլի տեսնում փողի սիրուլն»³⁵։ Ռոտինյանը չգիմացալ կապիտալի նախնական կուտակման պրոցեսի ավերիչ ազդեցութիւնը. նա դնաց «փողի սիրուլն» հարմարվողների լայն ճանապարհով. «Հարկավոր եր հարմարվել նոր կենցաղավարութիւն, հաշտվել տիրապետող հալացքի հետ, և հինը, բախտավոր որերը մոռանալ, և սկսեցի մոռանալ», գրում է նա³⁶։

Ավելի դժվար ճանապարհով դնաց Աբովյանը։ Վերադառնալով հայրենիք, թեև միշտ աչքը դուրս և ավելի լավ վիճակի հետամուտ, նա լեռանդ վատնեց՝ հաշտեցնելու անձնական գաղափարականութիւնը աւետարական բուրժուազիայի «փողի սիրուլն» հետ, — լուսավորել «ազգը» ապավինելով արտոնյալ դասի և նրա հետ շահկապված վաշխառուական կապիտալի հովանուն։ Մանր, հոգնատանջ, սիլիֆային մի աշխատանք եր այս, վոր վերջիվերջո հուսարեկ արեց «աշգային լուսավորութիւն» գաղափարախոսին՝ Աբովյանին։ Վողբերգական մի ձեռնարկ եր այս՝ լուսավորելու Բաֆֆու բնորոշած «մուլլ դասակարգը», լերը այն ոժտված չեր տակավին «լեզրողականանալու» լայն պահանջներով և, բացառապես լենթակա գովելու կուլք տարերքին, քարշ եր տալիս հետևից խավարի մեջ խարխափող խալիսը — «ազգի» քաղքենի բաղմութիւնը։

³⁵ «Արձագանք», 1892 թ., № 110։

³⁶ Ն. ա.։

Արժույանն ուսումնասիրող հեղինակը պարտավոր եր, անշուշտ, վեր հանել բոլոր այս հանգամանքները: Ընկ. Ակսելը վոչ միայն չի արել այդ, այլև պարզապես չի ըմբռնել իր հերոսի վերապրած վողբերգութունը, այդ վողբերգութւան ներքին զսպանակները, նրա սոցիալական բովանդակութւունը: Չատելով Արժույանին առևտրական բուրժուազիայից և միաժամանակ «առաջատար» տարր հռչակելով սրան՝ նա ընկել և հակասութւունների մեջ, վորոնցից դուրս կարելի չե հանել միայն՝ մի կողմ նետելով այս խնդիրները շոշափող արադիցիոն ըմբռումները: Սակայն ընկ. Ակսելը վոչ միայն չի ըմբռնել Արժույանի վողբերգութւան սոցիալական բովանդակութւունը, այլև խեղաթյուրել միաժամանակ նրա քաղաքական իմաստը:

Սոսելով «Աղասու գրքի» մասին՝ ընկ. Ակսելը գրում և մելամաղձորեն. «Յեւ այս գիրքը կատարեց նաև այնպիսի մի դեր, վորի համար, չեթե գիտենար Արժույանը, չեր գրի վոչ մի «Թաբաղա»»: Սա արդեն «կռահում» չե, այլ կատարյալ մի թյուրիմացութւուն: «Աղասու գրքի» բոլոր «Թաբաղաները» ըստ ելութւան կանխում ելին հենց նույն այն գաղափարները, վորոնց արծարծմանը ծառայեցին նրանք տասնամյակներ շարունակ:

Հարկավ՝ Արժույանի ժամանակ չկար «Թյուրքահայ հարց»: Աղասու հրոսակախմբերը գործում ելին վոչ թե թյուրքի, այլ՝ «աջամի» դեմ: Նրան զինակցում ելին «Քրդաստանի» հայ «կտրիճները» — բայց դարձյալ՝ սարգար Հասան-խանի ռեժիմը տապալելու և Պասկեվիչի առաջ ճանապարհ հարթելու համար: Մոայլ ներկերով չեր պատկերանում Արժույանին «ազգի» վիճակը թյուրքիայում: «Թե Ղարսա, թե Բայազդու փաշեն հայերուն (կարգա՝ հայ իշխաններուն և աղաներուն. — Ս. Ն.) իրանց վորդու արես ելին սիրում», դրում եր Արժույանը: Ձրի տուրք չեր այս սերը: Վեր հանելով արծափեցի Մանուկ աղայի «գերորինակ հսկայութւունը և քաջությունը»՝ Արժույանը պատմում և, վոր 1829 թ. պատերազ-

մից առաջ նա հին Բայազետի «սար ու ձոր վոտատակ եր տալիս, փաշին ու Բայազդու դավառը պահում, քրդերին քարեքար տալիս, հալածում» : Մանուկ աղան լեղակի դեմք չեր. քրդերի դեմ կովե-լով «առուն» հանեցին նույն այդ ժամանակ Ալաշկերտի, Հայոց ձորի, Շատախի և այլ կողմերի մեկիքները³⁷ :

Արովյանը դո՛հ եր, վոր թյուրքահայ արհեստավորութունը — «սանիաթքլարները» — կաղմակերպվում եր «քաջարի» այս մարդկանց ղեկավարութիւմը : «Բարեկամի մոտ» գրվածքում այս առի-թով նա գրում է. «Բարսեղ, Մկրտիչ աղի անունը, վոր տալիս ես, ուզում են՝ չերեսները խաչ հաննի : Նսպես ել չերախտաղես սիրտ կըլի, վոր սրանք ունենի : Ո՞վ ա ասում, թե հայր լավութունն, իշխանի պատիվ չդիտի»³⁸ : «Ովսանա» վիպակի պերսոնաժներից մինը կանխում է, կարծես, կովկասահայ այն հայրուկներին, վորոնք կապում են իրենց բախտը թյուրքահայ այս «իդիթների» հետ : Ընկ. Ակսելը մի այլ կապակցութեամբ հիշատակում է Վանույի խոսքերը. «Գլուխս պետք է առնեմ, կորչեմ, ընկնեմ՝ սարեսար, քա-րեքար, կերթամ մեկ կորած աշխարք, արինս վեր կածեմ, վոր ինձ հարամ ա ետուց դենը. դոչաղութունով, քաջութունով ել ա կմեռնեմ» : Կասկած չկա՝ Արովյանի մեծարած «իշխանները» ճա-նապարհ ելին ըստում Հունոների և Արարոների առաջ, ճիշտ նույն չափով, ինչ չափով Արովյանը՝ Բաֆֆու, իսկ Աղասին՝ Խենթի առաջ. «Ձկնորսը ձկնորսին հեռվից ե նշմարում». Բաֆֆին «հայրուկների մի հրոսակ» հռչակեց Աղասուն, հաջորդականութեան պի՛ժ քաշելով նրա և իր՝ Սարհադների և Կարոների միջև³⁹ :

Անկարելի չէ, իրոք, անանցանելի բարչեր քաշել աղդալին շարժման տարբեր այս ետապների մեջ. այդ կնշանակեր միաժա-մանակ — սկզբունքային տարբերութուն դնել ուսսական ազրե-սիալի պարսկական և թյուրքական ետապների մեջ, նվիրագործել մինը, դասապարտել մյուսը : Կասկած չկա, վոր նշանավոր չա-փով Արովյանից ե ծայր առնում գրական-քաղաքական այն հո-սանքը, վոր ջանք թափեց կապել ուսասահայ մասսաների բախտը վնչ թե ուս հեղափոխութեան և ուս առաջամարտ մտքի, — չմո-ռանանք, վոր Արովյանն ապրում եր ղեկաբերիսաների և Բելին-սկու դարաշրջանում, — այլ՝ ցարիզմի նվաճողական քաղաքակա-նութեան հետ, նրա հաղթաշարժ եքսպանսիալի հետ :

³⁷ Տես՝ «Արձագանք», 1882, № 41 :

³⁸ «Անտիպ յերկեր», I, Թիֆլիս, 1904, յեր. 37 :

³⁹ «Արաքս», 1892, դերք Ա., յեր. 99 և հետ :

«Անհայտ բացակայումի» առեղծվածը լուծելու համար ընկ-Ակսելը կարծում է, թե Արուսյանը հրաժարվեց վերջիվերջո քաղաքական այս մտայնութունից: Նրա անհետացումը, պարզաբանում է նա, «Վերք»-ի հեղինակի մեջ տեղի ունեցած երջադարձի արձագանդն էր, նրա արտաքին ժեստը:

Տեսականորեն դատելով՝ անհնարին ըան չե այս: Բայց դրա համար հարկավոր էր ցույց տալ, վոր Արուսյանը հրաժարվեց իսկապես ազգային-քաղաքական հին դիրքերից, փոխեց դասակարգային հին տեսանկյունը, վորդեգրեց հասարակական-քաղաքական նոր տեսակետ և նոր հեռանկարներ:

Արուսյանի «ոռուտսիրութունը», նրա ցարապաշտութունը, քաղաքական մի մտայնութուն էր, վորի մեջ 18-րդ դարից ի վեր միախառնվում էին հայ առևտրական կապիտալի և հայ տանուտիրական դասի, հայ մելիքութան, հայ ազնվականութան, հավաքական շահերը: Առաջ բերելով երջադարձի տեսութունը, պետք էր ցույց տալ, վոր Արուսյանը լուրացրեց հետագայում նոր հայացքներ, վորոնք ծայր առնելով հասարակական այլ կատեգորիաների և ամենից առաջ՝ գյուղացիութան շահերից ու ձգտումներից, խզում էին նրա կապը «ազգը» գլխավորող վերնախավերի հետ:

Մական ընկ. Ակսելի գրվածքը վոչ միայն ցույց չի տալիս այդ, այլև ակնհայտ կերպով զուրկ է այս կետում պահանջված հետևողականութունից: Մի կողմից պնդում է, թե Արուսյանը գրեթե հենց են գլխից «հարազատ» և չեղել գյուղացիութան: Դորպատից հայրենիք վերադառնալուց անմիջապես հետո Արուսյանը իբր թե կռիվ հայտարարեց կապիտալին և կապիտալիզմին, միաժամանակ խորթ լինելով հետագայի քաղաքական այն մտայնութան, վոր դալի շարական դարձրեց գյուղացիութան շահերի և ըմբռնումները թարգման «հայրենասիրի վողք»-ը: Մյուս կողմից՝ ընկ Ակսելն աշխատում է համոզել, թե Արուսյանը հրաժարվեց «Վերք»-ի քաղաքական որինետացիալից, վորով կարծես նոր միայն մոտեցավ իր փառաբանած «փրկիչներին» չերես դարձրած գյուղացիութանը: Հեղինակը փաստեր է քաղում գերմանական ուղեգիրներից, վորոնք նկարագրում են ոռու չինոֆինիկների կամայականութունները, Հայկական Մարզում (նախկին Յերևանի և Նախիջևանի խառնութունների շրջանը) նրանց կաշառակերութունն ու շահատակութունները, մերկացնում ոռու գաղութային բեժիմն առհասարակ, վոր վող իր ծանրությամբ իջնում էր գյուղացիութան

չնքին: Ընկ. Ակսելը հավատացնում է, վոր իրերի աչգ զբուխունն Աբովյանն ըմբռնեց «Վերք»ից հետո, Թիֆլիսից Յերևան փոխադրվելուց, աչսինքն 1843 թվից հետո, չերբ Մարզում ստացած անմիջական տպավորութիւնները վերիվայր շրջեցին նրա հուշսերը. ուղեկցելով չեմբողական ճանապարհորդներին՝ Աբովյանը կարծես մի չերկրորդ անգամ սուղվեց «իմացական ավազանի» մեջ, «ճանաչեց չերկիրը, մարդկանց, ցարական ազմինխտարացիան», համողվելով, վոր ինքն ալլևս վոչ մի կովան չունի ուստական ուժի մի ներքո ստեղծված իրականութիւն մեջ: Այստեղից էլ, կարծում է մեր հեղինակը, սկսվեց հենց Աբովյանի նահանջը, նրա դարձը «Վերք»ի դիրքերից:

Բոլոր պարագաներում այստեղ էս, հեղինակը վերջին հաշվով չեմբում է դարձյալ չհիմնավորված աչն կոնցեպցիայից, վոր բնորոշում է Աբովյանին վորպես «գլուղադիր», վորպես գլուղացիական տրտունջներն ու ակնկալութիւններն արտահայտող մի աշուղ...

Բայց տարորինակ չէ ընկ. Ակսելի նշած աչն փաստը, վոր ուստական ուժի մից չերես դարձնող Աբովյանը «միայն դառնացավ, հուսահատվեց, սակաչն վոչ մի բաւ չջնջեց աչն եջերից, վորտեղ գովաբանել եր «հլուսիսի արծիին»»: Զբ՝ մատնում աչս հանգամանքը հենց աչն, վոր Աբովյանը փաստորեն չեք լիել «Վերք»ի դիրքերը, չեք զտնուլ, վոր իր դրածից վերացել է արդեն քաղաքական իմաստութիւն հետքը:

Հիրավի, վոչ մի հիմք չկա կապել Աբովյանի կրած դառնութիւնները, նրա ճաշակած հուսախարութիւնները ճամբորդական նրա տպավորութիւնների հետ, վոչ մի հիմք՝ դուշակել նրա հոգեկան ընկճվածութիւն մեջ քաղաքական բախտորոշ շրջադարձ: Յերևան փոխադրվելուց հետո չեր ծալր առել Աբովյանի հոգեկան ընկճվածութիւնը, և Յերևանից փախչելով չե, վոր վերջ պիտի գտներ աչն:

Աբովյանը Յերևան եր փոխադրվել արդեն իսկ լքված հոգեպես: «Ստիպված չեղա հեռանալ Թիֆլիսից, վոր դոնե հոգեկան հանգիստ գտնեմ», գրում է նա⁴⁰: Հասկանալի չե, իհարկե, Աբովյանի աչն ժամանակվա վիճակը: Անդրկովկասչան դպրոցների դիրեկցիան «գա՛վառ» եր՝ փոխադրում Աբովյանին՝ համարելով նրան «անբավարար հատկութիւնց տեր», մի մարդ, վորն իբր թե անկարող

⁴⁰ Տես՝ «Տեղեկադիր Է. Ս. Պ. Գիտութիւն և արվեստի ինստիտուտի» Յերևան, 1928, № 3, յեր. 125:

եր լսողել թիրան հանձնված ուսուցնարանը բարձրացնել մինչև այն աստիճանին, վոր որինակելի լինի դա Անդրկովկասյան լեռերում»⁴¹։ Արքովյանին նեղում էլին Թիֆլիսում պաշտոնակիցների անհասկացողութունը, նրանց ինտրիգները. այս են վկայում նաև Արքովյանի՝ Ֆրենին ուղղած նամակները։ «Նախանձը և պաշտոնակիցներիս բազմապիսի դիմադրութունները հարկադրեցին ինձ թողնել ընդամիշտ Թիֆլիսն ու իմ սիրելի գործը, վոր ձեռնարկել էլի ապագա ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստելու համար», գրում է նա Ֆրենին։ Կամ, ինչպես շեշտում է մի այլ տեղ՝ «Նախանձը և պաշտոնակիցներիս չարակամութունը բռնի կերպով զրկեցին ինձ իմ վորդեգիրներից, պատճառ լինելով ինձ թողնելու Թիֆլիզը և հեռանալու այստեղ (Յերևան)»⁴²։ Արքովյանը գոհ չէր հարկավ, վոր Կարբեցու հալածանքը հարկադրեց իրեն հրաժարվելու նախագծած ծրագիրներից ու պետական ծառայութեան միջոցով հոգալու առուրյա իր ապրուստը։ «Ըստ այս — գրում է նա Ֆրենին — պետք է վոր յես արքունական ծառայութեամբ հայթայթեմ իմ ապրուստի միջոցը. վորպիսի՞ հեռանկար ինձ համար։ Բարեբար չերկինքը դուցե ուրիշ ճանապարհով կպահի ինձ»։ Այս տողերը ցույց չեն տալիս սակայն, թե Արքովյանին սարսափեցնողը պետական զբոսայրոցների քաղաքական ուժի մեջ էր։ Արքովյանը տեսնում էր այդ ուժի մեջ ըզմաթիվ արատները. նամակներից մեկում, որինակ, մատնանշում է դպրոցական աշխատանքից իր ունեցած զժգոհութեան պատճառը. «անկատարութունը, վոր նկատում եմ իմ և իմ պաշտոնակիցների մեջ և ել ավելի շատ՝ այն միջոցների և հրահանգների մեջ, վոր տրվում են մեր ձեռքը»։ Նա նկատողութեան և առնում այն հանգամանքը, վոր դպրոցական առարկաների ցանկը կազմվում է և հաստատվում Պետերբուրգում և վոչ՝ տեղերում, «մի բան, վոր ամենից բնականը կլիներ»։ Հետագայում Արքովյանն առաջարկում էր ուսուցիչ կամ աշակերտ ընդունելիս նկատի չառնել նրանց սոցիալական ծագումը և այլն։ Սակայն Արքովյանի հայացքն ավելի հեռուն չէր թափանցում։ Թվում էր նրան, վոր ժամանակի ընթացքում կառավարութունը կվերացնի այս բացերը, և դավառական իր դպրոցը հնարավորութուն կստանա «մրցելու լավրոպական լավագույն դպրոցների հետ»։ Յերբ Նիկոլայի հրամանով Պետերբուրգից կովկաս չեկավ սենատոր Գանը՝ քննելու և

⁴¹ «Արձագանք», 1896, № 102։

⁴² «Փորձ», 1880, № 9, յեր. 196։

բազմաբարելու տեղական պահանջները, Աբովյանը, վորի մասին Գանին լավագույն հանձնարարություններ եր արել Ֆրենը, ամբողջովին հափշտակվեց կատարվելիք սեվիզիայի հեռանկարներով: 1838 թ. մալխի 19-ին Ֆրենին դրած նամակում Աբովյանը հայտնում եր, վոր ինքն արդեն իսկ «մխիթարական ազայուլցյներ» ունի, թե դեռ Վորըջան սեր պիտի վայելի այն անձնավորություններից, վորոնք դիրք ու պաշտոն չեն փնտուում մարդկանց մեջ, այլ աշխատում են հարգել նրանց մեջ այն, ինչ վոր ազնիվ ե ճշմարտապես: Առաջին իսկ վայրկյանից մինչև հիմա անկեղծ կարեկցություն եմ վայելում սենատորի բարեհաճ ուշադրության և անդրկովկասյան ժողովուրդների ընդհանուր բարորությունը հետամտող նրա վերաբերմունքի շնորհիվ: Անշուշտ, չերբ ապագայում նրա այստեղ գալու մեծ նպատակը աստծո ոգնությամբ իր պտուղները տա Վրաստանի վայելչության համար, հույս ունեմ իմ բաժինը ևս սաանալու դրանից: Ըստ վորում այնպես, ինչպես վոր նա հետաքրքրվեց իմ հետապնդած նպատակով, կասկած չունեմ նաև, վոր իմ ակնկալություններն ու ցանկությունները, վոր հաղորդեցի նրան, անկատար չեն մնալու: Ինչքան փոքրոզի չե հաճախ մարդս: Աստծո ամենազեա տնորինությունը վոչ վոքին չի թողնում այն վիճակում, վորը սարսափելի չե թվում մեզ:

Այս տողերը բնորոշում են վոչ միայն Գանի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի Աբովյանը, այլև վերջինիս դրական վերաբերմունքը դեպի քաղաքական այն իշխանությունը, վորի ազնետներից մեկն եր Գանը:

Պարզ ե այս դրություններից, վոր Աբովյանը դժգոհ եր ուսուրչութիւնը և շահատակություններից տակավին 30-ական թվականներին, նախքան Յերևան փոխադրվելը: Թվում ե մեզ, վոր մի հայտնի չափով այդ դժգոհության արդասիքներից մեկն ե հենց «Վերք»ը, վորի հեղինակը, անբավական չինոֆիլիների դուռող, մեծամիտ, անձնատեհ վերաբերմունքից, նրանց այլամերժ քաղաքականությունից, հիշեցնում եր ուսուս վաճողներին նրանց «աղատարար» նպատակները, շեշտելով միտամանակ նաև «ազգի» ծառայությունները ուսուս դեմքի հաջողության գործում: Ազգային արժանապատվության դիտակցությունն ե, վոր թե եր տալիս այս դեպքում Աբովյանին, դիտակցություն, վոր ծառանում եր ինքյան ուսուսական ամենակույ ու հարթարար ազգային քաղաքականության դեմ: «Վերք»ում շեշտված ազգայնական ուսմանտիզմը, հայկական սնապարծությունը, ատելավառ նացիոնալիզմը պարսիկների հան-

դեպ—այս ամենը ներկեր են, վորոնց ոգնութիւնն է դիմում Արովյանը վեպի քաղաքական այդ տենդենցն արտահայտելու համար: Նշանավոր չափով այս ամենը պատկանում են այն միջոցների շարքին, վորոնցով շատ հաճախ, ինչպես Մարքսն է ասում, «մեծարում են իրենց անցյալը ապանանաչլիված ազգութիւնները»⁴³: Ձուր չէ, վոր խտացրած այս ձևով չենք հանդիպում այս բոլորը հեղինակի «Վերք»ի հետ գրեթէ միաժամանակ գրված մուս լերկերի մեջ, վորտեղ ավելի անմիջորեն են յերևան դալիս նրա աշխարհայեցողութիւն ղեմոկրատական, ազգութիւնների խաղաղ համակենցաղը մեծարող մտայնութիւն տարրերը:

Հանդամանքներ են սրանք, վոր պետք է նկատի առնել «Վերք»ի լիակատար ու բազմահայաց արժեքավորման համար: Վերը նշեցինք այն առնչութիւնը, վոր գոյութիւնն ունի «Վերք»ի և Բաֆֆու հայդուկային վեպերի միջև: Այստեղ պետք է շեշտենք այն տարբերութիւնը, վոր կա այս վերջինների և «Վերք»ի միջև: «Վերք»ի հայդուկային մտայնութիւնը հետևանք էր այն հանդամանքի, վոր կովկասահայ ազգային շարժումն Արովյանի ժամանակ շատագոյնում էր ցարիզմի «ազատարար» միսիան, քանի վոր ազգային այդ շարժման մեջ մասնակցող ժողովրդական տարրը դեռ չէր հասնում Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականութիւն հանդեպ հետևողական-ղեմոկրատական դիրք գրավելու համար: Բաֆֆու հայդուկային գաղափարախոսութիւնն, ընդհակառակը, արդունք էր նրան, վոր կովկասահայ ազգային շարժումը նրա ժամանակ արդեն իսկ յերես էր դարձնում հետևողական ղեմոկրատիայի դիրքերից, ընդառաջելով փաստապես ցարիզմի գաղութային քաղաքականութիւնը, նրա առաջավոր-ասիական եքսպանսիային: Քիչ-շատ հետևողական, ռադիկալ-ղեմոկրատական, հեղափոխական դիրք գրավեցին կովկասահայ ազգային շարժման հուզած խնդիրների վերաբերմամբ «Յերկրագործութիւն» հեղինակը, ինչպես նաև նրան հաջորդող կովկասահայ «նիհիլիստները»: Արովյանի ժամանակ վերջիններս դեռ չկային հրապարակի վրա, իսկ Բաֆֆու շրջանում նահանջում էին արդեն կովկասահայ բուրժուազիայի ազրեսիվ նացիոնալիզմի առաջ:

Արովյանի անհետևողականութիւնը, նրա գաղափարախոսութիւն մեջ ճաշխած հակասութիւններն ազգային շարժման տհա-

⁴³ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, XXI, стр. 159:

սուբյան, նրա ազգային դիմադրելութան, նրա քաղաքական անկենսունակութան հայտարարն էր:

Անդրկովկասի արտադրական ուժերի կապիտալիստական հարաբերությունների անզարգացած վիճակի շնորհիվ իրերի այս գրությունը բնական էր և անխուսափելի Ավիլի ևս. չեբբ ազգային լուսավորութան դեկը վստահացվում էր նախակապիտալիստական խավերին, մինչդեռ հենց սրանց դեմ պիտի ուղղվեր անմիջորեն պայքարը, վորչափ Անդրկովկասում սրանք ելին հենց ցարիզմի գլխավոր պատվարներից մինը, նրա մոլորանդ աշակիցները՝ չերկիրը նվաճելու և նվաճած չերկրում «կարգ ու կանոն» հաստատելու գործում:

Շաղկապված կալվածատիրութան և նրա քաղաքական դիկտատուրայի հետ՝ Աբովյանի ժամանակ կովկասահայ բուրժուազիան հազիվ էր միայն անում իր առաջին ինքնուրույն քայլերը: Տակավին չերկչոտ ու չերերուն՝ նա ակնկալում էր ցարիզմից քաղաքական պաշտպանություն և իրավարար միջամտություն՝ ներքին և սրտաքին շուկաներում կշիռ ստանալու համար: Խիզախել վորևս պայքար ցարիզմի դադութային քաղաքականութան դեմ — այդ դուրս էր բուրժուազիայի նպատակից: Նման պայքարի համար նա չուններ վոչ կամք և վոչ իսկ շահ: Թեթիմի ու նրա պաշտպանած հողային հարաբերությունների դեմ չերբեմն լսելի ելին լինում գյուղացիների խուլ բողոքները, չերբեմն հուզվում նրանց անկազմակերպ շարժումները, վորոնք հայկական դավառներում չհանգեցին մասսայական շառաչուն բռնկումների, ազրաբային կամ ազգային-հեղափոխական նպատակ հետապնդող տեղական ապստամբությունների: Բուրժուազիայի առաջավոր ներկայացուցիչները, նրա լուսավորութան հոգսերով տարված առաջին մտավորականները, անկարող չեղան պոկվելու դասակարգային հարազատ պատվանդանից, գլխավորելու մասսաների տարերային շարժումները, ընդգրկելով այդ շարժումները կազմակերպչորեն, տալով նրանց ուղղութուն և ծրագիր: Անկարող փշրելու բուրժուական շահերի ու հեռանկարների շրջագիծը՝ նրանք անկարող պիտի լինելին չեղք դառնելու նաև ժամանակի սոցիալական և քաղաքական հակասություններին միջից, ամլության մատնելով իրենց իսկ անշահախնդիր տեղերն ու ձգտումները... Այսպես բուրժուազիայի ամենից լուսամիտ գաղափարախոսի՝ Աբովյանի դեմոկրատական առանձին ձգտումները ևս, գամված մնալով ֆեոդալիզմի և ինքնակալության պատմական շրջանակներին, դարնվում

այինն վոչ թե տիրոզ կարգերի ու ռեժիմի, այլ միայն մեկի և մյուսի վատթար սպասավորների հետ: Այս են վկայում հենց նրա «ըրբ-ջադարձի» ժամանակամիջոցին վերաբերող նյութերը, մանավանդ այն ավանդները, վորոնք դալիս են ընտրողելու Արովյանի քաղաքականապես «անբասիր» գործունեությունը Յերևանում:

1845 թվին դպրոցական «համառոտ հաշվետվության» մեջ Արովյանը կոչ էր անում այլ և այլ ազգութունների պատկանող — հայ, թուրք, ռուս, վրացի — իր «պատվելի համաքաղաքացիներին ու սիրելի աշակերտներին»՝ «հետևենք մեր սրտի մաքուր ձայնին, վոր սոգորված և բոցավառ սիրով դեպի մեր սիրելի միապետի գահը, մեր թանգազին հալրենիքի ու սրբության և ազատության հրեշտակ-փրկչի գահը: Ռուս անունը պետք է մեզ համար լինի սուրբ, ինչպես և նրա անունը, վորով մենք ազատվել ենք ընդ-միջոց, նույնպես սուրբ պետք է լինի նրա խնամքը, վորի ներքո մենք ապրում ենք, պաշտպանված լինելով կատարելապես մեր հավատքի ու հալրենիքի թշնամիներից»⁴⁴: Արովյանն այնքան հեռուն էր գնացել, վոր անգամ անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսուչ Ս. Կուլթինսկին էր նկատում «հաշվետվության» լուսանցքի վրա. «Այդ բոլորը գրված է շատ լավ և արդարացի, բայց վրձանք այդ չեն հասկանալ, իսկ նրանք, վորոնք կհասկանան, կարող են վիրավորվել»⁴⁵: Կուլթինսկին նկատի ուներ այն հանգամանքը, վոր Արովյանի գրվածքն ուղղվում էր ի գիտություն մասնավորապես այն թուրք քաղաքացիների, վորոնց ազգային և կրոնական արժանապատվությունը չէր կարող չխոցել Արովյանի ռուս-պատրիոտական այս յելույթը:

Բայց Արովյանն ավելի հեռուն գնաց: Յերկու տարի անց, 1847 թ. նոյեմբերի 23-ին, նա դիմում է անում դպրոցական իշխանության՝ տեղացիների մեջ ռուս «տիրոզ լեզվի և բուն քրիստոնեյական վոգու տարածման» նպատակով նշանակել զավառական դպրոցի համար ռուս կրոնուսուցց մի քահանա. քահանան կրոնի դասեր պիտի տար վոչ միայն դպրոցի ուղղափառ աշակերտներին, — ինչ կարելի չէր առարկել սրա դեմ Արովյանի ժամանակ, — այլ և «բոլոր հայերին», վորոնց ևս, Արովյանի կարծիքով, «անհրաժեշտ հարկավոր է ուղղափառ դավանանքի դասավանդու-

⁴⁴ «Տեղեկագիր 2, Ս. Խ. 2. Գիտություն և արվեստի ինստիտուտի», III, յեր. 133:

⁴⁵ Ն. 100

թյունը»⁴⁶, Փասար, խեղաղես, արտառոց ե և կարոտ ստուգման՝
Ընկ. Ակսելը ձեռքի տակ ունենալով համապատասխան վավերա-
գրերը, պարտավոր եր հերքել և կամ հաշվի առնել այն: Փոխարենը
խոհեմութուն և համարել լուսթյան մասնիկ փառար: Բայց լուս-
թյունը համողիչ արգումենտ չէ ինքյան համառ իրականության
դեմ:

Ավելի հիմնավոր չե ընկ. Ակսելի մի չերկրորդ պնդումը: Ոո-
սելով Աբովյանի և Ներսեսի հարաբերության մասին, նա գրում
է. «Ներսես Աշտարակեցու հանդեպ տաժած խոր հարգանքը, վոր
դուրորդում եր Ներսեսի պաշտպանած քաղաքականության շա-
տագովման, փշրվեց նույն Հայկական Մարզում, վորտեղ և ծնվել
եր: Այդ այն ժամանակ եր, չերբ արդեն չկար որպակաւ Հայ-
կական Մարզը, և նրա հետ միասին չքացել էին ազգային ան-
կախ կյանքի ակնկալությունները»:

Այստեղ այնպես և ներկայացվում Ներսեսի և Աբովյանի հա-
րաբերությունը, վոր իբր վերջինս քաղաքականացնալսն հուսախաբ
չեղավ Ներսեսից, կորցրեց նրա անվան հետ կապված քաղաքա-
կան «անկախ կյանքի» ակնկալությունները: Մի կողմ թողնելով,
վոր այստեղ ընկ. Ակսելն ուղեցնում է Ներսեսի և նրա արբանյակ-
ների քաղաքական վաղեմի ակնկալությունները, ինքյան վոչ մի
փաստ չկա՝ արված չեղբակացությունները հավաստելու համար:

Նկատենք ամենից առաջ, վոր Հայկական Մարզի չքացումն
Աբովյանի փառարանած Գանի ռեվիզիայի անմիջական պատուղ-
ներից» մեկն եր, Աբովյանը, վոր 1838 թվին ուղեկցում եր Գա-
նին՝ Հայկական Մարզում կատարած նրա ճանապարհորդության
ժամանակ և տեղյակ եր, անշուշտ, Անդրկովկասի վարչական միա-
վորները վերակազմելու նրա առաքելությանը, չենք կասկածում,
վոր Մարզի վերացման կողմնակիցներից եր:

Անվիճելի փաստ է, վոր Հայաստանի ազգաբնակչությունը
վողջունեց Մարզի լիկվիդացիան, վորով քաղաքացիական վարչու-
թյուն եր մտցվում Անդրկովկասում, նկատելով այդ իր դրու-
թյունը բարվոքող մի ձեռնարկում: Հիրավի չինոմիտիկական կա-
մայականության, չարաշահության և կաշառակերության աննախըն-
թաց մի շրջան եր Մարզի ժամանակաշրջանը. այդ են վկայում
ժամանակակից ու հետագա բոլոր ազգուրները: Հետաքրքրական
է, սակայն, վոր Մարզի վարչության դուրս եր կանգնած Աբովյանի

⁴⁶ Ն. ա., յեր. 130:

մեծարած Բեհրուղովը, հալազդի մի կոնդոտներ, վորը «հերոսի» հռչակ ձեռք բերեց նաև կովկասյան պատերազմների ժամանակ, մտնելով «ազգի պարծանք» հալ գեներալների շարքը: Սոսելով այս մարդու մասին, Վազները գրում ե. «Եի քանի տարի ուսսական նահանգապետի պաշտոն վարելով, նա վատթարագույնն եր նահանգի դլխին պատուհաս դարձած կողոպտիչներից և բռնակալներից, վորոնց նդովում ե վողջ ժողովուրդը: Վոչ մի փաշա և վոչ մի սարդար չի չեղել, վոր կարողացած լիներ խեղճ գլուղացիների քրտնքից վոսկի կտրել կամ կախարդական մի գավազան դարձնել մտրակը՝ լերկաթե իր գանձարանը լցնելու համար, այնպես, ինչպես վոր այս հայն եր անում: Նրա դժբախտ համերկրացիներն անասելի տանջանքներ կրեցին և ամեն մեկը՝ նրա համեմատաբար չերկարատե սարսափների որով, թախծանքովներ վերհիշում պարսիկների ժամանակները: Բեհրուղովն ոժտված ե կեղծելու և դավելու այնպիսի ընդունակությամբ, վոր հայերի մեջ իսկ հազվագյուտ ե: Ժամանակի ուսսական վարչության պետ բարոն Փոն Ռոդենի աչքում իսկ կարողացավ ջերմ պատրիոտ և ժողովրդի չերջանկությանը նախանձախնդիր մեկը ձևանալ, և մինչդեռ նրան չերկրպագու բոլոր չինովիկները, վորոնք անխաբի նրա մարդիկն ելին, քավ ու քրտինք կտրած ոժանդակում ելին նրբարվեստ նրա կեղեքումներին, իսկ Յերևանի ժողովուրդը գտնվում եր ծալը կարիքի մեջ, — Թիֆլիսում կարծում ելին, թե այնտեղ ամեն ինչ կարգին ե գնում: Վարչության պետը կարծում եր անգամ, թե իշխան Բեհրուղովը, վորը միշտ ճիշտ ժամանակին եր տեղ հասցնում պետական հարկերը, որինակելի մի ադմինիստրատոր ե: Բողոքի և վոչ մի ծպուտ չեր հասնում Թիֆլիս կամ Պետերբուրգ. այս մարդու բռնատիրությունը կաշկանդում եր սարսափահար բոլոր լեզուները: Գավառների բոլոր վարիչները նրա ջանադիր չերկրպագուներն ելին, քանի վոր կարող ելին ազատորեն անել իրենց սրտի ուզածը, չեթե միայն վճարում ելին ձեռք բերած պաշտոնների լիակատար գինը: Հարստահարությամբ ծանրաբեռնված, շքանշաններով և չիներով դարդարված այս սրիկան լքեց իր պաշտոնը, վորպեսզի տեղ տա ուսու մի մարդու, վորն ավելի բարի պտուղ չեր, քան նա»⁴⁷:

Հասկանալի չե, վոր Հայկական Մարզի հպատակները վոչ մի պատճառ չունեյին վորևե չափով տխրելու Բեհրուղովի մոայլ այս

⁴⁷ Wagner, ն. տ., յեր. 81:

որերը հիշեցնող Մարդի չքայման առիթով, Դիտենք միաժամանակ, վոր Հալկական Մարդը վերացավ 1840 թվի ապրիլին, մինչդեռ հաջորդ տարին է, վոր Արովյանը գրի առավ «Վերքը», վորտեղ շատագուցում էր ներսեսի քաղաքականութունը: Սակայն Արովյանը ներսեսի կողմն էր շրջում գեմքը Հալկական Մարդը չքանալուց շատ ավելի ուշ ևս:

Բնորոշ է այդ տեսակետից 1845 թ. փետրվարի 15-ին ներսեսին գրած նամակը: Արովյանի համար ներսեսի դարշապարն իսկ «սուրբ» էր այդ պահին, ներսեսը նրա համար «Հայաստանյայց հուլյն էր», նույն այն «Տորթթա հրեշտակը», վորին փառաբանում էր «Վերք»ում: Հայտնում է, թե վաղուց մտադրվել էր տեղափոխվել Ռուսաստան կամ Գերմանիա, բայց ներսեսի դալրստյան «ավետալուր համբավը» կապել-կաշկանդել է իրեն «հալքենյաց բարեբախտության» նոր հուլյսերով ու հեռանկարներով: Արովյանը կամենում է լինել Աշտարակեցու «վոտի շյուղը», թողնել տուն և ընտանիք ու նորից «բառնալ Քրիստոսի խաչը»: Հուլյս ուներ, թե այդ քալլն որինակ կդառնար նաև իր աշակերտների համար և դուցե հենց բացվեր «վոսկեղեն» նոր դար Հայաստան աշխարհի համար⁴⁸, Պետք է չենթադրել, թե նման ակնկալութուններ հայտնում էր Արովյանը նաև իր աշակերտ Գր. Շահնազարովի բերանով, վորը ներսեսի ոճման որը, 1846 թ. հունիսի 9-ին, Եղմիածնում ուսաներեն ճառ արտասանեց «հավուր պատշաճի»⁴⁹:

Բայց ընկ. Ակսելն անում է նաև նոր մի հայտարարութուն: Պնդում է, վոր Արովյանի հիասթափութունը սոսկ անձնական չէր, այլև անդրադարձնում էր «ներսեսի գրուպպայի» ընդհանուր տրամադրութունը: «Գրուպպան» է, վոր թիկունք դարձրեց Ռուսաստանին, դիմադարձ լինելով դեպի Թյուրքիան: Բայց, չեթե հիրավի դա այդպես էր, ինչ՞ու պետք է նվազեր Արովյանի «հարգանքը» դեպի ներսեսը: Մթթե ներսեսին է, վոր մերժում էր «գրուպպան» իր հարգանքը: Բայց չե՞ վոր հենց «գրուպպայի» ջանքերով է, վոր նույն այդ ժամանակ «պատվական ազգը» կաթողիկոս ընտրեց նրան: Իսկ չեթե «գրուպպայի» հետ մեկտեղ ներսեսն էլ էր հուսախար լեղել Ռուսաստանից, այդ դեպքում ճւրխոթել այն փաստը, վոր նա չէր հենց միահեծան գլուխ կանգնեց «ազգին», հենվելով ցարական հրամանի և հալ ազնվականներին

⁴⁸ «Փորձ», 1880, № 9, յեր. 197:

⁴⁹ Տե՛ս «Кавказ», 1846, № 26:

ու փողոթններին բարացակամ Վարանցովի պաշտպանութան վրա: Ընկ. Ակսելը լսել է, իհարկե, վոր ցարիզմի հրատարակած «Պոլոժենիե»-ն դժգոհութունն առաջ բերեց հայ պահպանողական շրջաններում, բայց գլխի չի ընկել, թե՛ չէրր կամ վճրտեղ: Ազդե՞լ եր արդո՞ք «Պոլոժենիե»-ն Արովյանի վրա: «Պոլոժենիե»-ն հրատարակվել էր 1836 թվին, մինչդեռ Արովյանը ցերեղում էր ցարիզմը 1841 թվին և այնուհետև «Պոլոժենիե»-ն, նշանակում է, չի փրկում Արովյանին, մինչդեռ ընկ. Ակսելը, աչքի առաջ ունենալով «Պոլոժենիե»-ի հետ կապված անցքերը, Արովյանի հետ մեկտեղ փորձում է կարծես «պարզերես» անել նաև Ներսեսի «գրուպպան» առհասարակ: Ասել է թե, ջանք է թափում վերջիվերջո արձակել մեղքերից այն մարդկանց, վորոնք առաջին մուրճերը զարկեցին կովկասահայ մարտական բուրժուազիայի և ցարական ազրեսիայի քաղաքական դաշինքի սալին... Անշուշտ, անձնական չե՞ր Արովյանի կապը Ներսեսի հետ, այլ հասարակական, «գրուպպայական»: Տարբեր սերունդների մարդիկ ելին նրանք, սակայն լերկուսն էլ ազնվազարմ «գլուղացիներ», վորոնք, հենվելով քաղաքային շուկայի հետ շաղկապված առևտրական հանգուլցյների վրա, ձգտում էլին հանգավորելու հայ առևտրական կապիտալի և հայ ազնվական դասի զուգադիպվող շահերը, նրանց քաղաքական և լուսավորական ընդհանուր ջանքերը: Ներսեսը, ճիշտ է, վերջին պահին լքեց Արովյանին, չարաբացրեց նրա ավելի հեռուն միտող հույսերը: Սակայն վայրկյան էր այդ, լերբ արդեն Արովյանը, հուսալքված միանգամայն, անընդունակ էր առհասարակ հասարակական քաղաքական վորևե հեղադարձության...

Հետաքրքիր է նաև նույն այս խնդրի մյուս կողմը, Ներսեսի՝ դեպի Արովյանը հայտարերած վերաբերմունքը: Ներսեսն Արովյանի առաջ գոցեց վանք վերադառնալու ուղիները: Արդո՞ք անհնարե՞ն էր ձևակերպել նրա ապահարզանը, թե՛ լերկմիտ էր վերանորոգչական նրա ծրագրերի նկատմամբ, — դժվար է վորոշել: Թերևս դեր էր կատարում այս նկատառումներից թե մեկը, թե մյուսը: Բոլոր պարագաներում չպետք է կարծել, թե Ներսեսը մերժում էր Արովյանին՝ հավատ չընծալելով նրա անկեղծությանը կամ կասկածելով նրա հավատարմությունը: Վոխակալ, հիշաչար, կամապաշտ և ինտրիզան այս կղերականը սովորությունն չունե՞ր հաշտվողական կամ համբերատար վերաբերմունք ցույց տալու մարդկանց, վորոնք անբարյացակամ ելին դեպի ինքն ու իր կուսակցութունը: Ջուր չե, վոր Նիկոլայ Պալկինի վեղարավոր այս

սատրապը լրտեսական մի ամբողջ ցանց կազմակերպեց Անդրկովկասում, մի տեսակ հողերը III բաժանմունք, վրա ահ ու գողի մեջ եր պահում կաթողիկոսի թշնամիներին ու բարեկամներին: Արովյանին, համենայն դեպս, Ներսեսը չէր դասում թշնամիներին: Չարքը: 1844 թվին Պետերբուրգից հասուկ գրութչամբ Արովյանին եր հանձնարարում ուղեկցելու Արիխի վերելքը դեպի Արարատ: Անհավանական չե, վր 1846 թ. աշնանն Արովյանը ուղեկցած լինի նաև Ներսեսի հովանավորութչան ներքո գանված գններալ Մուրավյովին—1848 թ. լույս տեսած «Грузия и Армения» գրքի հեղինակին—նրա՝ Հայաստանում կատարած ճանապարհորդութչան ժամանակ⁵⁰: Նույն թվին Յերևանում Ներսեսը խոստանում եր Արովյանին՝ Գերմանիա ուղարկել նրա լավագույն աշակերտներին՝ ուսումը շարունակելու համար: Վերջապես 1848 թվի փետրվարին առաջարկել եր Արովյանին, ինչպես ասում են, թիֆլիսի իր անվան դպրոցի տեսչութչան պաշտոնը⁵¹: Ներսեսի կողմից վստահութչան գերագույն նշանն եր այս. այն մարդը, վր հողերը և աշխարհիկ վոստիկանութչան բոլոր ճանապարհներով տարիներե ընթացքում հալածում եր Մ. Նալբանդյանին, չհանդուրժելով անգամ, վր բնասալը՝ այդ դպրին ուսուցչութչան պաշտոն վարի Լազարյան ճեմարանում— հոժարում եր նախկին դպր Արովյանի ձեռքը տալ իր սրտին ու մտքին այնքան մոտ գալըրոցի դեկը:

⁵⁰ Մտ. Նազարյանցի «բարերար», խի հետադառնում նրա կատարի թշնամի բժ. Մուրման Տեր-Ղուկասյանը 1848 թ. սեպտ. գրում և Մուրավյովին. «Абовьян с восхищением к Вашему христианскому смиреннию, благоговению и усердию к святыням; он писал ко мне, что даже не видывал он армянина подобно Вам усердного к святыне. Тоже многие эчмиадзинские монахи писали; из Тифлиса тоже, это было мне приятно». Տես՝ Լազարյանների տոհմային արևիկի ֆոնդը, գրքը XVII, № 9 գրութչունը:

⁵¹ Տես՝ «Կուռնիկ», 1861, № 7, յեր. 540:

ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ընկ. Ակսելի պատմական կառուցումների մեջ զգալի տեղ երևում գերմանական ճանապարհորդների ազդեցութեան խնդիրը: Նրա կարծիքով գերմանական գիտունների հետ կատարած ճանապարհորդութունները, նրանց հետ ունեցած հանդիպումներն ու նամակազրությունները վոչ միայն նպաստում ելին Աբովյանի քաղաքական շրջադարձին, այլև, ըստ յերևութին, մի հայտնի չափով շրջում նրա միտքը Յեվրոպայում ծավալվող հեղափոխական շարժումների կողմը:

Անշուշտ, նշանավոր չափով, գերմանական ազդեցությունների տակ ե ձևակերպվել Աբովյանի ընդհանուր աշխարհայացքը Դորպատում և այնուհետև: Կասկածից վեր ե նաև, վոր Դորպատից դուրս՝ Յեվրոպայի և չեվրոպացիների հետ ունեցած մշտական շփումների շնորհիվ եր, վոր զարգացան հատկապես Աբովյանի աշխարհայեցողութեան պրոգրեսիվ տարրերը: Բայց կարո՞ղ եր արդո՞ք ազդեցությունների այդ աղբյուրը վորևե դեր կատարել նրա քաղաքական ԵՐՉԱՊԱՐՄԻ ռզղութեամբ: Յեվ ովքե՞ր են, վոր կարող ելին նման բախտորոշ դեր կատարել Աբովյանի կյանքում:

Հարցեր են սրանք, վորոնց պատասխանելու համար անհրաժեշտ ե վոքր ինչ պարզորեն դժագրել պրոգրեսիվ այն ազդեցությունների շրջանակները, վորոնց չենթակա չե չեղել Աբովյանը տակավին ուսանողական տարիներին Դորպատում: Նշանակալից ժամանակներ ելին, հիրավի, այդ տարիները (1830—1835 թ.թ.): Արևմտյան Յեվրոպայում ծայր առած ազգային ազատագրական շարժումների դարաշրջանն եր այդ, վոր գրեթե ամենուրեք զուգորդում եր ըուրթուական դեմոկրատիայի նոր զարթոնքին: 1830 թ. հուլիսին Պարիզում բռնկեց մի հեղափոխութուն, վոր ցնցեց հին Յեվրոպան: Ռեֆորմների բիլլը Անգլիայում, ապստամբություններ Բելգիայում, գերմանական պետությունների մեջ, Լեհաստանում և Իտալիայում: Վորպես հեղափոխութեան վճռական, առաջամարտ ուժ հրապարակ ե դալիս բանվորությունը (բարիկադային կոիմներ

Պարիզում — 1830 թ., բանվորական ապստամբութիւններ լիոնում — 1831 և 1834 թ. թ., չարտիստական շարժում Անգլիայում), Բանվորութիւն հետ կողք կողքի կալում եր ուսանողութիւնը՝ Ֆրանսիայում և Գերմանիայում: Յերևույթներ էլին սրանք, վոր արմատական ընթացքի մեջ դրին ժամանակի առաջավոր բուրժուական-դեմոկրատական կազմակերպութիւնների գործունեութիւնը, հեղհեղեցին նրանց մտավոր-քաղաքական կյանքը: Բազմական ե հիշել Մաձձինիի և Գարբիբալդիի անվան հետ կապված խմբակցութիւններն Իտալիայում, Բյորնեյի և Հայնեյի չելույթները Գերմանիայում և այլն:

Անշուշտ, այս ամենը առանց արձագանգի չեր կարող մնալ նաև Արևմուտքի շեմքին ընկած Դորպատում: Արովյանի ստեղծագործութիւն մեջ հայտարարված ազգային-ազատագրական, բուրժուական-դեմոկրատական մտայնութիւնն արդարադրձնում էլին, իհարկե, ժամանակակից խոշոր այս իրադարձութիւնների ազդեցութիւնը: Սակայն բավական չե շեշտել այս Անհրատեշտ ե նկատել և վեր հանել նաև ճեղհակ այն ազդեցութիւնները, վորոնք անդրադառնում էլին Արովյանի վրա վոչ պակաս ուժով, սահմանափակելով, թուլացնելով, չեղոքացնելով նրա մեջ առաջավոր, արմատական հոսանքների ներգործութիւնը, և վորոնք բաղխվելով սրանց հետ, — շեշտում էլին նրա գիտակցութիւն մեջ ծայր առած յերկպառակութիւնը, խորացնում նրա հասարակական-քաղաքական ինտերեսների ու մտայնութիւն անկամըջելի յերկվութիւնը: Այս յերկվութիւնն ու յերկպառակութիւնն է, վոր փոթորկել է Արովյանի հուղական աշխարհը, գորեղ շունչ հաղորդել նրա ստեղծագործութիւնը: Նույն այդ յերևույթն է, վոր ընդարմացրել է վերջիվերջո նրա յեռանդը, կազմալուծման կորիզ դառնալով նրա կյանքի և ստեղծագործութիւն համար:

Մեղանում փորձեր են յեղել կապել առաջին դորպատյանների գործունեութիւնը «Յերիտասարդ Գերմանիայի» կամ ժամանակի ազգային-ազատագրական շարժումների անմիջական ազդեցութիւն հետ⁵²: Մինչդեռ ակներև է, վոր ժամանակի արմատական, հեղափոխական այդ շարժումներն ու գաղափարական հովերը անդրանիկ դորպատյանների գիտակցութիւնը հասնելու համար բեկվում էլին հաճախ վոչ միայն նրանց շրջապատող պրոֆեսուրայի, սրանց չա-

⁵² Տես՝ Լեո. «Սո. Նաղարյանց», Թիֆլ., 1902. 1, յեր. 94 և հետ.

փափոքր-պահպանողական հայացքները, սրանց մերձբալտյան տրամադրութիւնները՝ պրիզմայում, ալլէ կաղապարում անցնում իրենց խել, ասիացի ուսանողները, Մասիսի փեշերից Եմբախի ասփերը հասցրած ազգային-կրօնական նախապաշարութիւնների թանձր մառախուղի մեջ: Արժուանի ու Նազարյանցի գիտակցութիւն վրա ազդած գործոնները հաշիւ առնելիս պետք է հիշատակել վոչ միայն նրանց ուսանողութիւն ժամանակ ծալր առած հեղափոխական շարժումները, ալլէ ռեակցիոն այն ուժերը, վոր գլուխ բարձրացնելով Ռուսաստանից, շարժիկներն Արեւմուտք՝ խեղդելով արծարծվող հեղափոխութիւնը և պատվար դառնալով քաղաքական ընդհանուր այն դեպրեսիային, վոր իշխող փաստ դարձավ Յեվրոպայի համար՝ չերեսնական թվականները կեսերից սկսած գրեթէ մի ամբողջ տասնամակ: Չմոռանաք, վոր Նիկոլայ I-ի մոռալլ դարաշրջանն էր ալդ, չերը ցարական կրօնկի տակ ճգմվել էր դեկաբրիստները շարժումը և դատանորեն հալածվում էր հեղափոխական լեհաստանը: Գրականութիւն մեջ կարամզինյան սանտիմենտալիզմը փոխանցվում էր Ժուկովսկու ռոմանտիզմին: Վոլտերականութիւն և մասոնական շարժման տեղ գլուխ էր բարձրացնում նորից միստիցիզմը և պրավոսլավ կրօնամոլութիւնը, թե մեկը և թե մյուսը թրծված ցարապաշտական, թթու-պատրիոտական, պանսլավիստական գաղափարախոսութիւններ: Հնարավոր է արդոք այնպես պատկերել դրութիւնը, վոր Դորպատում «քաղաքակրթվող» ասիացի չերիաստարդները մեկին ի մեկ չերես շուտովին իրենց բարձրաստիճան «բարեբարներից»՝ տարվելով չերիտասարդ Գերմանիայի արմատական հովերով, հետևողական դեմոկրատիայի հասարակական-քաղաքական խղեալներով: Վոչ իհարկէ: Արժուանի և Նազարյանցի գրական հետագա գործունեութիւնը չի մատնում վոչնչով մի Բլոքների կամ մի Հայնելի, մի Շտրաուսի կամ մի Ֆոլբերախի գաղափարական ազդեցութիւնը:

Հակառակորդները մեղադրում ենին նրանց լուծերականութիւն մեջ: Կղերի և նրա գործակալների համար այս մեղադրանքը վարկաբեկելու, զրպարտելու միջոց էր իհարկէ: Բայց և այնպես չի կարելի անգիտանալ իսպառ լուծերականութիւն ազդեցութիւնը Դորպատի անդրանիկ հայ ուսանողների գիտակցութիւն վրա: Վանական խուցից յեւած Արժուանը գերմանական միջավայր ընկնելով՝ ամենից առաջ պետք է վոր անդրադառնար լուծերական և լուսավորչական չեկեղեցիները միջև ընկած տարբերու-

թջանը, Բյուրզբերական լուսավորութեան հիմքերի լուրացումը պետք է վոր ազգեր նախ և առաջ Արո՛վջան դպրի կրօնական-չեկեղեցական հալացքների վրա, և այս դեպքում բնական է, վոր անխուսափելի լինեը լութեբրականութեան, կալվածատերերի հետ զոդված Բյուրզբերականութեան չուրատեսակ այդ մասնութեան ազգեցութունը: Սրան ապացույց կարող են լինել «Վերք»ի այն եջերը, վորտեղ հեղինակը քննադատում է լուսավորչական չեկեղեցու ծիսական ավելորդութեանները: Աղասուն ձանձրացնում եը չերկար ժամասացութունը. «Ե՛հ, ժամ չի դառավ մեր գլխին, մեկ եջի հարսանիք դառավ, տո», ասում է նա: Արո՛վջանը կարծում է արգեն, վոր իմաստ չունի տարին յերեք, չորս անգամ սրբութուն առնել, խոստովանվել, պաս ու ծոմ պահել, մանավանդ, վոր հավատացողը «խելքումը չեր նստացնում, թե բանի դորութունն թնչ ա»: Արո՛վջանը քննադատում է մանավանդ չեկեղեցական խոստովանութեան «խորհուրդը». «հնպես բաներից (են) խաբար առնում, վոր չլուծմը չի պետք է խոսացած, բալքի թե քամին իմանա, տանի ուրիշի տկանըը պջի...»:

Սակայն լութեբրականութունը չեր սահմանափակվում լոկ կրօնական, չեկեղեցական խնդիրներով: Գերմանական միջավայրում լութեբրականութեան հետ կապված եը նաև գրական լեզվի խնդիրը: Հուզելով լեզվական ռեֆորմի խնդիրը՝ անդրանիկ դորպատյանները վոգեշնչված ելին անշուշտ այն դերով, վոր կատարել եը Լութերը գերմանական, Դանտեն կամ Պետրարկան իտալական գրականութեան վերաբերմամբ: «Յերանի են սհաթին, — գրում եը Արո՛վջանը, — վոր մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անպիտան լեզվի վրա բարկանա, իմ անպիտան գրութունըդ դեն քցի ու ինքը նորեն գրի մեր հայի պատմութունը, վոր լսող կարդացողը վառվի, բորբոքի, զարմանա, հիանա ու են գրողի դալամն ու գիրքն ինչպես Պետրարքինը՝ մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի» («Զանգի») ⁵³: Բնորոշ է, վոր աշխարհաբար դրելու միտքն իսկ արմատացավ Արո՛վջանի մեջ աստվածաբանութեան պրոֆեսսոր, հեգելյան դպրոցին հարող պաստոր Յուլիոս Վալտերի ⁵⁴ ազ-

⁵³ Հետաքրքրական է, վոր Արո՛վջանի թողած տեսակների մեջ հանդիպում ենք «Յերսոգ Պետրարկա բանաստեղծի» վերնադրով մի դրվածքի հիշատակութունը (տես՝ Տեր-Վարպետյան, ն. ա., յեր. 280): Յենթադրում ենք, վոր Արո՛վջանի ձեռքով Պետրարկայից կատարած թարգմանութեան վերնագրին է այդ:

⁵⁴ Վալտերի մասին տես «Биографический словарь профессоров и преподавателей юрьевского, бывшего дерптского университетов», изд. под ред. Г. Левяцкого, Юрьев, 1913, т. I, стр. 56.

դեցութիւնն ներքո Ուսանողական: հիշատակարանում Արուլյանը հիշատակում և առանձնապէս, վոր վերջինս շեշտում եր աշխարհարար աստվածաշնչի կարեւորութիւնն ու նշանակութիւնը⁵⁵: 1834 թ. վերջերից Արուլյանը փորձեր արեց գրել «աշուղական» լեզվով: Դրանով վոչ միայն տուրք եր տալիս Վալտերի ներշնչած մտքերին, այլ և ընդառաջում մի պահանջի, վոր իրենից առաջ իսկ զգացել էին ուրիշները: Այսպէս, ուսու-պարսկական պատերազմի ժամանակ ուս զինվորականներն ու չինոֆիլները հայ բնակչութիւնը, կամաւորներին ու կապալառուներին ուղղած իրենց ազգերն ու կոչերը տպում էին նուէն այդ ժողովրդական, «աշուղական» լեզվով: Մեր ձեռքի տակ կան Թիֆլիսի բարբառով գրւած նման տպագիր գիմնասիւնի բաղմամբիվ նմուշներ: Հետագայում «Վերք»ի հեղինակը վոչ միայն իր սրտեհտով եր անդրադարձնում պատերազմի ժամանակաշրջանը, այլ և իր գործ գրած լեզվով: Հետաքրքրական է, վոր Արուլյանի աշուղական լեզուները գրւած են վոչ թէ Յերևանի, այլ Թիֆլիսի բարբառով⁵⁶:

Ժամանակակից գրականութիւն մտերիալիստական, աթեիստական, արմատական-դեմոկրատական հոսանքների փոխարեն առաջին դորպատյանները լենթարկվեցին, լավագուշն դեպքում, միայն դասական գրականութիւն, մի Լեսսինգի, մի Հերդերի—վերջինով տարված եր մասնավաղ ուսանող Նազարչանցը—և առավելապէս Շիլլերի և Գյոթեի, ազգեցութիւնը, այսինքն, հեղինակների, վորոնց մեջ ևս ժամանակի հեղափոխական շարժումներն ու արամադրութիւններն անդրադարձել էին վերջին հաշվով իրենց «բարեխառնված», չափավոր արտահայտութիւններով, իրենց փեղկված, բեկված, չերկճնող, չանուսային կերպարանքով:

Ուսանողական հիշատակարանում Արուլյանը արտմութիւնը եր արձանագրում Գյոթեի մահը: Հետագայում նա զբաղեցնում եր իր սաներին Գյոթեի և Շիլլերի ընթերցանութիւնը: Գասկածից դուրս և «Ավաղակների», թերևս նաև «Գյոց Ֆոն Բուլիխսինգին» ազգեցութիւնը «Վերք»ի հեղինակի վրա: Շիլլերի ազգեցութիւն հետևանք և անշուշտ, չերբ նրա գրչի տակ «գաղափարական ավազակը» ուսուցոր և դառնում ժամանակը հուզող մտայնութիւն, կամ չերբ «վողբի» գործող անձերը տարվում են ուղտնորութիւնը: «Վերք»ի եջերում զգացվում և նմանապէս «Վիլհելմ Թիլլ»ի և Ուլիանի կուլս»ի մարտական շունչը: Հիմնականը, իհարկե,

⁵⁵ Հմմ. Տեր-Կորապետյան, ն. տ., յեր. 109:

⁵⁶ Տես՝ ն. տ., յեր. 158 և հետ, ծանոթագրութիւն:

ձեռնարկն ազդեցութիւնը չեւ ի՞նչպէս են բեկիվել Արո՛վյանի գիտակցութեան մեջ ոտար հեղինակները, ի՞նչպէս և վճռչափով ելուրացրել նա դրանց ստեղծագործութեան պրոպրետարի անդհանցները: Արո՛վյանի մասին Ֆրանսական մի ճանապարհորդ գրել և Սա. Վոսկանին. «Երկընդ ջրի պէս գիտե. Լեոսինգին, Լեյպնիսին կարծիքները մազե անցուցեր եւ ի՛ր ասիական յերկախայուրյունով անոնց նոր գույն մը կուտայ»: Շատ հետաքրքրական են ընդգծված տողերը: Զպետք եւ անդիտանանք, վոր Լեոսինգի Նաթանը «մազե անցուցվելով» Արո՛վյանի գիտակցութեան մեջ՝ թելադրում եր նրան յերբեմն հուշակել հայ ազգը «պոնիվ» և «ընտիր», նրա լեզուն ու հովատը «սուրբ», մինչդեռ, տարամերժորեն, թուրքի կամ պարսկի լեզուն՝ «հարամ», կրոնը՝ «պիղծ»: Նկատենք նաև, վոր «հարամու» մարմինը՝ գիշատող հայ Մոորի թիկունքում կանգնած եր Աշտարակեցի վեղարավոր խմբապետը, իսկ փոքր ինչ դենը՝ դեկարրիստները, այլև Լեհաստանի և Հունգարիայի ապստամբութեան դահիճը — ցարական սարգար Պասկևիչը, վորին «Վերք»ի հեղինակը «Պոլլիո ստոված» եր համարում... Ահա թե ուր եր սլանում յերբեմն յեզրուակական կլասիկները «մազե անցուցող» «ասիական յերևակացութիւնը»: Ասիական այդ «յերևակացութիւնը», ասիական այդ զգայականութիւնը հայտնագործում ե մեր առաջ միտածմանակ Արո՛վյանի աշխարհագրացողութեան, նրա ստեղծագործութեան վրա անդրադարձած յեզրուակական ազդեցութիւնները այլ հետքեր ևս: «Քըրդերը» հողավածում Արո՛վյանը հիացումով ե պատմում նրանց ընտանական կենցաղի մասին և մեջբերելով մի եպիգրոք քրդական կլասիքից՝ «Կլիսավայրի Վերքեր» անունն ե տալիս նրա հերոսին: «Վերքեր»ի հարևանցի այս հիշատակութիւնը պատահական չեւ Այդ հիշեցնում ե մեզ Արո՛վյանին — վոչ միայն գրողին, այլև մարդուն — բնորոշող սանտիմենտալիզմը: Սերը դեպի բնութիւնը, կենդանական աշխարհը, «Կլիսավայրի» մարդը, պարզ բարքն ու վարքը — դեմոկրատական այս գիծն ուղեկցում ե նրա կլանքն ու գործը: Արո՛վյանի դեմոկրատական այս գիրքորոշման վրա զգալի չեւ, անշուշտ, Ռուսսոյի հզոր չունչը. Ռուսսոն ազդել եր մանավանդ նրա մանկավարժական հայացքների վրա: Գրողի թղթերի մեջ հանդիպում ենք «Ժյուլի կամ Նոր Էյոյիզա» անվան խուլ հիշատակութիւնը⁵⁷: Հնարավոր ե, վոր Արո՛վյանը ձեռնարկած լինի համանուն գործի թարգմանութեանը:

⁵⁷ Հմմ. Տեր-Կարապետյան, ն. տ., յեր. 280:

Հարկավ, նրանից չե՛ր աչս, վոր Արովյանը «գլուղի» մարդ էր, գլուղի գաղափարախոս և ալլն: Մանտիմենտալիզմը, վոր Արովյանի աշխարհագրոգութեան և ստեղծագործութեան բնորոշ մի գիծ դարձավ, քաղաքի ծնունդ էր, վորչափ քաղաքն էր, և հատկապես Դորպատը, վոր դուրս էր մղել նրան կյանքի սովորական հունից, մտածողութեան և զգացողութեան տրորված ուղիներէց, սաստկացնելով նրա նշարդերի լարվածութունը, բորբոքված, անհավասարակշիռ վիճակի մեջ դնելով նրա հոգեկան աշխարհը: Հետագայում, չե՛ր փնտոելով հասարակական հակասութիւններէ ցանցերէց, Արովյանը խոստափում էր բնութեան ծոցը. Կրաստանում և Հայաստանում կատարած բազմաթիւ շրջագայութիւնները, Արարատը բարձրանալու նորանոր փորձերը դեպքերի պատահական բերմունք չեղին լոկ, ալլև բուն ներքին պահանջ Արովյանի համար: Պատահական չէր նույնպես, չե՛ր հոգևոր կոչումից իրեն ազատելու դիմում ուղղելով Եջմիածին, Արովյանը խոստովանում էր, թե անկարող է կրել հոգևոր կոչում, քանի վոր՝ «փոփոխութիւն մտաց և վարուց իմոց ոչ կարեն պատասխանել ճիշտ ծանր և ժուժկալ կենցաղավարութեան հոգևորական վիճակի և ալլն»⁵⁸:

Մանտիմենտալիզմի արտահայտութիւններէց մեկն էր աչս նույն չափով, վորչափով նաև Արովյանի հետագա՝ ընտանիքից դեպի վանք դիմելը, նրա ձգտումը՝ «բառնալ» կրկին Գրիստոսի խաչը, վերստեղծել Հայաստանի նոր վոսկեղարը, աչն տարբերութեամբ միայն, վոր աչստեղ սանտիմենտալ՝ աշխարհագրոգութիւնը հասնում է լարման աչն կետին, չե՛ր նա անզգալիորեն փոխանցվում էր ուսմանիզմին, վորտեղ արեակեղ բնութիւնն ընկղմվում է, կարծես, դիշերային խավարի մեջ: Դորպատյան հիշատակարանում Արովյանը նկարագրում է իր հանդիպումը ուսուսումնարանիկական բանաստեղծութեան պարագլուխ Ժուկովսկու հետ: Եվիցարիայի վրայով նոր վերագարձած լինելով Իտալիայից՝ Ժուկովսկին Մոնթբլանի վողջուլնն էր հաղորդում Արարատի գագաթը բարձրացած արևելցուն: Արովյանը հարգանքով ու համակրանքով և խոսում նշանավոր ուսու բանաստեղծի մասին, վորի համար ևս 30-ական թվականների Դորպատը ուսումնարանիկական ներշնչումներէ մի ազբւոր էր⁵⁹: Արովյանի, ինչպես Նազարյանցի

⁵⁸ «Փորձ», 1880, № 9, յեր. 193:

⁵⁹ Հմմ. Ал. Веселовский: «Западное влияние в новой русской литературе», М. 1896, յեր. 153:

համար ևս, Դորպատը մտաւոր ջրապտուտի աչն վայրն եր, վորտեղ Sturm und Drang-ի դասականութեան հետ միաժամանակ նրա վրա ազդում եր գրական ներհակ հոսանքը, ուսմանտիղմը: Անշուշտ դորպատյան հովերի մի վերհուշ եր, յերբ հետագայում Նազարյանցը Շիլլերի անհումնային տրամադրութեաններն արտահայտող «Մեսինական հարսի» և «Կասանդրայի» թարգմանութեան հետ մեկտեղ զետեղում եր «Հյուսիսափայլ»ում Շատոբրիանի «Ռենեսան» և «Աթալա»ն: Իր գրութեանների մեջ Աբովյանը ևս տուրք եր տալիս, անշուշտ, ուսմանտիկական ազդեցութեանը, յերբ ծառանալով դասական չափ ու ձևի դեմ՝ ազատ եր արձակում պարզութեան և սրտալիութեան սանձերը, բռնկելով վորպես զգացմունքների անզուսպ մի հրաբուխ: Ռոմանտիկական գուշն ե ստանում հաճախ նրա սերը դեպի մարդը, բարեկամը, կիսը, հայրենիքը, ժողովուրդը, ազգը, յեկեղեցին: Ռոմանտիզմի կնիքն են կրում նրա աչն եջերը, վորոնց վրա նկատելի չեն հեղինակի յերևակայութեան հիվանդագին ջղաձգութեանները, նրա վերապրած մղձավանջի մուսլ տեսիլները...

Աբովյանի ուսանողական տարիներին «խլրտումներ» կաշին համալսարանական ուժի մի դեմ: Աբովյանը միանգամայն հետու չեր կանգնած աչդ շարժումներից, թեկուզ հենց, ասենք, այն պատճառով, վոր ինքը, ըստերևութին, ձևականորեն ուսանող չեք գրված համալսարանում կամ անձնապես ուսանողական ընդհատակյա կազմակերպութեանները հալածող ուկտոր Պարբոտի մերձավոր մարդն եր... Ուսանողական «խլրտումներն» Աբովյանի համար ևս չերևի աննպատակ «կատաղութեան», անպարկեշտ չելույթներ ելին, վորոնք սեղմում ելին միայն համալսարանին ի վերուստ շնորհված «ազատութեանները», ինչպես կարծում եր նրա ընկեր Նազարյանցը⁶⁰. Չի՞ բնորոշում Աբովյանի աչդ ժամանակվա քաղաքական մտայնութեանը թեկուզ հենց աչն փաստը, վոր 1834 թվին, կամենալով ուսու մամուլի եջերում հողված գրել Ալամզարյանի հիշատակին, Աբովյանը դիմեց «Северная пчела»-ի խմբագիր Բուլղարինին: Բուլղարինը հիասթափեցրեց Աբովյանին, բայց պերճախոս եր ինքյան Աբովյանի ձեռնարկած փորձը:

Հարկավ Դորպատում Աբովյանն առիթ ունեցավ շփվելունակ աչնպիսի մարդկանց հետ, վորոնք ավելի բարեբար ազդեցութեան կարող ելին ունենալ Աբովյանի վրա: Այսպես, ուսանո-

⁶⁰ «Մուրճ», 1904 թ., № 2, յեր. 100:

դական հիշատակարանում Արքայանն արձանագրում է մաթեմատիկոս Բուրգերի տված խրատը: Մեծարելով ամերիկյան դեմոկրատիան, Բուրգերն ասել է Արքայանին. «Ամեն մի բարիք ազատութիւնից է առաջանում: Գիտեմ, վոր ուր աշատոնյաները բազմաթիւ անկարգութիւններ են անում ձեր կողմերում: Մրա դեմ չկա այլ հնար, քան՝ արթնացնել ազգի վոգին: Յուրաքանչյուր ազգ ինքն է պարտավոր զգալ իր բարիքը և առաջ տանել այն: Ձեր ազգը քաջաշունք ազգ է: Միայն թե անհրաժեշտ է արիացնել նրան՝ հայրենի ազատութիւն համար: Իսկ սրա համար անհրաժեշտ է ուսում: Խոսքս բարձրագույն ուսման մասին չեմ, այլ այնպիսի ուսման, վորով ազգը հնար ստանա ծանոթանալու վոքք ինչ աշխարհի գրութիւնը: Դրանից հետո մնացածն ինքն իրեն կլինի»⁶¹:

Բայց Բուրգերի նման մարդկանց կողքին և նրանցից վոչ պակաս ազդում ելին նաև ուրիշները, վորոնք ասում ելին Արքայանին, թե ազգին ոգնել կարենալու համար թիմ խորհուրդս է, վոր դու ստանաս հեղ հոգի, բոլորի հետ սիրով վերաբերվես, Քրիստոսի որինսից ոգտվես»⁶²:

Այս կարգի խրատներն անհետևանք չելին կարող անցնել Արքայանի համար, մանավանդ վոր «քրիստոնեական» նույն այդ վոգով եր ազդում Արքայանի վրա այն իսկ մարդը, վոր, անկասկած, ամենից ճակատագրական դերը կատարեց Արքայանի կյանքում: Մեր խոսքը Փր. Պարրոտի մասին է:

Խոսելով Արքայանի «շրջադարձի» մասին, ընկ. Ակսելը շեշտում է ամենից առաջ նույն այդ Պարրոտի բախտորոշ դերը: Խնդրի առարկա յեղած միջոցում Պարրոտն անմիջական ազդեցութիւն չուներ Արքայանի վրա: Սակայն «Պարրոտը — գրում է Ակսելը — հեռւից հեռու ազդում եր նրա վրա, հաճախ դեկավարում»: «Կարելի չէ ասել, — շարունակում է ընկ. Ակսելը, — վոր մինչև անհայտացումը Արքայանը մի վոտքով դեռ Դորպատում եր, այն մտքերի ազդեցութիւն տակ, վոր մի անդամ դրոշմվել եր»: Ճիշտ է միանգամայն: Բայց ի՞նչ մտքեր ելին դրանք: Ի՞նչ եր Պարրոտը և վժիրը՝ նրա ազդեցութիւնը:

Նկատենք ամենից առաջ, վոր Պարրոտը մեռավ 1841 թ., այսինքն յերկու-չերեք տարի Արքայանի վերապրած «շրջադարձից»

⁶¹ Տեր-Կարապետյան, ն. ա., յեր. 112:

⁶² ն. ա., յեր. 93:

առաջ, դժվար և ուրեմն պատկերացնել Պարրոտի մասնակցութիւնը իր մահից հետո տեղի ունեցած այդ «շրջագարձի» մեջ, Բայց քրտտ ելութիւն» իսկ մտտենալով խնդրին՝ Պարրոտն այն անձը չեր, վոր կարող եր «հեղաշրջել» Արովլանի միտքը, անգամ չեթե այդ պարտավորութիւնից ազատած չլիներ նրան վաղահաս մահը: Կարգացեք նրա «Reise zum Ararat» աշխատութիւնը, և ձեզ լիուլի կպատկերանա Պարրոտի նկարագիրը: Ռուսական տիրապետութիւնը, Պարրոտի կարծիքով, ապահովել և վրացիների ու հայերի համար «չերազած խաղաղութիւն» և «չերջանիկ որեր», վորոնք ձեռք են բերվել ռուսական գալիստնի և տեղական ժողովուրդների անբավ զոհերի գնով: Պարրոտի ցանկութիւնն եր միայն, վոր չերկրի «աղ» իվ ու իմաստուն իշխանավորները» կարողանան «զգալի դարձնել բոլոր ասպարեզներում իրենց վարչութիւն վոգին, վորպիսի անխառն աղբուրից ի վերուստ հոսող վողորմութիւնը չանհետանա շարաշահութիւն և տմարդութիւն չոր դետնի վրա»⁶³: Տեսակետ և այս, վորը, ինչպես տեսնում ենք, չուրացրել եր նաև Արովլանը, և վորն ընտելացրել եր նրան այն մտքին, թե ցարական չինոֆիլիների «շարաշահութիւն և տմարդութիւն» ամեն մի չերևույթ կարող և վերանալ ցարիգմի «ի վերուստ հոսող վողորմութիւն» շնորհիվ միայն:

Անձնապես Պարրոտն ի լրո չեր դատում ցարական այդ վողորմութիւն մասին: Նրա հայրը, ակադեմիկոս Գ. Ֆ. Պարրոտը, վոր անշուշտ մեծ ազդեցութիւն եր ունեցել վորդու վրա, Ալեքսանդր I ցարի քաղաքական մենտորներից եր և Նիկոլայի ժամանակ իսկ շարունակում եր վաչելի կայսերական «շնորհը»: Հոր միջոցով և, ըստ չերևութին, վոր «բարբարը» կապի եր պահպանում Պետերբուրգի սֆերաների հետ: Արարատի վերելքը հովանավորում եր ինքը ցարը: Վերելքից հետո Աննայի շքանշանը դարդարեց պրոֆեսորի կուրծքը, հանգամանք, վոր չերախտագիտութիւն զգացմունքով եր արձանագրում վերջինս⁶⁴: Պարրոտի նման կապերի շնորհիվ և, վոր Արովլանը և նազարյանցը թոշակ ստացան Դորպատում ուսանելու համար: Վոչ մի հիմք չկա, իհարկե, կարծելու, թե Պարրոտը թշնամական տրամադրութիւններ կարող եր ներարկել արևելցի սասներին նրանց ցարական «մեկենասի» դեմ: Մորից Վագները, վորը մոտ շփում ունեցավ Արովլանի հետ վերջինիս Յերկան փոխադրվելու տարում, բնորոշում և նրան

⁶³ Fr. Parrot: «Reise zum Ararat», Berlin, 1834, յեր. 32:

⁶⁴ Ն. տ., յեր. 4: Հմմ. նաև Յր. Պարրոտի 1832 թ. սեկտորական «Festrede»-ն:

վորպես մի մարդու, վորը «խոր յերախտադիտութիան և վոգեշունչ անձնվիրութիան դգացմունքներ և տածում դեպի կայսրը, վորն ընդառաջ եր գնացել նրա բաղձանքին և միջոցներ տվել գերմանական կրթութունն ձեռք բերելու, դառնալով այսպիսով նրա խոշորագույն բարերարը»⁶⁵։

Պարրոտի քաղաքական հայացքներին համապատասխանում եր ըստ ամենայնի նրա ուսակցիոն-քրիստոնեյական աշխարհայեցողութունը, վոր հարկավ վորոշ դեր խաղաց նաև Աբովյանի կյանքում։ Պարրոտը վերելք կատարեց դեպի Արարատի գագաթը՝ հավատացած լինելով, թե բարձրանում և «Նոյի սրբազան լեռը», «տիեզերապատմական խոշորագույն անցքերի ու մարդկային ցեղը պահպանելու համար աստոծո արած անմիջական տնորինութիան» նվիրական վայրը⁶⁶։ Արարածի գագաթին հարգո պրոֆեսորը արդարամեծեր եր կատարում նաև այն հարցի շուրջը, թե թւր կարող եր անհետացած լինել ջրհեղեղից հետո Արարատի վրա կանգ առած «տապանը»։ Յեւ վալիս եր, հարկավ, այն յեզրակացութիան, թե՛ տապանը թաղվել և ջրհեղեղից հետո կուտակված սուռցի հաստ շերտերի տակ⁶⁷։ Դիտնական Պարրոտն այս կետում ավելի սրամիտ չեր, քան ժողովրդական «իմաստուն» այն խոսքը, թե՛ սերի կրակը Մասսա գլխին դնես, տապանը կերևա։ Հետաքրքրական է, վոր «St.-Petersburger Zeitung»-ի 1835 թ. փետրվարի 7-ի համարում Աբովյանը կրկնում եր Պարրոտի նույն արգումենտը, արդարանալով այն մեղադրանքի դիմաց, թե իրենք անսուրբ վոտնելով «պղծել» են բիրլիական տապանի հանգրվանը... Հետաքրքրական է, վոր ավելի ուշ, «սրբազան» նույն այս յերկյուղածութիամբ եր վոտք դրել Արարատի գագաթը Աբովյանի հետ ճամպորդած մի այլ գերմանացի՝ Աբիխը⁶⁸։

Անհիմն չեր, ուրեմն, չերը Աբովյանը հավաստիացնում եր «Վերք»ում, թե՛ «Հալի, Վարդան, Տրգատ, Լուսավորիչ քնած տեղս ել ինձ ասում ելին, վոր չես իրանց վորդին եմ։ Յեվրոպա թե Ասիա ինձ անդադար ձեն ելին տալիս, թե Հալկա դավակն եմ չես, Նոյան թոռը, Եղմիածնա վորդին, դրախտի բնակիչը...»։ Հալկական լեռնացած նախապաշարումները դեմ «Յեվրոպան» առա-

⁶⁵ M. Wagner, ն. ա., յեր. 86։

⁶⁶ Parrot, ն. ա., յեր. 3։

⁶⁷ ն. ա., յեր. 160։

⁶⁸ Wagner-ի «Die Besteigung des Ararat». (Beiträge zur Kenntnis des Russischen Reiches), St.-Petersburg, 1849, XIII, 41 ff.)։

ջարկում եր պայքարել նախապաշարութիւններ իսկ միջոցով: Պարրոտը համոզված եր, թե նախապաշարութիւններէց ազատվելու համար հարկավոր է, վոր հայերը «բաց ու անմիջական հայացք զցենս աստվածային հայտնութեան պարզ հայելու վրա», քանի վոր նրանք կարիք ունեն «նախախնամութեան կամքի և մարդկային ցեղի փրկութեան համար արված աստվածային տնօրինութեան զուտ իմացութեանը»: Հայերը — հայտարարում եր Պարրոտը — անկարող են հասնել այդպիսի իմացութեան, յեթե հող չտանեն իրենց քահանայական դասի վերածնութեան» մասին: Այս առիթով գերիմաստ պրոֆեսորն անում եր ուշադրաւ խորհրդածութիւններ: Փոքր ինչ չերկար են այդ խորհրդածութիւնները, բայց չենք կարող թաղցնել նրա մտքերը ընթերցողից, քանի վար նրանք մերձավոր կապ ունեն հենց Արոլյանի հետ: «Մեծ պահանջ կա — զրում եր նա — հիմնել քահանայացուներ պատրաստելու մի ընծայարան, հայրենական, բուն հայկական մի հիմնարկ, վորի սաները, Եղմիածնի սինոդի հաստատումից հետո, կարող լինելին վայելել ազգի վստահութիւնը: Յեթե նույնիսկ պատմութեան, աշխարհագրութեան, տարրական մաթեմատիկայի դասավանդութիւնը կարելի լինի վորեւ արտասահմանցու տալ, վերջինս պետք է վոր սահմանափակվի գիտական առարկաների դասավանդումով: Աստվածաբանական կրթութիւնը պետք է միանգամայն թողնվի հայերին, քահանայական դասից լինեն դրանք թե վանական, այդ միևնուցն է, և ըստ կարելուցն այնպիսիներին, վորոնք չեն չեղել արտասահմանում կամ գեթ շատ ժամանակ առաջ են լեղել, վորով հնարավոր կլինի խուսափել վերանորոգչութեան ամեն մի քայլից, վորը, հարկավ, միշտ արդարացի կասկած է առաջ բերում ժողովրդի մեջ»⁶⁹:

Հատուկ ուշադրութեան են արժանի Պարրոտի այս առաջարկութիւնները: Նա նախագծում եր ըստ կրթութեան Արոլյանի «մուրազը», մատնում նրան Դորպատ ուղևորելու բուն նպատակը, այն ծրագիրը, վորի իրագործումը նրա վոգորութիւնների առարկան եր և վորի անկատար մնալը՝ նրա տառապանքների աղբյուրը:

Դորպատի «իմացական մկրտութեան ավազանը» սուղվելով, Արոլյանը նախապատրաստվում եր հատկապես հենց Պարրոտի նախագծած ընծայարանը կազմակերպելու համար: Ընծայարանի միջոցով է, վոր Արոլյանը չենթադրում եր դուռն բերել անգլային

⁶⁹ Ն. տ., յեր. 100 և հետո

լուսավորութեան իր ծրագիրը: Իր կողմից Պարրոտն արեց, համե-
նալն դեպս, ամեն ինչ՝ Արովյանի միտքն այս կետին սեկեռելու հա-
մար: 1830 թ. ապրիլի 4-ին Արովյանին ուղղած այն նամակում, վո-
րով հրավիրում եր նրան Դորպատ, Պարրոտը գրում է. «Ձեզ հետ բե-
րեք հայոց պատմութեան, մատենագրութեան և դավանութեան վե-
րաբերյալ մի քանի հայերեն գրքեր, հատկապես բառարան և ս. դիրք
և չթողնեք Ձեր հոգևորական հաղուստը, վոր մեզ հետ Արարատ
բարձրանալու արժանացալ»⁷⁰: Պարրոտի մասին ինքը Արովյանն է
գրել, թե «արդելում է հաղորդութուն ունենալ իրենց կրոնի հետ,
հրամայում է պահպանել հայերենի բոլոր որենքները, պասերը,
աղոթքները և այլն»⁷¹: Կամ թե՛ «նրա կամքը ամեն ժամանակ
են եր, վոր իմ սրտումը կարողանա ազդի, չեկեղեցու և մեր աշ-
խարհի սերը վառել»⁷²: Դորպատի հիշատակարանի մեջ Արովյանն
արձանագրել է անգամ իր «բարերարի» խրոխտ պատգամը. «Այն
որը, չերբ Դուք կուրանաք ձեր հավատքն և որենքները, նույն
այդ որը խզված կլինի նաև Ձեր և իմ կապը, այդ որովանից
չեմ կամենա այլևս տեսնել Ձեզ»⁷³: Նույն այդ «բարերարն»
եր հենց, վոր «հեռվից-հեռու» իսկ պատվիրում եր Արովյանին
պատասպարվել դարձյալ չեկեղեցու փեշի տակ: Յեվ չեթե «բարե-
բարվողը» դժեց նրա պատվերը — կողմերի վոչ մեկի, վոչ մյուսի
հանցանքը չեր այդ — «հանցանքը» Հովհաննես Կարբեցունն եր,
վորը դուրս քշելով վանքից Արովյանին, իր կամքից անկախ, ճշմա-
բիտ բարերար հանդիսացավ նրան՝ լուսավորական նրա ջանքերն
ախարհիկ հունի մեջ դնելու խնդրում...

Ավելի արգասավոր չեր կարող լինել մի այլ գերմանացու՝
բարոն Ֆոն Հաքստհաուզենի ազդեցութունը: Պրուսական այս յուն-
կերը, վորը, վերջերս հայտնագործված, տակավին չհրապարակված
թղթերից դատելով, Ռուսաստանում գաղտնի հանձնարարութունն
եր կատարում պրուսական կառավարութեան համար, իսկ Անդրկով-
կասում ճանապարհորդում — ինչպես, ի դեպ, նաև Արովյանի հետ
շփված բոլոր մյուս գերմանացի ճանապարհորդները — յերկրի կա-
ռավարութեան բարձր հովանավորութեան ներքո — այն մարդը չեր
դարձյալ, վոր վորևե չափով կարող եր նպաստել Արովյանի «շրջա-
դարձին»: Նկատենք, վոր Յեվրոպայի իսկ փրկութունը պատվարժան

⁷⁰ Յե. Քոֆչյան. «Լույս» որացույց, 1905 թ., Քիֆլիս, 1904, յեր. 386:

⁷¹ «Հանդես ամսորյա», 1929, յեր. 404:

⁷² «Կոունկ», 1861, յեր. 537:

⁷³ Ն. Տեր-Վարպետյան, ն. տ., յեր. 107:

բարոնը հեղափոխութեան մեջ չէր փնտռում, այլ Արևելքի և հատկապես Ռուսաստանի ավանդական եռուստոյաների մեջ: Հայտնի չեն նրա հայացքները ռուսական համայնքի մասին և դադափարական նրա ազգակցութիւնը ռուս սլավոնոֆիլների հետ: Նրա «Transkaukasien» անվերապահ մի շատազովանք և ռուսների նվաճողական քաղաքականութեան և հատկապես կովկասի ու Առաջավոր Ասիայի վերաբերմամբ⁷⁴, Նրա կարծիքով ցարիզմն եր հենց, վոր «փրկեց» Անդրկովկասի ժողովուրդներին: «Յերկիրն ընդհանրապես վայելում և հանգստութիւն ու խաղաղութիւնն և սկսում և ծաղկել», գրում և նա: Ծիցխանովը և Պասկեվիչը, նրա կարծիքով, «հանգստութեան և կարգի» «արդարացիորեն մեծարվող գործիքներ չեղան» Անդրկովկասի համար: Հայ ժողովուրդը և հայ չեկեղեցին «իրապես և արժանապես շնորհապարտ են Ռուսաստանին — գրում և Հաքստհաուզենը — անհանդուրժելի և նվաստացուցիչ ստրկութիւնն ից ազատվելու համար⁷⁵, Հայտարարութիւններ են սրանք, վորոնք ընդառաջում ելին ըստ ամենայնի «Վերք» թաղափարախոսութեանը: Հաքստհաուզենը վեր եր հանում մասնավորապես «Պոլոժնիե» յի «բարեբեր» ազգեցութիւնը, վորով իբր թե վերջ դրվեց չեկեղեցու ներսում իսլամի տիրապետութեան ժամանակներից ի վեր տիրող կամայականութիւններին⁷⁶, Նա շեշտում եր հատկապես սենատոր Փանի առաջարկած վարչական ռեֆորմների դրական նշանակութիւնը, վորոնք, ինչպես պատմում և, «մոռովեցին ամբողջ ժողովրդի խանդավառ բացականչութիւնների ներքո»⁷⁷: Հաքստհաուզենը շոշափեց նաև ռուսական հարևանաբութիւնների խնդիրը: Ակնբախ ու բացահայտ հարստահարութիւնների քովից չէր կարելի անցնել, իհարկե: Բայց վերջ եր Հաքստհաուզենի ընդհանուր չեղրակացութիւնը: Պարսկական ժամանակների 1/2—1 միլիոն ռուբլի տուրքի փոխարեն՝ Յերևանի

⁷⁴ Հմմ. Haxthausen, Ն. տ., II, յեր. 111 և հետո

⁷⁵ Ն. տ., առաջաբան և I, յեր. 67, 220, 275 և 294: Ընկ. Ակոսելը, վոր ոչտարվել և դրքի կրճատված և ազճատված թարգմանութիւնն ից, իր աշխատութեան 43-րդ յերեսում չեկերտանելի մեջ առնելով հողորդում և մեղ Հաքստհաուզենի ընդհանուր չեղրակացութիւնը, «Պարսից ժամանակների համեմատութեամբ այժմ ավելի յե ճշգրտած ժողովուրդը: Թող ներվի մեղ հարցնել՝ վերտեղից և քաղել ընկ. Ակոսելն այդ տողերը... նման մի միտք տարբրնակ կլինէր Հաքստհաուզենի բնաբերում և կատարյալ սյուրպրիզ ցննորբի միբատած թարգմանութեան մեջ»:

⁷⁶ Ն. տ., յեր. 275 և հետո

⁷⁷ Ն. տ., I, 68:

խառնութիւն սահմաններում ուսաները 142 հազար ուրբի տուրք են վերցնում միայն և միջոցներ ձեռք առնում տնտեսական հարստահարութիւններէ դեմ⁷⁸։ Այստեղ կարող ենք կրկնել, իհարկե, Մարքսի մի դիտողութիւնը. «հարզոսեգիրունգսրաա Հաքստհաուդենին հիմարացրի են չինոֆիկները և չինոֆիկների դաստիարակած դուրդացիները»⁷⁹։ Հաքստհաուդենին նշած սահմաններում ուսաները հենց միայն հողային տուրք ելին վերցնում. այսպես՝ 1836 թվի համար ժմայն հողային արտադրանքի դիմաց՝ կառավարութիւնը հաշվում եր 148 հազար ուրբի տուրք⁸⁰։ Ռուս չինոֆիկների քանի մի արարմունքների առիթով տրտնջացող լուսնկերը սահում եր հարկավ նման փաստերի կողքով։

Ի վերջո հետաքրքրական է, վոր Հաքստհաուդենը ևս առաջարկում եր հայերի լուսավորութիւն համար մի ծրագիր, վոր ըստ ամենայնի Պարրոտի ծրագիրն եր հիշեցնում։ Նրա կարծիքով անհրաժեշտ է, վոր Ռուսաստանը հնարավորութիւն տա հայերին կազմակերպելու իրենց ազգային լուսավորութիւն գործը։ «Ամենից առաջ հարկավոր է նրանց հոգևորականների կրթութիւն, բարոյական, կրօնական, աստվածաբանական կրթութիւն. այդ կրթութիւն հետ ձեռք ձեռքի տված պետք է առաջ ընթանա աշխարհիկ դիտութիւնը, ինչպես դրան ձգտում եր առաջներում Մխիթարը, իսկ ներկայիս՝ Ներսեսը։ Հարկավոր է հայ չերիտասարդներին 10—12 տարեկան հասակում ուղարկել գերմանական դպրոցները, որինակ, սաքսոնական ուսումնարանները, փակ դպրոցները և այլն, թողնել, վոր նրանք Գերմանիայում, այնտեղի համալսարաններում, 10—12 տարի հիմնավոր դիտութիւն ձեռք բերեն, և ապա՝ ուսուցիչ կարգել նրանց սեմինարիաներում և հիմնելիք դիմադիոններում։ Ռուսաստանը կարող է ընդ սմին վարվել հոչակավոր laissez faire! սկզբունքի համեմատ, մանավանդ վոր հայերը պետութիւնից չեն պահանջում վորևէ ոժանդակութիւն, այլ ամեն ինչի մասին հոգ է տանելու կաթողիկոսը, վորը կարող է տնորինել վողջ ժողովրդի ընթացքը»⁸¹։ Դժվար չէ դուշակել, վոր չեթե Պարրոտի լուսավորական ծրագիրն անմիջապես անդրադարձավ Արո-

⁷⁸ Հմմ. ն. տ., յեր. 67 և 220:

⁷⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс: «Сочинения», т. XXII, յեր. 362:

⁸⁰ «Ахты Кавк. Археогр. Комиссии», VIII, յեր. 517: Հմմ. նաև М. Вагнер, ն. տ., յեր. 80. Վտղները ուսական դանձարանի՝ Հայաստանում հավաքած Իեկամուար կես միլիոնից ավել է հաշվում:

⁸¹ Ն. տ., յեր. 292 և հետ:

վյանի հայացքներին, ապա Հաքստհաուզենի խորհրդածություններն անդրադարձնում ելին անմիջորեն հենց իրա՝ Արովյանի ազդեցությունը: Ըստ չեքուսթին Արովյանի վրա ազդելու փոխարեն Հաքստհաուզենն է, վոր հայերին վերաբերող հարցերում ազդվում էր նրանից: Հաքստհաուզենը հայտարարում է առհասարակ, վոր իր «բարեկամ» Արովյանից ստացել է վոչ միայն հայերի մասին հաղորդած տեղեկությունները, այլև դրանց մասին հայտնած սեփական իր հայացքները, «վորոնք մասամբ նույնպես նրանից է, վոր փոխադրվել են նյութին»⁸²:

Դառնանք Արովյանի մի յերբորդ «բարեկամին»՝ Ֆր. Բոդենշտեդտին: Վորպես «բանաստեղծական» խառնվածքի մարդ, վերջինս գուցե ավելի չէր հարազատացել Արովյանին, քան բարոն Փոն Հաքստհաուզենը: Հայացքներով ևս տարբերվում էր նա վերջինից: 1848 թ. լույս տեսած իր «Die Völker des Kaukasus» աշխատության մեջ նա ըազմաթիվ ուղիղ գիտողություններ էր անում Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության մասին, շեշտելով միաժամանակ ցարիզմի վտանգն Արևմուտքի համար: Սակայն դժվար է հավատալ, թե ռուսական սալոններում չերես առած չերիտասարդ Բոդենշտեդտն անձնապես այն մարդն էր հենց, վոր կարող էր նպաստել Արովյանի «շրջադարձին»: Չմոռանանք, վոր ռեակցիոն բուրժուազիային սպասարկող այդ վերսիֆիկատորը — հետագայում Բիսմարկի անձնվեր չերկրպագուններից մեկը ժխտամանակ մեկն էր այն «որիննտալիստներից», վորոնք խուսափելով քաղաքական փոթորիկներից՝ քնարերգու էլին կլանքը վորպես սիրո և զվարճության հանդես և հոգնած 1848 թվի վերվարումներից և «ժամանակակից քաղաքականության» անուրախ իրադարձություններից⁸³, հանգիստ ու վայելք փնտռում Արևելքի «իմաստության» մեջ:

Ավելի ուշադրավ դեմք է Մ. Վազները, վոր և անհամեմատ ավելի սուր աչքով դիտեց Անդրկովկասի քաղաքական դրությունը, քան հիշատակված ճանապարհորդները: Հերթական «կուսակցություն» կարգով ընկ. Ակսելը շեշտում է առանձնապես Վազների ազդեցութունը Արովյանի վրա. «Վազները — գրում է ընկ. Ակսելը — Պարրոտից հետո չերկրորդ գերմանացին է Արովյանի վրա թողած իր ազդեցությամբ»: Անհայտ է մեզ այս պնդումի հիմքը: Սակայն

⁸² Ն. տ., I, յեր. 180:

⁸³ Fr. Bodenstädt: «Tausend und ein Tag im Orient», Berlin, 1850, Bd. I, Prolog, p. XV.

Ճիշտ իսկ լինի արն՝ դրանից հազիվ թե շատ բան շահել կարողանա ընկ. Ակսելի տեսութունը:

Ճիշտ է, վոր Մ. Վանգները գուհներ չեր խնայում ցարական ռեժիմի հոռի հատկութունները վեր հանելու համար: Նրա ճանապարհորդագրութունը լսելի չե դարձնում վոստիկանութիան լախտի տակ կքած գյուղի թանչոցը: Սակայն Վանգները ևս հեզավոխականի աչքով չեր դիտում ուսական կարգերը:

Չինոֆիկներն վատթար արարքների համար նա պատասխանատու չեր համարում ցարական ռեժիմն ընդհանրապես և Պետերբուրգի կամ Թիֆլիսի վարչութունը մասնավորապես: Ամենից քիչ մեղավոր է ինքը ցարը, վորը, ինչպես հավատացնում էր Վանգները, միջոցներ է ձեռք առնում վերջ դնելու չինոֆիկների շահատակութուններին: Նկարագրելով թյուրքահայ զաղթականների ծանր վիճակը, ուս ստորին պաշտոնյաների տմարդի վերաբերմունքը դեպի զաղթականութունը, Վանգները շեղում է, վոր նման վերաբերմունքը հակառակ է կառավարութիան կամքին ու ցանկութիանը⁸⁴: Վանգները ևս վեր եր հանում Գանի մտցրած Բեֆորմների շարքերար ազդեցութունը, գտնում էր, վոր Կովկասի քաղաքացիական վարչութիան պետ Նալդհարդի և նրա հաջորդի՝ փոխարքա Վարանցովի որով Յերևանի նահանգն շապաքինվում է՝ նախորդների հասցրած «վերքերից»⁸⁵: Հանգամանք, վոր, ի դեպ է ասել, համապատասխանում է Հաքստհուզենի վկայութիանը և մի ավելորդ անգամ կասկածի տակ դնում ընկ. Ակսելի՝ Հակաական Մարդին վերագրած նշանակութունը:

Վանգները մեծ արժեք էր տալիս նաև չեկեղեցու կատարելիք դերին: Նա վատ կարծիք չուներ, ըստ յերևութին, «Պոլոժենիե»-ի մասին: «Մինողը և կաթողիկոսը, վորոնք պարսկական ճշունքների ժամանակ ծալր աստիճան կորցրել էլին իրենց ազդեցութունը, կարող են հիմա, ուսական գալիստի ապահով պաշտպանութիան տակ, ձեռնարկել վատահորեն հայ չեկեղեղու և ազգի վերակազմութիան գործին»⁸⁶: Սա, ինչպես տեսնում էք, նույնպես մի կարծիք է, վոր մատնում է Աբովյանի ազդեցութունը Վանգների վրա: Տիրող ռեժիմի շրջանակներում պակաս սպասելիքներ չուներ Վանգներն անձնապես իրենից՝ Աբովյանից: Յերկրի ընդհանուր վիճակի բարվոքման տեսակետից Վանգները մեծ տեղ է հատկաց-

⁸⁴ Wagner 2. տ., յեր. 219:

⁸⁵ Ն. տ., յեր. 62:

⁸⁶ Ն. տ., յեր. 126:

նում գավառական դպրոցների դորժուհեյությանը, վորոնց մասին, ինչպես հավատացնում եր, առանձնապես հոգ եր տանում կովկասի քաղաքացիական վարչության պիտ Նալդհարդը և նրան հաջորդած Վարանցովը: Այդ դպրոցներն ե, վոր պետք ե հնարավորութուն տան չինոֆիլիկների կադրեր ստեղծելու օնդացիներից, սահման դնելով լեկվորների ֆլասսարեր դորժողութուններին: Այս կապակցութեամբ Վազները վողջունում ե Յերևանի գավառական դպրոցում Արովանին տեսուչ նշանակելու կարգադրութունը: Շանգամ իր ներկա բավականաչափ սահմանափակ հանգամանքներում գերմանական վոգու աչս ազնիվ բուլսը չպիտի զլանա լափ հուլսերով և գեղեցիկ արգլունքներով բարի սերմեր ցանել իր հայրենի քաղաքի խնամադուրկ լերեխանների մեջ»⁸⁷:

Ճանապարհորդների հայացքները, ինչպես տեսնում ենք, դարձանալի կերպով զուգադիպում են Արովանի հենց այն հայացքներին, վորոնց մեջ անդրադառնում ելին վոչ թե նրա աշխարհայեցողության պրոգրեսիվ-դեմոկրատական տարրերը, այլ ընդհակառակը, հայտնվում այդ աշխարհայեցողության ուսակցիոն կամ կոնսերվատիվ աքիլիեսյան դարշապարը: Հանգամանք, վոր գըրկում ե ընկ. Ակսելի «շրջադարձի» թեորիան նրա կարևոր մի հեռակետից և՛ լեկվոպական ազդեցութունների վերաբերմամբ արված յենթադրութուններից:

Այստեղ մոտենում ենք ընկ. Ակսելի կատարած հետախուզումների վերջին ողակին՝ Աբովյանի «փախուստի» վերսիային: Փախուստի միտքը, լենթադրում է ընկ. Ակսելը, զբաղեցնում էր Աբովյանին միջանի տարուց ի վեր: Կամենալով դուրս գալ իրեն համար ստեղծված ծանր գրութչուներից, Աբովյանը իբր Ռուսաստանից գուքս եր վորոնում ընոր տուն և նոր հայերենից»: իբր Աբովյանը զբաժ է լեղել Բողենդտեղտին, թե «վճռել է թողնել ուսու պետական ծառայութչունը, Հայաստանի ներքին մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի հետ լերկրագործութչամբ պարապել»: «Հայաստանի ներքին մաս» ասելով — բացատրում է ընկ. Ակսելը — Աբովյանը հասկանում էր Ռսմանլուի Հայաստանը, վորովհետև ուսուական Հայաստանի վերաբերմամբ այդ անունն արդեն չեր հոլովվում: Այս դիմադարձը գեպի Ռսմանլուն—հարում է ընկ. Ակսելը — «խուլ արձագանգ եր այն մտքերի, վորոնք ուսուական որինտացիայից լերես դարձնողների և դեպի Տաճկաստան նայողների գլխում զգուլը դառնում էլին»: Սահմանն անցնելու այս միտքն Աբովյանը փորձեց իբր թե իրագործել, չեբբ անտանելի լեր դարձել նրա գրութչունը և հենց վոր, ըստ լերևութին, վրա հասավ 1848 թ. հեղափոխութչան «անակնկալ լուրը»: «Առաջադրելով Աբովյանի անհայտացման այս վերսիան, — նկատում է ընկ. Ակսելը, — մենք հարկ ենք համարում հայտնել, վոր այդ անհրաժեշտաբար վոչ մի կապ չունի հեղափոխութչանը մասնակցած վորևե կազմակերպութչան աշխարհայացքի հետևորդ լինելու հետ, — այսինքն հեղափոխութչան լուրը միայն առիթ եր, արտաքին հարված, վոր նրան տեղից շարժեց այնպիսի նպատակով, վոր անմիջական վոչ մի կապ չունեբ 1848 թվի հեղափոխութչան հետ»: Այս վերապահումը վկայում է, հարկավ, ընկ. Ակսելի զգուշութչան մասին: Բայց դովելի այդ զգուշութչունն իսկ չի կարող հերքել այն փաստը, վոր ինչպես 1848 թվի հեղափոխութչան «անակնկալը», նույնպես նաև Աբովյանի փախուստի վերսիան առհասարակ, բարի ցանկու-

Թյուրքների զավակ ե լոկ, վոր մաքի ծնող ե դարձել ընկ. Ակսելի հյուսած լեզենդի մեջ:

Նկատենք ամենից առաջ, վոր «նոր տուն և նոր հայրենիք» փնտռելով, Արովյանը, ինչպես յերևում և դեռ Նազարյանցին ու Ֆրենին գրած նամակներից, գրեթե շարունակ նկատի ունի որ Ռուսաստանի համալսարանական կենտրոնները, մասնավորապես Պետերբուրգն ու Կազանը: Անգամ 1845 թվին Ներսեսին գրած նամակում, ակնարկելով Կովկասից հեռանալու այդ դիտավորութւյան մասին, նա վորպես «նոր տուն ու նոր հայրենիք» նշում եր վոչ միայն Գերմանիան, այլև Ռուսաստանը: Գալով Արովյանի՝ «Հայաստանի ներսի մասում» լերկրագործութւյան նվիրվելու ցանկութւյանը, այստեղ ևս սլարդ և նրա միտքը. ասին այն եր, թե մտադիր ե փոխադրվել հաշկական բնաշխարհը՝ իր պապերի պես յերկրագործութւյան լեկամուտով ապահովելու ապրուստը: Բողենշտեդտի՝ «Լուսմա» հանդեսում տպված Թարգմանութւյան համապատասխան տողերը չակերտների մեջ առնելով հանդերձ, ընկ. Ակսելը մեջ և բերում փոփոխված խմբագրութւյամբ. այդտեղ ուղղակի ասված ե, թե Արովյանը մտադիր ե «Հայաստանի ներքին մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի պես լերկրագործութւյամբ ապրել»⁸⁸, վոր և համապատասխանում և գերմաներեն՝ բնագրին, «dass er entschlossen sei, den russischen Staatsdienst zu verlassen, um sich in das Innere von Armenien zurückzuziehen und dort nach der Weise seiner Vorfahren von Ackerbau zu leben»⁸⁹:

Բոլոր պարագաներում անհիմն ենք համարում այն պնդումը, թե «Հայաստանի ներքին մասի» տակ պետք ե հասկանալ Թյուրքաց Հայաստանը, քանի վոր իբր այդ ժամանակ, — այսինքն Հայկական Մարզը վերանալուց հետո, — Ռուսական Հայաստանի վերաբերմամբ Հայաստան տերմինը չեր հոլովվում այլևս: Նկատենք, վոր Հայկական Մարզը վերանալուց հետո իսկ Թյուրքաց Հայաստանի վերաբերմամբ Արովյանը դորժ եր ածում միշտ Գրդստան տերմինը և ընդհակառակը՝ Հայաստան տեսելով, իր ժամանակի համար, հասկանում Մարզի սահմանները: Այսպես՝ «Վերքում, առակաների մեջ, շատ ուշ գրի առած «Курды» հողավածաշարում և այլն: Ընկ. Ակսելը բերում և միքանի տող «Ովսանա»-ից, վորտեղ ասված ե, թե հերոսուհին՝ Ովսանան «միտք արեց, վոր

⁸⁸ Տես՝ «Լուսմա», 1902, № 4, յեր. 195:

⁸⁹ Bodenstädt: «Tausend und ein Tag im Orient», II, 161.

Հայաստանն անապատներ, վանքեր շատ կան, կերթա նրանց մեկի միջուկը իր դառն որը կսքայ և այլն: Ընկ. Ախեյի ուշադրութիւնից վրիպել է, վոր նուէն այդ եջի վրա, նկարագրելով Ովսանայի ուղեորութիւնը դեպի «Հայաստանի որհնչալ հողը», Աբովյանը բերում հասցնում է նրան ուղղակի Յերեւան:

Պաշտոնը թողնելու և հայկական բնաշխարհում չերկրագործութեամբ ապրելու մտայնութիւնը ինքյան կապ չունի հետադաւում ծայր առած «թշուրքական որիենտացիայի» հետ: Աբովյանից մոտ 10—12 տարի առաջ եր դեռ, վոր նլութական անապահովութիւնից նեղված մի այլ ուսուցիչ՝ Մ. Թաղիադյանը, խնդիր տվեց Եջմիածնի վանքին՝ չերեք-չորս որավար հող տալ իրեն՝ չերկրագործութեամբ հողալու իր ապրուստը: Թաղիադյանը, հասկանալի չէ, Ոսմանլլի չերկրում չէ, վոր ապահովութիւն եր փնտռում, այլ հենց «Հայաստանի ներսին մասում» — Եջմիածնի կալվածքներում⁹⁰: Հետագայում դարոցական աշխատանքից հեռացված կովկասահայ մի այլ մտավորական՝ Պ. Շանշյանը նուէն ալես դիմեց չերկրագործութեան — իր կալվածները շահագործմանը: Բայց դարձալ՝ Շանշյանի կալվածները թշուրքեայում չելին, այլ Անդրկովկասում — Թիֆլիսի մոտ: Աբովյանը և չերկրագործութեան անցնելու հեռանկարը նլութական անապահովութեան հետ եր կապում: Հեռու քաղաքական մոտիվներից՝ Աբովյանը հայտնում եր Բողենշտեգտին պարզապես միայն այն, վոր «չուր չնչին չեկամուտը չի բավարարում քաղաքային կյանքի պահանջներին, իսկ մնալ ծառայութեան մեջ և սպասել չուր վիճակի վորևե կերպ բարվոքման, այդ նրան ավելի խոր թշուրքութեան կմատներ»: Նուէն այս ժամանակ է հենց, վոր, յեթե հավատանք քանաքեոցիների պատմութիւններին, Աբովյանը գովում եր գլուղացու աշխատանքը. «գլուղական կյանքը գովելի կյանք է, դա սուրբ գործ է, չպետք է ձեռքից տալ, Մենք թեև ուսումնական ենք, բայց կզաժամանակ, վոր կերկվենք մեր վարած պաշտոններից և չենք կարող ապրել քանի վոր, անընդունակ դարձած լինելով, չենք կարող հող մշակել, վոր միակ միջոցն է կյանքի համար... Մենակ մեր դոնադներին համար հարչուր ուրլի չենք մսխում, վոչինչ լազաթ չենք տեսնում, իսկ դուք ձեր ունեցածով շատ պարզ և ուրախ եք անցկացնում քաղաքացիներին նախանձի ձգելով» և այլն⁹¹: Քանաքեոցիներին հա-

⁹⁰ Տե՛ս՝ Սեղրակյան, «Հովհաննես յեպ. Շահխաթունյանի կենսագրութիւնը», յեր. 243:

⁹¹ Ն. Տեր-Յարապետյան, ն. ա., յեր. 211:

զորդած ալս խոսքերը դարձանալի կերպով զուգադիպում են Բո-
ղենշտեղտի գրածին: Անհավանական չենք գտնում, վոր հայտ-
նելով Բողենշտեղտին հայկական բնաշխարհը՝ փոխադրվելու
մտադրութեան մասին՝ Արովյանը նկատի չեր ունեցել պարզա-
պես Քանաքեռ փոխադրվելու միտքը: Գլուղացիների հազոր-
դած տեղեկութուններից չերևում է, վոր նույն ալս ժամանակ
Արովյանը, հենված ուս կազակների ուժին, ծեծկոտոցով, կովով-
դավով քշել եր Քանաքեռին պատկանող Մուրադ-թափի շուրջ
5000 ղեսլատին հողերից Չոբան-Քլարա կոչված թուրք դադթա-
կաններին: Այս հողերի հետ քանաքեռացիները, մինչ վերջերս խակ,
կապում էին Արովյանի անունը⁹²: Շատ հավանական է, վոր
չոբան-քլարացիներին խուկելուց հետո Արովյանը պահ մի մտա-
ծած լիներ ալս հողերի վրա իրեն ապրուստ հալթալթելու մասին:
Անհնարին չենակ, վոր 40-ական թվականների կեսերին կամ 1846 թ.
հրատարակված ուկազից հետո Արովյաններին ևս զբաղեցրած լինի
իրենց պապերի հողալին ճիրավունքները՝ վերականգնելու հոգսը:
Նույն ալս ժամանակ Ներսեսին գրած նամակում «Արովի թուրք»
հետամուտ եր, համենայն դեպս, ասպական ողախի հոգևոր ասպա-
ծառութունը՝ վերականգնելու գաղափարին. լավ կլիներ, չեթե
ալս կետը պարզելու համար, տպագրված տեքստերը քմահանձորին
մեկնաբանելու փոխարեն, վորոնումներ կատարվելին Յերևանի
Պետարխիվում պահված՝ բեգական կոմիտային կամ Քանաքեռի
հողալին հարաբերութուններին վերաբերող գործերում: Գուցե
նոր հայտաբերվելիք վավերագրերն ավելի պալճառ լույս գցելին
Արովյանների անցյալի վրա և մասնավորապես պարզաբանելին
Բողենշտեղտի գրած տողերի կոնկրետ իմաստը:

Գուցե հիմա 1848 թվի հեղափոխութեան խնդրին:

Փորձելով վորևէ կապ գտնել Արովյանի և Յեվրոպայում
բունկած հեղափոխական անցքերի հետ, ընկ. Ակսելը տուրք և
տալիս ալս կոնցեպցիային, վոր ներկայացնում է կովկասահայ
լուսավորիչների սկսած շարժումը վորպես միասնական մի շար-
ժում, վորի գաղափարախոսները, վորպես մի սերնդի ներկայա-
ցուցիչներ, տարված էին իբր թե առաջավոր միևնույն ձգտումներով
և ալլն:

Հարևանցի խակ հայացք նետելով վերանորոգիչների առաջին

⁹² Ն. ա., յեր. 212 և հետ, նաև Լեն. «Զանգվի արժերից», «Հորիզոն», 1910,
№ 279:

այն սերունդի վրա, վորի ավագ ներկայացուցիչը Արուսեանն եր հենց, գժվար չե համոզվել, վոր գործիչներն այդ շրջանը վոչ միայն ուսանողական տարիներում, այլև հետագայում ավելի քան վերապահ դիրք ուներ դեպի Յեվրոպայում արծարծվող հեղափոխական անցքերը: Հիշենք թեկուզ Նազարյանցի՝ «Հլուսխասփայլ»ում հայտարարած բացասական դիրքը Ֆրանսական մեծ հեղափոխութան հանդեպ կամ Ռ. Պատկանյանի՝ «Հլուսխաս»ում ձեռագրած վերաբերմունքը դեպի 1863 թ. Լեհաստանի ապստամբութունը: Հայտնի չե մանավանդ Նազարյանցի ժխտական դիրքը դեպի հայերի մասնակցութունը ուսև հեղափոխական շարժման մեջ: Հիմք կա լինթագրելու, թե Արուսեանն այս կետում կարող եր տարակարծիք լինել նրան: Հիմք կա կարծելու, թե 1841 թվին Պատկանյանին «Պուշեո աստված» համարող հեղինակը փոխեց հիմնիվեր իր վերաբերմունքը դեպի չեվրոպական անցքերը:

Ընկ. Ակսելը տրամադիր ե թերևս կարծելու, վոր դիմադարձ լինելով դեպի Թլուրքիս կամ Պարսկաստան, կովկասահայ վերանորոգիչների հետ պայքարող պահպանողականները բարյացակամ դիրք ելին գրավում դեպի Ռուսաստանի դեմ ուղղված հեղափոխական շարժումները... Բայց այդպես եր արդյոք: Գժտվելով ցարիզմի հետ՝ պահպանողականները դիմադարձ ելին լինում վոչ թե դեպի հեղափոխութունը, այլ ապավինում Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի թեկարկութան կամ հանդում պարզապես հին, նախառուսահան, ռեժիմի ռեստավրացիայի գաղափարին: Կարծես պահպանողական այս տիպարի մասին ե գրվել, թե՛

Նա սողալ դիտե Ասլուժի գրան,
Խնդրելով ճշող կնուտից ապավեն,
Արծաթով զնեկ զողակից իջխան,
Կաշառող կուրժըին ձգել ժապավեն:

(«Լեոնի վիշաք»)

Պահպանողականների հակահեղափոխական մտայնութունը բնորոշելու համար կարելի չե որինակ բերել 60-ական թվականների նրանց չեքիտասարդ գործիչներից մեկին՝ Մուրադյանին (հետագայում չեկեղեցական), վորը համոզված եր, թե Իտալիան ստացավ իր ազատութունը ճեհեխի մնալով մոլորութուններից ու թուլութուններից, փախչելով անդունդ գլորող հանկարծահաս պատրիշ ապստամբութուններից և հայտատարիմ ժառանգորդ մնալով կոմս

Կալուրի լերկու ամենամեծ ավանդին — Ֆրանսիայի դաշնակցութ-
թյանը և անկախ ազատությանը»⁹³։

Մուրադյանի հայացքներն անդրադարձնում ելին իր ուսուցչի՝
Շանչյանի ազդեցությունը։ Պահպանողականների ամենից հեղի-
նակալուր այդ ղեկավարը, Պ. Շանչյանը, վոյ, ի դեպ, 1848 թ.
փետրվարին Պարիզում մասնակցել էր հեղափոխական շարժմանը
և ականատես լեղել ղեպքերին, պրոլետարիատի հունիսյան ապրս-
տամբությունից, նրա սոցիալիստական մարտակոչերից սարսափա-
հար՝ ստանձնեց հետագայում հասարակական հաշտության, «սիրո»
և «խաղաղության» առաքյալի խոհեմ պաշտոնը։ «Հեռանալ ամեն
չարպրզիւ պատահմունքներե և ամեն բանե, ինչ վոր կարող ե
լերկրի խաղաղությունը վրդովիլ, իսկ ընդհակառակը՝ աշխատիլ,
վոր բարենորոգումն ամեն բանի մեջ լինի խաղաղ ու որինավոր
ճանապարհով» — այս էր կովկասահայ պահպանողական հոսանքի
խոշորագույն այդ գաղափարախոսի ամենորյա քարոզը⁹⁴։ Նա ա-
պարդուցն էր համարում նույնիսկ հայերին ուղղվելիք «չարագրբ-
զիւ» բոլոր տեսակի հորդորները՝ համողած լինելով, թե հայերը
զուրկ են ուսուսական շարիքը հեղափոխական ճանապարհով հազ-
թահարելու կարողությունից։ Հերքելով հետագայում անհեթեթ
այն մեղադրանքը, թե ինքն ապստամբել է դրդում հայերին,
Շանչյանը հայտնում էր, թե «հայերը, դժբախտաբար, անընդու-
նակ են ապստամբելու»⁹⁵ ... Հատկապես լեկեղեցական ռեֆորմ-
ներին դուրով՝ Շանչյանը նկատի առնելով հայերի քաղաքական կա-
ցությունը՝ մատնանշում էր, թե «ամենայն փոփոխություն կո-
րրստական հետևանք ունի և տանում է ազգն դեպի կործանումն»։
Վասն զի ամենեն աննշան փոփոխությունն իսկ դառնում է ծան-
րակշիռ լուր հետևանքներով»⁹⁶։

Անդամ ուսուսական որիենտացիայի այնպիսի մի հակառակորդ,
վորպիսին արևմտահայ գաղութային բուրժուազիայի խեղճ Ստ.
Վոսկանն էր, մեկը, վոր ուսանողական կաղմակերպության դրոշմ
ձեռքին, 1848 թ-ի փետրվարին առաջինը խուժեց Տյուրիլի, Պարիզի
բանվորական ապստամբությունից ահաբեկ՝ դրում էր. «Հայկա
ճշմարիտ թող մը ազատության սերը վատությամբ ի գործ չդնել...
Վոչ Գավանյաքի և վոչ ապստամբներու կողմ բռնելու կամք

⁹³ «Կոռնիկ», 1861, № 7, յեր. 566։

⁹⁴ Պ. Շանչյան. «Ուսումն պարտուց», յեր. 132։

⁹⁵ Յե. Գեղամյան. «Պետրոս Շանչյան», «Գործ», 1917, № 2, յեր. 70։

⁹⁶ «Լուսա», 1898, Ա., յեր. 40։

ունինք: Ավելի անկեղծորեն ըսենք, չեթե հարկ ըլլար այս չերկու կողմեն մեկ ընտրել՝ Քաղաքացի քան թե ազատամբներու դրոշին ներքո դիմելու միտում կզգայինք»⁹⁷: Հետաքրքրական է, վոր Վոսկանի կարծիքով Արուսյանը ևս ընթացալ «Հայկա ճշմարիտ թողանը վալել» ճանապարհով: Հիմք ունենալով ըստ չերկութին Արուսյանին ճանաչող աշակերտների հավաստիացումները, Ստ. Վոսկանը վատահ եր նրա լոյալ վերաբերմունքին. «պ. Արուսյանը — դրում ե նա — վորչափ և վառվոուն չերկակայութուն և մեծ հաշրենասիրութուն ունենար, իր պարտքը չեր մոռնար ու դիտեր իր չեռանդը զսպել»:

Ընկ. Ակսելին հայտնի չե Վոսկանի այս կարծիքը: Սակայն դամբլուղ նետելով վերանորոգիչների սառը դատումները՝ նա ավելի խելացի չե համարել լուծել «անհայտ բացակայումի» դադարելքը՝ ականջ կախելով դեպքին ժամանակակից «ժողովրդի» զրուցաներին: Նա հրատարակել է Արուսյանի անհետացման հետ կապված չերկու նամակ, վորոնց մեջ արձանագրված են դեպքից անմիջապես հետո ծալր առած ժողովրդական այդ զրուցաների միքանի վարիանտները: Այսպես, ուշագրավ է նամակներից մեկում հանդիպող մի պատմութուն այն մասին, թե անհետանալուց հետո Արուսյանին տեսել են Ակոռի՝ մեկ քարի վրա նստած լաց լինելիս. դուռացիները հաց են առաջարկել — չի վերցրել. մի այլ վարիանտով՝ նրան տեսել են Ղարսի բազարում պտտելիս կամ Գյանջա՝ աղքատի շորերում և այլն: Ակոռու վերսիպի մասին ընկ. Ակսելը հայտնում է հետաքրքրական մանրամասնութուն նույնիսկ. այդ վերսիան մնում եր մինչ վերջերս Քանաքեռի բանավոր ավանդութունների շարքում: «Իբր թե Արուսյանը ոռւսի թագավորի հետ պայման է դնում, վոր չեթե ինքը բարձրանա Արարատի դաղաթը, թագավորը հայերին պետք է պարզելի ազատութուն: Զի կարողանում բարձրանալ դաղաթը և ահից չի վերադառնում: Այս է տոհմալին ավանդավեպը, վորի հիմքում կան 40-ական թվականների քաղաքական ակնկալութունների աղճատված և թույլ հետքերը, ինչպես և Արուսյանի դերի ըմբռնումը այն ժամանակվա գլուղացիական վորոշ խավերի կողմից»: Ընկ. Ակսելն ուղիղ է ընորոշում ավանդավեպի իմաստը, բայց չի նկատում, վոր ժողովրդի պատմած մյուս բոլոր «սամաճները, ինչպես նաև հանրածանոթ՝ Արուսյանին սև կառեթի մեջ Սիբիր քշելու պատ-

⁹⁷ «Մուրճ», 1901, 11, յեր. 119:

մութիւնը, — վորի մասին ի դեպ ե ասել, վոր ի դերե չեւան բո-
լոր մեր ջանքերը՝ իրական վորեւ հիմք դտնելու Յենարարիւթի
գործերում, — հիմնականում նուէն այդ ավանդավեպի վարիանտներն
են միայն:

Ինքյան նոր չեն ընկ. Ակսելի «հայտնադործած» ժողովրդա-
կան վերսիտները: Հիմնականում այդ մասին եր ակնարկում Սա. Վոս-
կանը, չերբ գրում եր Արուլյանի մասին, թե՛ «մինչև այսոր
մարդ չդիտեր թե ուր ե, ինչ վիճակի մեջ կգտնվի, կայրի դեռ,
թե մեռած ե: Վոմանք կկարծեն վոր Մլրբիրիա քշված ե պատճա-
սով մը կամ խոր վիրապի մը մեջ կպահվի...»:

Թափառական հրչալի դարավոր դրուլը հիշեցնող ժողովրդա-
կան այդ ավանդավեպը հին, Արուլյանից շատ առաջ ծագած, մի
լեզենդ եր, վոր ներկա դեպքում հլուսվում եր Մասիսի դուռը
բարձրացող տարրինակ այս մարդու անհետացման անցքի հետ:
Հեռու անցյալում Մասիսի քաջքերն արգելեցին հայ Պրոմեթեոս-
սին — արքայազն Արտավազդին — Արարատի մթնաշխարհում,
վորտեղից նա, ինչպես պատմում եր Յեզնիկը, «ելանելոց է և
ուռնելոց զաշխարհ» կամ, ինչպես սոցիալ-քաղաքական տարբեր
նշանի ներքո Խորենացին եր գրում, «ջանայ ելանել և առնել վախ-
ճան աշխարհի»: Առասպելի չերկու այս վարիանտները տարբեր
խմբազրութիւններով կրկնվում են 13-րդ դարի մատենադիրներ-
րի — Վանականի և Վարդանի — գործերում, ինչպես նաև Հայս-
մավուրքի վորոշ որինակների մեջ⁹⁸:

Փոխանցվելով «Սասնա ծռերին»՝ Արտավազդի առասպելը
հարատեւեց Մհերի մասին պատմվող ավանդութիւնների ձևով:
Միջնադարյան եպոսի մեջ քրիստոնեական սքեմ հագած Մհերը
ներկայանում եր այնուհետև վորպես հավատքի համար տառապող
մի մարտիրոս⁹⁹. Լուսավորչի՝ խոր վիրապ մտնելու առասպելը
կամ նրա՝ մեռնելուց հետո լեռներում պահվելու «ժողովրդական
մտածմունքը» սրա տարբեր վարիանտներն են անշուշտ չին
առասպելը շողկապից այնուհետև հայոց միջնադարի ազատա-
զրական ուրիշ առասպելների հետ: Ներսես կամ Սահակ Պարթև-
ների «տեսիլները», Մեթոդիոսի, Կողեոի կամ Ադաթոնի գուշա-
կութիւնները և այլն, վորոնք տարբեր, հաճախ իրարամերժ

⁹⁸ Հմմ. Գ. Халатян: «Армянский эпос в Истории Армении Моисей Хоренского», Москва, 1896, т. I, стр. 317, т. II, стр. 73 և հետ.

⁹⁹ Տես՝ Մ. Արեղյան. «Հայ ժողովրդական վեպը Մովսես Խորենացու Հայոց պատմութեան մեջ», Թիֆլիս, 1911, յեր. 179 և հետ. և յեր. 360:

խմբադրութիւններով, տարածված էլին ժողովրդական այլ և այլ խավերի մեջ VII—XVIII դարերի ընթացքում, քաղաքական բովանդակութիւամբ միանում էլին «մեռնող և վերադարձող» հերոսների շուրջը հլուսվող այս առասպելաբանութիւններին: Նկատենք, վոր նման առասպելներն ու «տեսիլները» տարածված էլին մասնավորապես Յերևանում: Չմոռանանք, վոր Յերևանում և հենց թաղված միջնադարի նշանավոր «տեսիլներէց» — մեր տերմինով ասենք՝ ուտոպիաներէց — մեկի հեղինակը — Հովհաննես Կողբուր, վորի դերեզմանը ժողովրդականութիւն վալելող «սրբատեղի» դարձավ հետագայում: Անցյալ դարի կեսերին ժողովրդական հին առասպելը, նացիոնալ-դեմոկրատական գուշն ընդունելով, շաղկապվեց Ներսես Աշտարակեցուն հերոսացնող այն ավանդավայի հետ, վոր տարածված էր նաև թիւրքահայերի մեջ և ատաղձ դարձավ քաղաքական տարբեր տենդենցներ հետապնդող Ս. Տեր-Սարգրսյանի «Շահնն ի Սիպիր» և Մ. Մամուլյանի «Սև լերին մարդը» վիպական դործերի համար¹⁰⁰: Արարատի դադաթը բարձրացած Արուսյանի «անհայտ բացակայումը» առիթ տվեց առասպելի նացիոնալ-դեմոկրատական այս վերսիան չափել-ձեւել նրա անվան վրա: Յերկու դեպքում էլ առասպելը դառնում է հայերի ազատագրման անկատար մնացած «պայմանի» շուրջը, այն տարբերութիւմբ, վոր ներսիսյան առասպելի մեջ պայմանը չկատարողը ցարն է, իսկ Արուսյանի լեգենդի մեջ՝ հենց ինքը Արուսյանը, հանդամանք, վոր մատնում է «ժողովրդի» բացասական կարծիքը վերջինիս կատարած դերի մասին:

Նուշնն է պալքարի առարկան, վոր փոխակերպվելով քրիստոնեկական «փրկութիւն» հավատքից դարձել է նացիոնալ-դեմոկրատական «ազատութիւն» ակնկալութիւն: Նուշնը պատժվող արատը կամ առաքինութիւնը, վորոնց միջոցով հայտնվում էր պատմողի դրական կամ բացասական վերաբերմունքը դեպի ինդրի առարկա լեղած «հերոսը»: Նուշնը հերոսի անհետացումը Մասիսի, Խոր վիրապի, Սիբիրի — լեռների, ավերակների, վիհերի, «սև կառնթի» մեջ և այլն: Արուսյանի պատկերավորումը աղքատի շորերով, նրա տառապանքը, լացը, անհաց-անշուր ապրուստը, նրա վերադարձի ակնկալութիւնը կամ նրա հայտնվելը ծանոթ վորևէ վայրում, ձևական նուշն մանրամասնութիւններից են: Հետաքրքրական է, վոր լեգենդը դադար չառավ Արուսյանի

¹⁰⁰ Տես՝ Գերգերյան Ա. «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, յեր. 283:

վրա: «Ժողովրդական մտածմունքը» ցույց տվեց, վոր ընդունակ է վոչ միայն անհեռացած Արուսյանին հավերժացնելու Արարատի փեշերի վրա կամ Սիրիբի հեռավոր սառնամանիքներում, այլև հաճախ նաև ակնհայտ կերպով մահացած ու որ ցերեկով հողին հանձնված մարդկանց: Արուսյանից հետո «սև կառնթի» լեզենդը պատմվում էր նաև Մ. Նալբանդյանի մասին: Նալբանդյանի մահից հետո նոր-նախիջևանցիները մեջ խմորվել էր մի առասպել, իբր թե Նալբանդյանը մեռած չէ, այլ մի որ դպրու չե վորպես հայ թագավոր և հողեր պիտի բաժանե հայ գյուղացիներին: Այս առասպելը տարածված էր մանավանդ նոր Նախիջևանում, հատկապես հայ գյուղացիների մեջ¹⁰¹: Դիտենք, վոր լեզենդի քաղաքական սլաքը Նալբանդյանի անվան հետ կապված այս վերստացում է միայն, վորտեղ գյուղացիների ու քաղաքային չքավորների «մտածմունքը» ծառանում էր ցարիզմի դեմ:

Ընկ. Ակսեն, «անհայտ բացակայումի» իր վերստացով հավատարիմ մնալով գյուղացիական ակունքներից սնվող դրական իր տարերքին, համապատասխան փոփոխություններով շարունակում է միայն հին այս առասպելաբանությունը, անդիտանալով, վոր պրոլետարական հեղափոխության մեր այս որերում գյուղացիներն իսկ ձեռք են քաշում մեռելների ոձիքից՝ ավելի արժանի բախտի հանձնելով նրանց որերի ու վաստակների գնահատականը...

Սակայն ընկ. Ակսելը համոզված է, ըստ չերեութիւն, վոր «Ժողովրդի մտածմունքը» միայն առասպել չէ հյուսել «անհայտ բացակայողի» շուրջը: Նամակագիրներից մեկը Արուսյանի անհետանալը կապում էր դեպքից չերկու կամ մի տարի առաջ նրա և ինչ-վոր «նեմեցի» ձեռնարկած՝ Արարատի վերելքի հետ: Նամակագիրը հայտնում է, վոր, ստացված լուրերի համաձայն, Արուսյանը փախել է Ղարսի կողմերը, քանի վոր կատարված քննությունը սուտ է դուրս բերել նրա և «նեմեցի» հավաստիացումները Արարատի գլուխը բարձրանալու մասին: Նամակագիրը հայտնում է, թե՛ «են նեմեցն մեկ գիր էր գրել Արուսյանի վրեն թե չես ես գիրը քեղ գրեցի չես դեղ կերտ չես ենց մեռա, դու ել քո գլխի չարեն տես»: Ընկ. Ակսելը հանդում է այստեղից խորիմաստ այն լենինգրադական, վոր այն «նեմեցի գիրը», վորտեղ Արուսյանին խորհուրդ էր տրվում «գլխի ճարը տեսնել», մութ ակնարկ է ևն-

¹⁰¹ Տես՝ Ռ. Բերբերյանի հոդվածաշարը Մ. Նալբանդյանի մասին, «Հայրենիք ամսագիր», 1929, № 10, յեր. 79:

դափոխութեան լուրի մասին: Դժվարանում ենք հասկանալ, թե ինչն և առիթ տվել ընկ. Ակսելին այսքան բռնազրոս լեզրակացութեան: Սա ըստ լեռնութիւն բարի ցանկութեաննորով սալահատակված նուէն ֆիլոլոգիան և, վորը մի այլ տեղ ներշնչել և մեր հեղինակին այն միտքը, թե վոստիկանական հանրածանոթ «անհատ բացակայող» տերմինը դործ եր ածվում իբր միայն այն մարդկանց վերաբերմամբ, «վորոնց մասին հաստատ տեղեկութեան ունելին», թե անվտանգ անցել են սահմանը և ապրում են ուստական խմբերիայի սահմաններից դուրս»... Նամակագրի ասածը տեղիք չի տալիս համենայն դեպս վորեւ լեռնմտանքի: Ստախտութեան մեջ մեղադրվող «նեմեցը» հայտնել և իբր՝ այս նամակը գրելով չես դեղ կերա մեռա, դու ել քո գլխի ճարը տես: Ո՛ւր ե այստեղ «հեղափոխութեան» լուրը, կամ գեթ՝ «մութ ակնարկը» դրա մասին: Մի՞թե, իրոք, թուլլատելի չե այսքան մթազնել աշկարա բաները... Այստեղ չկա նուէնիսկ վարիանտների այն նմանութեանը, վոր առիթ կարող ե տալ շփոթելու Շուն համաստեղութեանը հաջող շան հետ... Այնուհետև ընկ. Ակսելն անմիջական կապ և «կոահում» Արտվանի անհետացումից առաջ չերեք որվա ընթացքում նրա վերապրած սուր մտատանջութեան և հեղափոխական «անաղնիակ» լուրի միջև: Սակայն հեղափոխութեան լուրն Արտվանն ստացել եր, հավանորեն, ավելի առաջ: 1848 թ. Պարիզի դեպքերից անմիջապես հետո Նիկոլայ I-ը զորահովաքի ձեռնարկեց և համապատասխան հրաման ուղղեց զինվորական մինիստրին, վորի մեջ ձևակերպում եր Ռուսաստանի հահահեղափոխական դիրքը: Այդ հրամանը՝ ստորագրված փետրվարի 24-ին, տպագրվեց «Кавказ» թերթի մարտի 20-ի համարում, վորը Յերևան հասավ, հավանորեն, վոչ ուշ քան մարտի 25-ը: Սակայն պետք ե կարծել՝ Յերևանի պաշտոնեյութեանը, և դրանց թվում նաև Արտվանին, ցարական կարևոր այդ հրամանի շարժառիթների մասին հայտնի չեր ավելի վաղ, քան «Кавказ»-ի պաշտոնական հաղորդագրութեանը: Ինչ վերաբերում և ընկ. Ակսելի մյուս այն «կոահումին», թե «անհատ բացակայող» տերմինը դործ եր ածվում հեղափոխութեանից հետո սահմանի մյուս կողմն անցած նմիզրանտների վերաբերմամբ, և վոր անհետացման փաստն առիթ եր տալիս ուս ըլուրոկրատական շրջաններին քաղաքականապես «անբարեմիտ» մեկը համարելու նրան, այդ ևս հերքվում ե թեկուղ հենց այն փաստով, վոր ըլուրոկրատիայի պաշտոնական որգանը՝ «Кавказ» լրագիրը 1848 թ. նոյեմբերի կեսերից

մինչև տարվա վերջը ցնում եր թերթի եղերը՝ տպելով Արովյանի «Курды» ուսումնասիրությունը, հանդամանք, վոր, ի դեպ, կողմնակի մի արգումենտ կարող ենք դիտել նաև «սե կառեթի» վերսիայի դեմ...

Սակայն դառնանք դարձյալ ընկ. Ակսելի հրատարակած փաստաթղթերի պարզաբանությունը:

Հայտնի լե, վոր 1845 թվին, Արիխի՝ Արարատի վերելքից հետո, գժտություն առաջացավ նրա և Արովյանի միջև, Ընկ. Ակսելն ալլ և ալլ անհիմն և հակասական լենթադրություններ ե անում գժտության պատճառների առիթով: Իբր 1844 թ. Արարատ բարձրանալու անհաջող փորձից հետո Արիխը կասկածի տակ եր առել Պարրոտի վերելքը, ու այտեղից եր ծագել գժտությունը. կամ, իբր, այն առաջ եր լեկել 1846 թվին, լերբ Արիխը դարձյալ ճանապարհորդում եր Հայաստանում և ալլն: Փաստորեն Արիխը վոչ միայն չեր ժխտում Արարատը բարձրանալու հնարավորությունը, ալլ և հիմնավորում եր դա տեսականորեն, վոչ միայն չեր ուրանում Պարրոտի վերելքը, ալլ ուղղակի մեծարում Պարրոտին¹⁰², Տհանություն պատճառն ալլ եր միանգամայն: Յերբ 1845 թ. ամառն Արիխը գլուխ բերեց վերելքի իր ծրագիրը, Արովյանը, ինչպես լերևում ե 1846 թ. հունվարի նրա մի գրությունից, կորցրեց փաստը հավաստող ակոռեցիների լերդմնաթուղթը: Այդ առիթ եր տվել Արիխին կասկածելու Արովյանին: Իբր վերջինս հալ կղերի ներշնչումով թագցրել ե լերդմնաթուղթը՝ «առ ի ստել ու ժխտել զճանապարհորդութիւն նորա»¹⁰³, Բողենչտեղաը, — վորին Արովյանը հաղորդել եր այս միջադեպի մասին, ուղարկելով նրան համապատասխան իր որագրությունները և մի հոդված՝ «Լրացումներ և ուղղումներ Արիխի՝ Արարատի վերելքի մասին» վերտառությամբ՝ ըստ լերևութին ուղղված վերջինիս՝ «Кавказ» թերթի 1846 թ. փետրվարի համարներում տպված հոդվածի դեմ, դրում ե նույնիսկ, թե Արիխն ե հենց, վոր իր ընթացքով վիրավորել ու հուսահատության ծայրն եր հասցրել «խեղճ հային»՝ առիթ դառնալով նրա տխուր վախճանին: Մի տեղ¹⁰⁴ նա նկարագրել ե իր արժանապատվությունը շեշտող ստատսկի սովետնիկ Արիխի չոր, անհրապույր պատկերը, վորից դժվար չե լեզրակացնել, թե Արիխը

102 Տե՛ս՝ H. Abich. ն. տ., յեր. 41 և հետ. և 46:

103 Տե՛ս՝ «Գործ», 1917, № 7—8, յեր. 7—8:

104 Տե՛ս՝ Bodenstädt: «Erinnerungen aus meinem Leben», Berlin, 1888, յեր. 304:

չեր, համենայն դեպս, վոր բարյացակամ նամակ կարող եր գրել Արովյանին կամ ուրախառիթ լուր հաղորդել նրան... Յեվրոպայում ժալթքած հեղափոխութեան մասին. ամենից քիչ Արիխն ե, ալդ արդեն կասկածից զուրս ե, վոր ժամանակ կամ առիթ ուներ մտածելու անձնասպանութեան մասին: Պարզ ե միանգամայն, վոր 1848 թ. հեղափոխութեան մասին ակնարկ փնտռելով Արիխին վերաբերող նամակում՝ ընկ. Ակսելը՝ կարելի չե ասել թե՛ *попал палыцем в небо*: Կարծում ենք նույնիսկ, վոր Արովյանի անհետանալուց մի կամ յերկու տարի առաջ տեղի ունեցած՝ Արարատի վերելքին վերաբերող այն ակնարկը, վոր հանդիպում ենք ընկ. Ակսելի հրատարակած գրութիւններին մեջ, վոչ մի կապ չունի առհասարակ Արիխի հետ, վորի վերելքը տեղի չեր ունեցել ավելի առաջ՝ 1844 և 1845 թվականներին. 1844 թվին Արովյանի ուղեկցութեամբ Արիխի ձեռնարկած վերելքի փորձը, ինչպես հայտնի չե, վիժեց. 1845 թվականի վերելքը հաջող անցավ, սակայն առանց Արովյանի մասնակցութեան: 1829 թվից հետո Արովյանը հաջող վերելք կատարեց միայն 1846 թ. սեպտեմբերի 17-ին, ուղեկցելով անդրխացի ճանապարհորդ Սեյմուրին¹⁰⁵, Հավանական ե, վոր «Ժողովրդի մտածմունքը» դառնում եր հենց այս վերելքի շուրջը, վորի մասին Արովյանը ինքն եր պատմել հրապարակորեն¹⁰⁶: «Ժողովրդի մտածմունքը» դատապարտում եր ըստ յերեութին նաև Արարատի մասին լեզած դարավոր ավանդութիւնը խախտելու այս նոր դեպքը. չոգնեց նաև Արովյանի հայտարարութիւնը, թե վերելքը ձեռնարկվել ե՝ ուղեկից ունենալով Ներսես Աշտարակեցու բարեմաղթութիւնները և միաժամանակ ներշնչված ջերմեռանդ զղացմունքներով դեպի Նոյ նահապետն՝ ու նրա տապանը¹⁰⁷, Այս հավաստիացումը չխանդարեց, վոր հենց նույն այս ժամանակ, 1847 թ., հայատառ «Կովկաս» թերթի եջերում ստախոս հռչակվին Արարատի գագաթը բարձրացած բոլոր գիտնականները¹⁰⁸ ...

Ավելի համոզիչ չեն, սակայն, փախուստը հիմնավորող մյուս

¹⁰⁵ Մոսկովյում և Լենինգրադում մեզ չհաջողվեց գտնել H. D. Seymour: «His few lines about his ascent of Ararat. London, 1877» աշխատութիւնը, փորակը հնարավոր ե, փոր նոր տեղեկութիւններ լինեն Արովյանի մասին

¹⁰⁶ Տե՛ս՝ «Кавказ», 1847, № 20:

¹⁰⁷ Հ.մ. ն. ա.:

¹⁰⁸ Հ.մ. «Կովկաս», 1847, № 23. «Լեռան Արարատ և Տապան Նոյի Հերքումն Պարրոտի, Արիխի և այլոց Մասեաց վրա բարձրանալուն»:

«փաստերը»: Ուսումնասիրելով Յերևանի Պետարխիվի թղթերը՝ ընկ. Ակսելն արձանագրում է նշանակալից մի լեռնուլթ՝ Արաքսի մյուս ափը փախչելու հոսանքը, վոր տրամադիր է 1848 թ. հեղափոխութեան չուրատեսակ արձագանդը համարել Անդրկովկասում: Արուլյանի «անհայտ բացակայումը», լենթադրում է ընկ. Ակսելը, փախուստի դեպքերից մեկն էր: Նկատենք, սակայն, վոր փախուստի այդ հոսանքը նոր չէր և կապ չունէր ինքյան հեղափոխութեան «անակնկալի» հետ: Հոսանքն սկսվել էր 20-ական թվականների հետպատերազմյան դաղթավարումներից անմիջապես հետո¹⁰⁰: Փախչողները բացառապես «Ոսմանլից» բարձր որեր ակնկալող թուրք գյուղացիներ էլին, կամ Նըղրուսի և Ղարսի շրջանից կամ Թլուրքիայից և Պարսկաստանից Անդրկովկաս քշված հայ գյուղացիներ, վորոնք, ճաշակելով ուսական կնուստի դորութլունը, գերադասում էլին հին բնակավայրն ու ուսթիւը: Յերևուլթ էր այս, վորի նախանշաններն արձանագրել է անգամ «Վերք Հայաստանի»ն. Հասան-խանի ձեռքից Աղասու աղատած թլուրքահայ գերիները վերադառնում են Ղարս, մերժելով ուստի հողում մնալու առաջարկը: Կովկասի կառավարչապետ Գալափինին ուղղած ընդարձակ մի ղեկուցագրի մեջ ժանդարմական ղեներալ Սկալոնը հայտնում էր 1840 թվին, վոր Հայկական Մարզի նատուրալ հարկահանութեան սխտեմի, ծառայողների չարաշահութլունների ու տմարդի վերաբերմունքի լեբեսից գյուղացիները տասնյակ ընտանիքներով փախչում էլին Ռուսաստանից Պարսկաստան: «Վերջին լեբեք տարվա ընթացքում այսպիսով — գրում էր Սկալոնը — 600 ընտանիք լքել են մեր սահմանները»: Գործ դրված ճնշումները — լեզրակացնում էր նա — աղքատութեան գերիլը կնեսեյին բնակչութլունը, արտասահման փախչելով կղատարկելին լեբիլերը և դուցե նուլնիսկ կապտամբելին չեչենների պես, լեթե նոր վարչաձեւը (իմա Հայկական Մարզի վերացումը. — Ա. Հ.) վերջ չդներ նախկին դրութլան»¹¹⁰, Գյուղացիների փախուստը թլուրքիա և Պարսկաստան նոր թափ առավ 1840-ական թվականների կեսերին Վարանցովի հողային քաղաքականութեան շնորհիվ: Ընկ. Ակսելի հիշատակած 1848 թ. վերաբերող դեպքերը վկայում են նուլն այս լեռնուլթի մասին միայն:

¹⁰⁰ Տես այս մասին՝ «Акты Кавказской Археогр. Комиссии», VIII, յեր. 883 և հետ., նաև М. Wagner, ն. ա., յեր. 79 և հետ.

¹¹⁰ Центрархив. Архив внешней политики и революции, фонд III от- деления, 1 экзп. 1840 № 258, fol. 38 и 39.

Արդյանին հալ և թուրք ալս գլուղացիներէ հետքով թլուրքիս փախցնելու ակսելլան վերսիան, նրան գլուղացիութիւնս զազափարախոս համարելու տրամադրութիւնս և միաժամանակ մեր բնորոշած «շրջագարձի» տեսութիւնս հետեանքներից մեկն և միայն: Հերքելով թե մեկը և թե մյուսը՝ անհիմն պետք և համարենք հարկաւ նաև փախուստի «կռահումը»:

Սակայն ընկ. Ակսելլի պահեստում կա նաև այլ արգումենտ: Գլուղացիներից դատ, պնդում և նա, կալին նաև սոցիալական այլ տարրեր, վորոնք թիկունք դարձնելով Ռուսաստանին ու նրա ազնետներին՝ Արեւմուտքում ելին փնտոում իրենց ազատութիւնը: Արդյանը «թեքվում եր դեպի այն խմբակը, — գրում և ընկ. Ակսելլը, — վոր դժգոհ եր թե Ռուսաստանի վերարեմունքից և թե ներսեսի քաղաքականութիւնից, իբրև առաջինի հլու հնազանդ գործիքը: Այդ խմբակի մեջ կալին և հողւորականներ և աշխարհականներ, վորոնցից վումանք գաղտնի անցնում ելին Արեւմուտք, հետու ներսեսից և ուսսական արքաների արլունոտ շոշափուկներից»: Շատ ցավում ենք, վոր ընկ. Ակսելլը չի հիշատակում ակնարկված «խմբակի» մեջ մանող հողւորական և աշխարհական այդ կմիգրանտների կոնկրետ անունները: Ովքեր ելին դրանք, այդ խիղախները, վոր տակալին Արդյանի ժամանակ Արեւմուտք ելին խուսափում ցարիզմի և վեղարավոր նրա սատրապների արլունոտ շոշափուկներից: Ընկ. Ակսելլը լում և այդ մասին, և մենք դալթակղվում ենք կարծելու, թե անհիմն չե այդ լումութիւնը, վասնզի... չկան այդպիսի անուններ: Բնորոշ չե, վոր մի այլ տեղ, խոսելով հարակից լերուլթների մասին, մեր հեղինակը, վորպես չեղակի որինակ, հիշատակում և Ս. Տեր-Սարգսլանի «Շահենն ի Սիպիլը»ը, մի գիրք, վոր թլուրքահալ միջավայրի ծնունդ եր և այն ել՝ գրված 70-ական թվականներին...

Գուցե ընկ. Ակսելլն այստեղ ևս նկատի ունի «Պոլոթենիե»լի դեմ ծագած կովկասահալ քաղաքական շարժումը: Բայց չե վոր շարժումը ևս սկսվեց շատ ավելի ուշ—50-ական թվականների վերջերին: Չե վոր այդ շարժումը ծալր առալ վոչ թե Կովկասում, այլ թլուրքիալում և Հնդկաստանում: Կովկասում շարժում սկսվեց «Պոլոթենիե»լի դեմ Արդյանի անհետանալուց շատ ավելի ուշ:

Կովկասցիների համար մինչև 50-ական թվականների վերջերը «Պոլոթենիե»ն մեռած մի տաու եր, վոր փաստորեն չեր խանդարում Նլմիածնի կաթողիկոսներին միահեծանորեն տնորինելու լեկեղեցու գործերը: Ներսեսի վարչութիւնս վերջին տարինե-

րին եր միայն, Ղրիմի պատերազմի շրջանում և այնուհետև, վոր սկսեց ակտիվանալ ցարիզմի ինտերեսը դեպի «Պոլոժենիե» և նրա անվթար գործադրումը: Այդ ժամանակ եր, վոր Թիֆլիսի հայ քաղքենիության վերնախավերում աղժուկ բարձրացավ «Պոլոժենիե»-ի շուրջը: Քաղքենիները բաժանվեցին լերկու խմբակցության, կենտրոնանալով մի կողմից թեմակալ Սարգիս Ջալալյանի և մյուս կողմից Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Պ. Շանշյանի շուրջը: Ջալալյանը ցարիզմին հլու կղերականության գլուխն եր, Շանշյանը՝ ընդդիմադիրները ղեկավարը: Ջալալյանը հեռացրեց դպրոցից Շանշյանին և ապավինելով վոստիկանության ուժին՝ ձերբակալության եր լինթարկում նրա հաջորդ Արզանովի դեմ ըմբոստացած աշակերտներին, հանգամանք, վոր դրդուուն բարձրացրեց քաղաքում և հուզմունք հատկապես համքարության մեջ: Շանշյանականները վտանգված հայտարարեցին լեկեղեցու անկախությունը՝ կառավարության և նրան գործիք դարձած լեկեղեցականների շնորհիվ: Անձնապես Ջալալյանն ամբաստանվեց Աշտարակեցուն թունավորելու մեջ: Հասարակական հուզված կարծիքը հարկադրեց Նյմիածնին հետ կանչել Ջալալյանին, վորին անկարող ելին պաշտպանել անգամ կառավարության ազենտները¹¹¹: Մակայն շարժումն ընդարձակվեց և սրվեց հատկապես «Պոլոժենիե»-ի դեմ: Մատթեոս Չուխաճյանի ժամանակ եր այդ, 1860 թվին, լերբ Թիֆլիսում ստեղծվեց հայկական դադախի մի հանձնաժողով, վոր ձեռնարկեց «Պոլոժենիե»-ի վերաքննությանը՝ լեկեղեցու իրավունքներն ընդարձակելու և կառավարությանը համապատասխան դիմում անելու դիտավորությամբ: Հանձնաժողովի կազմած նախադիժը հետամուտ եր վերականգնելու կաթողիկոսի միահեծան իշխանությունը: Պահանջված ղեկըում կաթողիկոսը պիտի փոխադրեր այսպես կոչված «մայր աթոռը» Նյմիածնից Հոռոմոսի վանքը, այսինքն թյուրքիայի սահմանները; հանգամանք, վոր լավազույն միջոցն եր համարվում հայերի ուսացման առաջնառնելու համար: Հանձնաժողովի անդամներն աղգալին-պահպանողականների ղեկավարներն ելին — Շանշյան, Պ. Սիմոնյան և Գր. Իզմիրլյան: Կառավարությունը վոչ միայն մերժեց հանձնաժողովի նախադիժը, այլև, հայտնադործելով նրա հեղինակներին, հալածանք սկսեց նրանց դեմ: Վոստիկանությունը հսկողության տակ առավ Շանշյանին և նրա ընկերներին¹¹²:

111 Մ. Մուրադյան. «Պ. Շանշյան», տես՝ Հլումա, Ա., յեր. 4 և հետ., 17 և հետ.:

112 Յե. Գեղամյան. «Պետրոս Շանշյան», «Գործ», 1917, № 2, յեր. 68 և հետ.:

Այս ժամանակներից ետևա, վոր ծայր առաջ պահպանողականներն շեշտոված հակակրանքը ցարիզմի դեմ, նրանց թշուրքական որիննտացիան: Ակնարկելով կովկասահայերի մեջ «Պոլոսենիե» լի դեմ խմորոված ոպողիցիայի մասին, ընկ. Ակսելը կարող եր աչքի առաջ ունենալ միայն պահպանողական կուսակցության հետագա այս տրամադրութիւնը: Հայտնի չե, վոր այս ժամանակներին ե հենց, վոր Թուրքիա անցան պահպանողականներն խմբակի մեջ մտնող միքանի «հողերական և աշխարհական» գործիչներ (Մ. Մուրադյան և Մ. Աղաբեկյան), Մակայն ի՞նչ կապ ունի այս ամենը ներսխայան ուժիմի կամ Արտվյանի «անհայտ բացակայումի» հետ... Չի՞ վոր այս դեպքերը բաժանված են իրարից ժամանակագրական խրամատով և արդունք պատմական փոխակերպված հանգամանքների:

Անհիմն համարելով ընկ. Ակսելի առաջադրած վերսխան, չենք կարող զանց առնել նրա վերջին մի արգումենտը, վոր մի տեսակ թիրալին ապացույցի» դեր ե կատարում նրա «կուսակցությունների» մեջ: Արտվյանին փնտռողները Խոր-Վիրապի մոտ, Արաքսից վոչ հեռու գտել ելին մի կմախք և դրանից վոչ հեռու մի սապոգ: Արտվյանի կինը ճանաչել եր սապոգը և վկայել, վոր իր մարդունն ե ընկ. Ակսելը կարծում ե, վոր ինքն Արտվյանը կարող եր Արաքսի ափին թողած լինել «սապոգները» (sic !) կամ Արաքսը հեշտությամբ ճեղքելու համար և կամ հետքը կորցնելու դիտաւորությամբ, կամենալով համոզել փնտռողներին, թե գետն ե ընկել, խեղդվել:

Այստեղ ևս ընկ. Ակսելի միտքն անկարող ե պարփակվել իրական փաստերի սահմաններում: Մապողի հայտնագործումն իսկ փորձում ե կովան դարձնել «փախուստի» տեսության:

Կարևոր ե նշել, վոր, ինչպես պարզել եր բժշկական քննութիւնը, գտնված կմախքը 15 տարեկան աղջկա կմախք եր, մի բան, վոր ավելի քան կասկածելի չե դարձնում նաև կմախքի մոտ գտնված սապոգի առնչութիւնը Արտվյանի հետ: Անհավանական ե թվում ուղղակի, վոր իրարից վոչ հեռու ընկած խորհրդավոր այս հետքերը կապ չունենային մեկը մյուսի հետ: Յեթե Արտվյանինը չեր կմախքը, դժվար թե նրանը լիներ նաև սապոգը, մանավանդ, վոր Արտվյանի կոշիկակարը ևս վկայում եր չերդումով, թե իր ձեռագործը չե սապոգը: Կոշիկակարի այդ վկայութիւնը ընկ. Ակսելը վերագրում ե չար խաթալից խուսափելու նրա մտայնությանը: Կարծում ենք, վոր անթուլլատրելի չե այդքան վախ-

կոտ ու հիմար մեկը համարել արհեստավոր այս մարդին: Բայց, չեթե ընդունենք իսկ, վոր Արովյանի կինը չեր տարված պատրանքով և սապոզն խեղապես Արովյանինն եր, այդ դեպքում ևս դժվար և շիրալին» այդ հետքը կցորդել բացառապես ընկ. Ակսելի կուահումին, քանի վոր այդ փաստն ինքնըստինքյան աւած կարելի չե հանգավորել «անհայտ բացակայումի» դրեթե բոլոր մյուս վերսխաների հետ: Ուշագրավ և համենայն դեպս, վոր հայտնադարձված և միայն Արովյանի մի սապոզը, հանգամանք, վոր դժվար և հաշտեցնել այն մտքի հետ, թե «փախչողը» լող եր տվել գետի մյուս ափը, մի բան, վոր պետք և ստիպեր նրան հանվել միանգամայն, կամ գետի այս կողմ թողնել սապոզները, — վոր անմիտ բան կլիներ, չեթե վճռել եր իրոք անցնել գետը, — կամ թե վորևե կերպ մյուս ափը հանել այն: Ընդհակառակը, այս դեպքում խելքից ավելի մոտ և հենց այն չենթադրութունը, թե գետի ափին թողնելով սապոզներից մինը՝ Արովյանը կամեցել եր համոզել իրեն փնտռողներին, վոր ջրահեղձ և չեղել բոլոր պարագաներից դատելով՝ Չանգվում կամ Արաքսում խեղդվելու վարիանտն ամենից հավանականն և: Յեվ ընկ. Ակսելի այն հարցին, թե՞ մըր և հապա դիակը — պետք և պատասխանենք մի այլ հարցով. մթթե ավելի դժվար և պատկերացնել «գիժ» Չանգվի կամ «կամուրջ չհանդուրժող» Արաքսի գարնանային հորդահոս ջրերում դիակի անհետանալը, քան բացատրել գետի մյուս ափն անցած կենդանի մարդու անհետանալը: Ակսելյան վերսխան չի լուծում ըստ կտության կենդանի մարդու «անհայտ բացակայման» այս հարցը: Այն փոխադրում և միայն հարցի դրումը Արաքսի մի ափից մյուսը:

Ձի կարելի ժխտել, իհարկե, վոր ցարիզմը չարդարացրեց անդամ Արտվյանի և նրա բարեկամները հուլիսերը: Ինքնակալական սեպտեմբրի մտայն և դաժան ժամանակներից մեկն էր Արտվյանի գործունեութեան շրջանը — անցյալ դարի 30—40-ական թվականները: Մտայն մի տեսարան էր այդ ժամանակվա Ռուսաստանը, վորտեղ, — ինչպես գրում էր Բեկինսկին Գոգոլին ուղղած հռչակավոր իր նամակում, — «մարդ վաճառքի չէ հանում մարդուն...», վորտեղ վոչ միայն չկա ապահովութիւն անձի, պատվի, սեփականութեան, այլ չկա նույնիսկ վոտտիկանական կարգապահութիւն, այլ կան միայն պաշտոնատար գողերի և կողոպտիչների ահադին կորստրացիաներ»:

Պաշտոնատար գողերի և կողոպտիչների սանձարձակ գործունեութեան համար լաչն մի աստարեզ էր, մանավանդ, ռուսական նորանվաճ գաղութը՝ Անդրկովկասը:

Ռուսական տիրապետութեան ժամանակ այստեղ հսկայական չափեր ընդունեց արտատնտեսական հարկադրանքի սխտեմը: Տուժում էր դիւտավորապես, հարկավ, գլուղացիութիւնը, վորին նրա «փրկիչները» դնում էին ռուս ճորտի վիճակում և վորի հավելցալ արդիւնքի խոշոր մի մասն որինավոր և ապորինի կողոպտուտի ճանապարհով դուրսում էին հենց նույն այդ «փրկիչները»: Հանդամանք և այս, վոր շոշափում էր վոչ միայն գլուղացիութեան անմիջական շահերը, այլև ներքին վեճ առաջ բերում գլուղացիութեան լեկվոր ու բնիկ շահագործողների միջև, վորչափ դրանով նվազում էր հավելցալ արդիւնքի աչն մասը, վոր մտնելու չէր ազգային արտոնչալ դասերի դրպանը. բնորոշ չէ, վոր տեղական արտոնչալ դասերի, պահպանողական հոսանքների մեջ իսկ հասունացավ դիմադիր վորոշ տրամադրութիւնը դեպի ռուս «ճորտատերերի դիկտատուրան», դեպի ցարիզմի գաղութային քաղաքականութիւնը և մանավանդ դեպի լեկվոր չինոֆիլիների կորստրացիան:

Յարիզմի գաղութային քաղաքականութիւնը հարվածի տակ եր դնում նաև «ազդի» լուսավորութեան գործը: Ինչպես նկատել և Բողենշտեդտը, Արժւյանի և նրա համախոհների լուսավորական ջանքերը «Ռուսաստանի կողմից ճնշվում ելին ըստամենախնի»: «Ռուս կառավարութիւնը — գրում և Բողենշտեդտը — չունի վոչ ընդունակութիւն և վոչ իսկ կամք համակերպվելու վորևև ժողովրդի կուլտուրական կարիքներին. Յեվրոպայում, ինչպես նաև Ասիայում, նա հետամուտ և միայն մի նպատակի՝ կամագուրկ ստակցեք դարձնելու իր նպատակներին»¹¹³, Ինչքան էլ բարեհույս լինելին Արժւյանի քաղաքական տրամադրութիւնները, նրա կուլտուր-լուսավորական պրոգրեսիվ ջանքերը խորտակվում ելին՝ տեղի տալով ցարիզմի և նրան լինթակա որդանների դիմադրութիւն: Գիտութիւնների ակադեմիան հանձին Բրոսսելի մերժում եր աշխարհաբարի քաղաքացիականացմանը նվիրված նրա ձեռնարկները վորպես «գիտականորեն» արժեքազուրկ գործեր: «Հետագայում — պատմում և Բողենշտեդտը — բանիմաց մարդկանց ազդեցիկ միջնորդութիւններն անհետևանք ելին մնում Իտալական պատճառներով... Ռուս կառավարութիւնը ձգտում եր գիտութիւն ու արվեստ պաշտպանողի հուշակ ձեռք բերել... Մակայն ուսական կատելիդիսից տարբերվող ազգային ամեն մի զարգացում նրա աչքի վուշն եր: «Թե ուսումն և հայերի ուղածը, թող ուսերին ուսանեն, թե աղոթեն և, թող ուսերին աղոթեն», ասել և ժողովրդական լուսավորութեան մոսկովյան վարիչներից մեկը, դեներալ Ս.-ը: Այստեղից հասկանալի չե, վոր Արժւյանը, չնայած իր տոկունութեան և ընդունակութեան, անկարող պիտի լիներ Ռուսաստանում ի կատար ածել իր ձգտումները»¹¹⁴, Նույն դիմադրութեանն ելին հանդիպում Արժւյանի պրոգրեսիվ ձգտումները նաև դպրոցական ընագավառում: Ուղագրավ են այս տեսակետից մի այլ գերմանացու՝ Գուռի և Արաքսի ակերում նույն այս ժամանակ շրջագայած Կարլ Կոխի՝ դիտողութիւնները: Վեր հանելով Արժւյանի կրթական դերը, Կոխը նկատում և. «Հնարավոր և, վոր այս կամ այն հարցում նա շեղվում և ժողովրդական կրթութեան ընագավառում պետութեան նախագծած ուղիից, քանի վոր արտաքին ձևականութիւնը չեր գորհացնում նրա դեպի վեր

113 Fr. Bodenstädt: «Die Völker des Kaukasus», Frankfurt a/M., 1866, յեր. 157.

114 Fr. Bodenstädt: «Tauseud und ein Tag im Orient», II, 165 և հետև

սավառնող հողին. հնարավոր է նաև, վոր նա ևս դործել է զանազան սալթաքումներ, բայց, անկասկած, մինչև հիմա Անդրկովկասը չի տեսել անսպիտակ մի ուսուցիչ, վորը նման սիրով ու անսպիտակ դոհարեքութեամբ նվիրված լիներ մանուկների դաստիարակութեան դործին, ինչպես վոր Արովյանն է... Սակայն, դժբախտաբար, Արովյանին չեն ցույց տալիս արժանի վերաբերմունք: Ձինոֆիլիկների նեղարտութիւնը հաճախ ու շատ է խանդարում նրան՝ առաջ տանելու իր աղնիվ ու բունն ձգտումները... Յեթե Արովյանը վորպես Յերևանի դավառային դպրոցի տեսուչ մնալ կարողանա իր դործունեութեան ներկա շրջանի մեջ, յեթե նրան դործոն աջակցութիւն ցույց տան իրեն չենթակա պաշտոնյաները, այլև պահանջված չափով զնահատեն նրան, սպասելի չէ, վոր Յերևանից մի նոր լուս ծագի դժբախտ ու մոռացված, դարերով վտանահարված, հայ ժողովրդի համար»¹¹⁵:

Արովյանի դժբախտութիւնն այն չէր ինքցան, վոր տապակվեց դավառային դպրոցի մթնոլորտի մեջ, և վոչ իսկ այն, վոր արժանի հատուցում չէր ստանում ցարական իշխանութեանը ցույց տված «անբասիր» ծառայութեան համար: Վատթարագուցնն այն էր, վոր Արովյանի միտքը չէր կարողանում պատռել իրեն ժամանակակից հասարակական հակասութիւնների շրջանը, թեկուզ և նրա միշտ «դեպի վեր սավառնող հողին», նրա «աղնիվ» ու բունն ձգտումները, նրա «մուրազը» որպիսի վորքեն դուրս էլին խոցանում հաճախ ֆեոդալ-բյուրոկրատական ռեժիմի սահմաններից: Արովյանը նկատում էր իշխող ուստինայի բազմաթիվ այլանդակութիւնները: «Հազարփեշեն» լերգիծաբանական գրվածքում Արովյանը հարվածում է ոռու այն չինոֆիլիկներին, վորոնք կովկաս դալով, վերից վար էլին նայում տեղական «խալխին», ծաղրում նրա բարքերը, դիտում այն վորպես բեռնակիր դրասա կամ կաթնատու անասուն:

«Ասածն էլ չանես, խնդիրը չկատարես,
 Ելի վոսկիքը, գլխով շաբաբներ,
 Սունդուկով շայը, չալ-չալ մանեթներ,
 Ելի շերդ ածես, նրանց հողին հանես,
 Թե խոսք էլ սսեն, ջամակդ դեմ անես.
 Ասիացի մարդն զակոն ինչ դիտի,
 Վոր քեզ հետ խոսա կամ համարձակվի:
 Գլխին սուր, զրադին կանդնիր, քեֆ արմ,

¹¹⁵ K. Koch: «Wanderungen im Orient während der Jahre 1843 und 1844», Weimar, 1846—7, Bd. III, յեր. 75 և հետ:

Ջերդ ցրու, քո յերկիր դնան,
 Ո՞վ ա հարցնուամ, կամ դլուխդ կարուամ,
 Անլեզու հայվանն տունն թողուամ, պահուամ
 Շատ էլ վոր անեն, մեկ պողտուդ կտան,
 Պրծար, դլուխդ ան, ու դնան քո բանն»:

Արուվյանը դիտե նուլնիսի, վոր «անլեզու հայվանը» յերբեմն կարող է կոտորներ առնել, ցուլց տալ նման «խմաստուններին» «մուշաու հունարը», — «մեր հայլի մուշաին, վրացու քացին»:
 Արուվյանը դիտել է նուլնիսի կովկասյան դլուղացու դազանակին ու բահը:

«Բաղմանչիը կետով, թիով, գագանահով
 Վրա հասան՝ վոր նրանց ցխոտ բահերով
 Գլխները ջարդեն, նահտասկ անեն»:

Սակայն Արուվյանը թույլ չի տալիս, վոր կռիվը դազանակով վերջանա.

«Բայց մեր խալի սերան կահող ըլելով,
 Նրանց յեա կանգնացրին, վրա թափեցին,
 Փիլխոփեքին ցիւց հանեցին.
 Գլխները սրբեցին, յերեսները լվացին.
 Ել ձեն տալ նրանք հեչ կարող եյին»:

կամ՝

«Մեր զոչաղ աղերքն իրանց դուռմանին
 Կանչեցին, սուփրի դլխին նստացրին.
 Իրանք քեֆ արին, նրանց քեֆ շանց տվին»:

Բահից ու դազանակից առավել Արուվյանը վստահ եր ուսուամ ի ու խրատի ուժին: «Ո՞վ չի գիտի, — գրում է նա «Հաղարփեղա» լի առաջարանում, — վոր տեղիցը վեր կացողը հենց մեր խեղճ խալի վրա չա վտար բարձրացնուամ... թե աստված կտա՝ մեր ասխացիք էլ քիչ քիչ աչքնները բաց կանեն, են ժամանակը չեն թողալ, վոր ամեն հայվարա մարդ (sic!) իրանց վրա բերան բաց անի»:
 Արուվյանը հավատացած եր նուլնիսի, թե «հայվարա մարդն» իսկ վերջիվերջո խեղճի չե գալու. ալդ է ցուլց տալիս հենց «Հաղարփեղա» Ֆինալը: Բյուրոկրատական ալլանդակուլթյուններին վերջ դնողը «խալից» առավել նրան հրամայող կառավարուլթյունն է լինելու. «Այս, չեթե միայն պարոն մինիստրը կամենար գիտենալ, թե ինչ դրուլթյան մեջ են ալատնդ դպրոցները, — գրում եր նա 1847 թ. վերջերին Ֆրենսին: — Միայն ավելորդ փող է, վոր կորցնուամ է արքունիքը, իսկ պատանիները խորտակուամ են սիրուն»:

ժամանակը... Թե խոսու՞մ ես այդ մասին, քեզ հալածու՞մ են վոր-
պես աղանդավորի, չես խոսու՞մ՝ ստացվում է խալտառակ մի
դրու՞թուն. քո աչքի առաջ տարեցտարի վտարի տակ են տրվում
արքունիքի և քո իսկ հայրենիքի շահերը: Վոչ թե ուսուցիչների
ուճիկը բարձրացնելով է, վոր պետք է վերջ դրվի անտանելի
այդ դրու՞թյանը, այլ բարվոք կազմակերպութուն մտցնելով, բա-
նիմաց մարդիկ նշանակելով, իրենց գործը սիրով ու չեռանդով
առաջ տանողներին խրախուսելով: Նվիրական խոսք եմ տվել հան-
գուցյալ Պարրոտին, անմոռանալի իմ դաստիարակչին ու բարե-
կամին, չթողնել չերբեք ուսուցչական ասպարեզը, անգամ լեթե
ամենահրապուրելի կարելեն իսկ բացվելու լինի իմ առաջ: Այսու-
ամենալնելով հիմա գրեթե ստիպված եմ անելու այդ քայլը, քանի
վոր տասն ու մեկ տարի չե տեսնում եմ այս ուռախնան և ան-
կարող եմ վորևե բան անել դրա դեմ: Լավ է մենակ 500 աշակերտ
ունենաս, քան կըթութուն տաս 50 աշակերտի 5 ուսուցչով, վո-
րոնք վոչ մի բանի պետք չեն:

Արովյանի այս ու նման տրտունջները, հարկավ, կարևոր են՝
նրա քաղաքական մտայնութունը բնորոշելու համար: Սակայն,
կրկնում ենք, ինքյան այդ տրտունջների մեջ բացակայում եր
ոեժիմի հետևողական քննադատութունը, նրա հեղափոխական
բացատումը: Բավական չեր, իհարկե, տրտունջն ու գանգատը:
Հիշենք, վոր ուսուցչուրոկրատիայի ծայրագավառային անկարգու-
թյունների — կաշառակերութունների, կամայականութունների,
բռնութունների — մասին գանգատներ եր հղում Պետերբուրգ ինքը
Պասկևիչը: Պասկևիչի պահանջով է, վոր սենատորական ռեվի-
զիա նշանակվեց Կովկասում, վորը կտրուկ միջոցներ պիտի
առաջարկեր այս ամենին վերջ դնելու համար: Սենատոր Գանի
ռեվիզիան, վորին Արովյանը այնքան մեծ հույսեր եր կապել, հենց
բարձր բլուրոկրատիայի կողմից դրված նման պահանջների հետե-
վանքն եր:

Մարքսին ուղղած 1851 թ. մայիսի 23 թվակիբ նամակում
ձր. Ենգելը գրում է. «Ռուսաստանը, իրոք, պրոգրեսիվ դեր է կա-
տարում Արևելքի վերաբերությամբ: Չնայած բոլոր իր զազբանքին
և սլավոնական աղտեղության, Ռուսաստանի տիրապետութունը
քաղաքակրթիչ դեր է կատարում Սև և Կասպից ծովերի ու Կենտ-
րոնական Ասիայի համար, բաշկիրների և թաթարների համար. և
Ռուսաստանը չուրացրել է լուսավորության ավելի շատ տարրեր
և մանավանդ արդյունաբերության տարրեր, քան ամբողջ, իբ

ընույթով աղայական-ծուլամխա Լեհաստանը»¹¹⁶։ Մարքսիղմի կլասիկները նման նշումներով հեռու ելին Լեհաստանի կամ Կովկասի վերաբերմամբ Ռուսաստանի դադութային «քաղաքակրթութունն արգարացնելու մաքից»։ «Ճարական մոնարխիան — գրեւե Ե Լենինը — մերժում է ազգութունների ազատութունն ու իրավահավասարութունը, լինելով բացի այդ բարբարոսութիան, վայրագութիան և սեպտիստի գլխավոր հենարանը ինչպես Յեվրոպայում, նույնպես և Ասիայում»¹¹⁷։ Նույն այս կարծիքին ելին ցարական «քաղաքակրթութիան» մասին նաև Լենինի ուսուցիչները՝ Մարքսը և Ենգելսը։ 1864 թվին Ենգելսին զրած նամակում, խոսելով Կովկասի նվաճման և Լեհաստանի ապստամբութունը ճնշելու մասին, Մարքսը գրում էր. «Այս լերկու գործերը — Լեհաստանի ապստամբութիան ճնշումը և Կովկասի նվաճումը — լիս համարում եմ 1815 թվից հետո տեղի ունեցած ամենալուրջ անցքերը», ասել է. չեվրոպական սեպտիստի ամենից աղետաբեր փաստերը¹¹⁸։ Գրեթե միաժամանակ Մարքսը գրի առավ Ինտերնացիոնալի հիմնադրման ազրեսը, վորտեղ ասված է. «Անպատկառալիս համերաշխութունը, չերեսպաշտ այն համակրանքը և ապուշ այն անտարբերութունը, վորոնցով դիտում ելին Յեվրոպայի բարձր դասակարգերը, թե ինչպես է Ռուսաստանը տիրում Կովկասի լեռներին և խեղում հերոսական Լեհաստանը, բարբարոս այս հըսկայի ահագին նվաճումները, վորի գլուխը Պետերբուրգումն է, իսկ շոշափուկները չեվրոպական բոլոր կարինետներում, ցույց տվեցին վերջապես բանվորներին, վոր ժամանակն է արդեն, վորպեսզի նրանք թափանցեն միջազգային քաղաքականութիան դադունիքների մեջ, վոր ժամանակն է, վորպեսզի դիտողութիան առնեն իրենց կառավարութունների դիպլոմատիական գործողութունները և հարկը պահանջած դեպքում դիմադրեն զրանց՝ ձեռքի տակ չեղած բոլոր միջոցներով...»։

Ավելորդ է ասել, վոր Արովյանին ոտար էր միանգամայն նման դիրքորոշումը։ Հայտնի չե մեզ արդեն նրա վերաբերմունքը դեպի Լեհաստանի չար վոգին՝ Պասկեվիչը և լեռնականների դեմ կոպող ճիվաղը՝ Բեհրուզովը։ Պատահական չերևույթ չեր այս։ Մնալով իր հիմքում «ճորտատերերի դիկտատուրա», Կովկասում և Միջին Ասիայում ցարիզմը նշանավոր չափով անդրադարձնում

¹¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс: «Сочинения», XXI, յեր. 211:

¹¹⁷ Ленин: «Сочинения», XVI, յեր. 509.

¹¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс: «Сочинения», XXIII, յեր. 188:

ևր անտարական և արդունարեւրական կապիտալի շահերը: Ինք-
 նակալութիւնն այս կամ այն լեղանակով ընդառաջում ևր կապի-
 տալիզմի շահերին, կապիտալիզմի, վորի զարգացումը Ռուսաս-
 տանում գնում ևր «վոչ թե դեպի խորքը, այլ դեպի լայնքը»
 (Լենին), այսինքն — դադութալին եքսպանսիայի գծով: Արո-
 վյանի աչքը շլացնում էլին հենց կապիտալիստական լուսավորու-
 թիւն և մանավանդ արդունարեւրութիւնն այն տարրերը, վորոնք,
 անմիջորեն դատելով, պրոդրեսիվ դիրք էլին տալիս Ռուսաստա-
 նին՝ խանական մեղի ու ծուլլ Պարսկաստանի հանդեպ: Արո-
 վյանը կառնում ևր նոր, ուսական, ֆեոդալիզմից, նկատելով այն
 ավելի առաջատար մի դործոն ազգային լուսավորութիւնն և «քա-
 դաքսիթութիւնն» տեսակետից, քան կարող էր լինել հին, պարս-
 կական, ֆեոդալիզմի նորմերին հլու շահերի և սարդարների ու-
 ժիւմը: Պարսկական ամբողջովին ազգայնական և դասակարգային
 նեղ այդ հորիզոնների մեջ՝ Արովյանը զանց ևր անում քաղա-
 քական սարկութիւնն այն նոր շղթաները, վոր կռում-կոփում ևր
 ցարերի և գեներալներին, պոմեշչիկներին ու չինովնիկներին, կու-
 պեցներին ու ֆարրիկանտներին Ռուսաստանը շահագործվող Արևելքի
 ժողովուրդների և մասնավորապես հայ ժողովրդական մասսաների
 համար: Սահմանափակ իր տեսանկյունից Արովյանը չնկատեց և
 չևր էլ կարող նկատել վոչ միայն ցարական եքսպանսիայի քաղա-
 քականապես ուսակցիտոն դերն Արևելքում, այլև չըմբռնեց ընդ-
 հանուր-պատմական առքով պրոդրեսիվ այն նշանակութիւնը, վոր
 նրա ժամանակ իսկ ստանում ևր ցարիզմի դեմ ուղղած ամեն մի
 ժողովրդական շարժում, անգամ չեթե ժամանակավորապես այդ
 գլխավորում էլին մեղի և ծուլլ դասակարգի ներկայացուցիչները:
 Արովյանը համողված ևր ըստ չերեութին, թե ազգային ինքնա-
 պահութիւնն պիտակցութիւնն իսկ բազական և ցարիզմի հարդա-
 րարիչ ազգեցութիւնը չեղոքացնելու համար: Արովյանը համող-
 ված չևր, որինակ, թե այդ՝ քաղաքականութիւնն է, վոր այս կամ
 այն կերպ կարող է խախտել հայ լեզվի «խտակութիւնը». «Իու-
 քո լեզուն վոր խտակ խոսաս, ի՞նչ փաս ունի, հենց գիտում ես,
 թե սովորած իմաստութիւնը շնորք կլիափի, կամ թե չէ պետու-
 թիւնն սիրտն ես ուղում շահիլ: Բարեխնամ տերութիւնը չե՞րը
 կուղի, վոր մարդ իրան լեզուն կտարի, իր ազգից հեռանա: Բաս
 էլ ուր են եսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, սու-
 տիճան, պատիվ տալիս» («Հանգի»):

Յեւ չնայած սրան, Արովյանի կացութիւնը վողրերգական ևր

անգամ ազգային կյանքի նեղ սահմաններում: Ինքնամիտի, զոց միջավայր չեր կովկասահայերի ազգային կյանքը, քանի վոր անցյալի արատներով ծանրարեւոնված՝ այն ներկայացնում եր միաժամանակ դասակարգային շահագործման և քաղաքական բռնակալութւան տիրող սխտեմի խտացրած պատկերը: Յեղկիլի մի իրականութւոն եր այդ, վոր պետք եր հաղթահարել, բաց հաղթահարելու համար հարկավոր եր հենակետ փնտուել դարձյալ նուչն այդ իրականութւոնից դուրս: Մինչդեռ այստեղ ևս Արուսեանը ապավինում եր այն խիղ ուժերի ոգնութւանը, վորոնց տապալման միջոցով միայն կարող եր հնարավոր դառնալ իշխող կարգերի հաղթահարումը: Այս հակասութւան, այս փեղկվածութւան մեջ եր հենց նրա «ազգային վողրերգութւոնը»:

Արուսեանը յենթադրում եր վերահայրմել «ազգն ու յեկեղեցին»՝ ստեղծել հակակախ նոր մի «վոսկեղար»՝ ապավինելով ազգի մեծավորների, կաթողիկոսի և նրա հետև կանգնած դասի՝ ազգային փողարթչիների և մեծատունների անկացութւանը: «Գրի յեմ հետեւել,—ասում եհա,—գիրը վոչ թուր աս, վոր կտրի, վոչ արծաթ աս, վոր մարդի մուրազը տեղ հասցնի: Ախ, չարար մեկ աստվածասեր իշխան ել ինձ կհարցնի, թե մուրազդ ինչ աս վոչինչ, յերեսիդ մեռնեմ, քեզ մատաղ գնամ, աչ ազգի պարծանք, իմ ազգի ճրագ իշխան, վոչինչ»¹¹⁹: Հայտնվում ե, սակայն, վոր Արուսեանի մուրազը հենց այն ե, վոր ազգի ճրագ իշխանը բաց անի նրա առաջ ազգային դարոցի դռները կամ թե, ինչպես գրում եր նա, «Մուրազս հենց են աս ելել, վոր գնամ ընկնիմ մեկ իշխանի վտաք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա ու յես գիշեր ցերեկ ընկնիմ գեղե դեղ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ»¹²⁰: Բաց ազգի մեծավորները, նրանք, վորոնց ապավինում եր Արուսեանը, չընդառաջեցին նրա «մուրազին»:

Յերկրի անտեսական հետամնացութւոնը, նրա շուրջը և նրա ներսում ստեղծված ավատական հարաբերութւոնները, միջավայրի անծալը վայրենութւոնն ու տգիտութւոնը, կղերական և չինովնիկական խտրիգներն ու կամաչականութւոնները, անձնական հանգամանքների ձախորդ դասավորութւոնը՝ այս բոլորը նախատավոր պայմաններ չեին արդաստավոր գործունեցութւան համար: Տակավին Գորգատի ուսանող եր, չերը Կարբեցու շրջապատող

¹¹⁹ «Թիֆլիզի հայոց հանդատարանը»:

¹²⁰ «Վերք»ի առաջարանը:

ները, կամենալով արմատախիլ անել ներսխայանների ազեցութիւնը, Արտօլյանի վրա արձակեցին իրենց կարիճները, զրպարտութիւններ ի անանցանելի ցանց հլուսելով նրա անվան շուրջը: Դորպատյան որագորում Արտօլյանը արձանագորում ե այդ առիթով այս տողերը. «Շատ անգամ մահ ելի կամենում ինձ. մտադրվել ելի լեթե հնար լինի դեղամահ լինել. շատ անգամ սաստիկ ձրմբանը առանց շորապի ելի գնում, վորպեսզի սրանով գտնեմ իմ մահը»¹²¹: Դեռևս հայրենիք չեւ վերադարձել Արտօլյանը, լեբը «St.-Petersburger Zeitung»ում տպած իր հոգվածում գանգատովում եր, թե վորքան վիրավորանքներ ե կրել ինքը թեկուզ հենց Արարատը բարձրանալու «սրբապղծութիւն» համար. «Իմ լեբկրի ժողովուրդը Անդրկովկասում — գրում եր Արտօլյանը — այդ պատճառով ինձ հետ թշնամացել ե ե սպառնացել ինձ»: Հալածանքը սաստկացավ Դորպատից վերադառնալուց հետո. սրան զուգընթաց խորացավ նաև Արտօլյանի հոգեկան տագնապը: Կարբեցին թշնամարար դիմավորեց նրան. նա վոչ միայն հրաժարվեց Արտօլյանի ձեւքը տալ լուսավորութիւն կազրեր պատրաստելու գործը, այլև փաստորեն զրկեց նրան «հոգևոր կոչումից»: Վոչ ոտար դավանութիւնց դեպարտամենտի ե վոչ ել Գանի հանձնարարականներն ազդեցին Կարբեցու վրա: «Հրամանով ես գալիս ինձ վրա, հավատից վտարանդված» — Կարբեցու հարձակողական այս խոսքերը ցույց են տալիս անգամ, վոր ոռւս բլուրոկրատների դրական ատեստացիան միայն սաստկացնել կարող եր ավանդապահ կրկրի կասկածամտութիւնն ու խանդը: «Յեւրոտալից վերադառնալուց հետո տարի ու կես մնացի թիֆլիսում և ոտ որվահացի — գրում ե Արտօլյանը: — Ամեն բոպե արքունական ծառայութիւն ելին առաջարկում ինձ, բայց իմ իղձն ու նպատակն եր՝ չթողնել հոգևոր կոչումս: Հետագայում սենատոր Գանը ես, վորը ինձ սիրում եր վորդու պես, անձնապես միջնորդ լեղավ ընդունել տալու ինձ կրկին հոգևոր դասի շարքը, բայց լուսահոգին լութերական համարելով ինձ, չհարդեց նույնիսկ այդքան լեբեկի մարդու խնդիրը»¹²²:

Անգործութիւնից նեղված Արտօլյանն անցավ վերջիվերջո պետական ծառայութիւն: Սակայն այստեղ ես նույն հալածանքը, նույն անհասկացողութիւնը: Յերը 1839 թ. դպրոցների վար-

¹²¹ Հմմ. Ն. Տեր-Կարապետյան, ն. ա., յեր. 141:

¹²² «Փորձ», 1880, № 9, յեր. 195:

չութչունը հանձնվեց գիրեկտոր Դեմենայելին, վարին, Յրենին՝ գրած նամակներում, Արովյանը ընտրուում էր վորպես «հայատյաց» և անձնապես իրեն թշնամի մեկին, Արովյանի սիրտը անուսարսափի մեջ էր դարձյալ: Իր այդ ժամանակվա ապրումներն է, ըստ չերեութին, վոր գրի չե առել «Թուրքի աղջիկը» գրվածքում: «Վոր լսում ելի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին, չա բանդը քցեցին, վոր ասում ելին, թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա եկել, վոր մեր չերկրի անվալն քննի իմանա, վոր կուսակալիցը, չա մինիստրիցը մեկ թուղթ էր գալիս, վոր գիրեկցիիցը ստորոժը գիրքը կոնատակին աչքին չեը չերեում, ենպես ելի սարսափում, կարծում ելի, թե ես ա, իմ վերջի ուրը հասել, մտացել ա, իմ արած չարութչունը լիս ընկել, Պետերբուրգ, Մոսկով, Թիֆլիս գանգատով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է տանեն սաղ սաղ թաղեն, չա կախ տան: Աստված իմ թշնամուս չի տա եսպես սիրա, եսպես միաք: Յերեակալութչունը մարդիս վժի դժոխքը չի տանիլ, չեղ բերիլ»: Հոգեկան այս կացութչան մեջ Արովյանին ուղեկցում էր դարձյալ ինքնապալանուրյան միաքը: «Ինձ պահողը հենց ես էր, վոր ասում ելի, թե մաքումդ գրել ես աղգին պետք դաս, մեկ անուն թողաս, կմեռնիս, մեկ վրեղ կանդնող, վողորմի տվող ել չի ըլիլ: Ապրիր, վոր ասածդ անես, մուրադդ առնիս: Ես, ես էր ինձ ամեն դժոխքից, պատուհասից ազատում, հոգիս չեղ բերում, թե չե Քուռը վաղուց կրլեք իմ գեթեզմանը: Լսող, կարգացող՝ թող ինձ դնամիջ չանեն, վոր իմ մեղքս իմ բերնովս եմ խոստովանում: Մարդ իրան սիրտը վոր փակի, սվ կլիմանա, սվ կզգա, թե նրանում ի՞նչ կա: Բայց եսպես դժոխք սիրա՝ աստված վոչ տա, վոչ ստեղծի»¹²³:

Ազգային «մուրաղը» կյանքի գլխավոր ստիմուլն էր Արովյանի հա՛ր: Միայն թե բացակայում ելին այն իրադործելու միջոցները: Յե՛վ այս է հենց, վոր մերթ մղում էր նրան մահվան գիրկը, մերթ ուղղում նրա հալացքը դեպի աղգի «բարեբարները»: «Ես ա տասն հինգ տարի չա,—գրում է Արովյանը «Թիֆլիզի հայոց հանդատարան»ում,— վոր տանից, տեղից, սերեւուց, բարեկամից, պատվից, փառքից ձեռք եմ վերցրել, հեռացել, աշխարհ աշխարհ ընկել, գլուխս քարեքար տվել, վոր իմ աղգին պետք գամ, մեկ հարիւր աղքատ չերեխալի ձեռքից բռնեմ, ինչ գիտեմ, նրանց

¹²³ «Անտիպ չերեկը», յեր. 8—9:

սովորեցնեմ, նրանց սիրտն ու հոգին բանամ, իմ սրտիս դար-
գերը բոլորը մեջն ածեմ, ազգին ինչ դեղ ա հարկավոր, նրանց
տամ, գեղեր, քաղաքներ ուղարկեմ, վոր դնան, իրանց բարի սերմը
մեր բարի ազգի լերեխեքանց սրտումը ցանեն, նրանց երված
սիրտը հովացնեն, բերանները լեզու դնեն, սրտներում դվաթ, վոր
հասնողը նրանց գլխին չտա, ինչպես մինչև ես որ տվել են, ու
հետո, միս, հետո գերեզման մտնիմ, հետո աչքս խփեմ, հոգիս
հովանա, մարմինս գինջանա:

Ես ա իմ մուրազը, լերեսիդ մեռնեմ, մչ հայազգի իշխանք...
Յերեխա ելի, հատուր ցանկացա, գերեզմանը մտնիմ՝ ես կդառնա
իմ մարմնի ցեցը, իմ հոգու գոթիքն ու տանջանքը...»¹²⁴:

«Յուրաքանչյուր լերկիր — գրում է Աբովյանը 1839 թվի փե-
տրբարի 23-ին Ֆրենիին — իր կուրտուրալի համեմատ ունի իր
կարիքները, և լեթե քո տրամադրութեան տակ կան այդ կարիք-
ները բավարարելու միջոցները և լեթե բախտ ես ունեցել ժամա-
նակին թեթևացնելու քո այդ մասին ունեցած հոգսերը, ամեն
ինչ կարգին կգնա: Հակառակ դեպքում կպատահի այն, ինչ
պատահեց ինձ, լերը իմ դպրոցական ընկերները և նույնիսկ իմ
աշակերտները, վորոնք մնացել են այստեղ, կարողութեան տեր են
դարձել հիմա, հմայք ու վորոշ կշիռ ձեռք բերել իրենց համաքա-
ղաքացիների շրջանում, մինչդեռ չես վոչ մի բանի ել չհասա:
Վորպես հոգևորական չես խորատակեցի իմ կարելը միանգամայն
և ընդմիջա: Իմ ժողովրդի մեծ մասը թշնամի դարձրի ինձ, վո-
րովհետև իմ ձգտումներն ավելի բարձր հմայք ունեցին իմ աչքում,
մինչդեռ նրանք կամենում ելին հեռու պահել ինձ դրանցից»...

Աբովյանը փորձ արեց հաղթահարել ժողովրդի թշնամանքը,
ազդել մասսաների վրա: Յերբեմն թվում եր, թե հաջողվում է այդ:
«Հիմա, — գրում է Ֆրենիին 1841 թ. հունիսի 2-ի նամակում, —
փառք ասածո, տեսնում եմ հաճույքով, վոր իմ ազգը կամաց
կամաց սկսում է սիրել ինձ»:

Աբովյանի գրչի տակից թռած անսովոր տողեր են սրանք:
Ուշադրութեամբ դարձրեք տարեթվի վրա. 1841 թվականը — «Վերք»-ի
դրութեան տարին է այդ, Աբովյանի համար բացառիկ բեղմնա-
վորութեան մի տարի, չերը դրի առնվեցին, ըստ լերեթի, նաև
նրա բոլոր մյուս քիչ թե շատ նշանավոր դործերը: Դրանից առաջ
և դրանից հետո ստեղծագործական նրա ավյունը կաշկանդող դառ-

¹²⁴ «Տարազ», 1914, № 1, յեր. 8:

նությունների անընդհատ մի շղթա չեր Արտվյանի կյանքը, քանի վոր նրա հոգեկան աշխարհում չեր փայլատակում աչն գիտակցությունը, թե «ազգը» սիրում ե իրեն: Ի՞նչն եր կամ՝ ո՞վ, վոր գեթ վայրկեհնապես հուշեց նրան հակառակը, վատահություն ներշնչեց նրան: «Վերք»ի առաջարանում հեղինակն ընդգծում ե մի հատիկ մարդու՝ «հայազգի պարոն դոքտոր Ալաֆոն Սմբատյանի» անունը, վոր խրախուսեց աշխարհաբար նրա ստեղծագործությունը: Ո՞վ եր այդ մարդը—չգիտենք դժբախտաբար. կարող ենք ասել միայն, վոր այդ անունը չի հանդիպում Թիֆլիսի «պատվավոր» մոքալաքների, ազգի չերեկելի «իշխանների» և փողրաթչիների ստորագրած մեզ ծանոթ ժամանակակից հանրագրությունների տակ: Անշուշտ, լուսամիտ մի մտավորական եր նա, բացառիկ լերևույթ շրջապատող խավարի մեջ. «նրա սուրբ բարեկամությանն եմ պարտական, — գրում ե Արտվյանը, — վոր մունջ լեզուս բաց արեց»:

Վաղանցուկ, խաբուսիկ խանդավառության վայրկյաններ ելին սրանք: Ազգի վրա ազդելու համար Արտվյանի տրամադրության տակ կար չերկու միջոց—դպրոցը և գրականությունը: Դպրոցի ուղին ծածկում եր անանցանելի փուռ ու տատակու Հեշտ չեր նաև գրականության ճանապարհը: Գրական լեզուն — գրաբարը — անմատչելի բազմությանը, աշխարհաբարը — «անպատիվ», հալածական. Արտվյանի աշխարհաբար անդրանիկ իսկ աշխատություններից մեկը, 1841 թվին Թիֆլիսի գիմնադրալին ներկայացրած ընթերցարանը — («Նախաշավիղը»), վորտեղ մուտք ելին գործել Վերեանյան գուհիկ բարբառը», հարևան ազգությունների բառամթերքը, «ժողովրդական չերդն ու հանաքը», դատապարտվել եր ազգային «ուսումնականների» — Առաքել Արարատյանի և Դավիթ Արզանովի — կողմից վորպես կանոնի և ճաշակի դեմ ըմբոստացող մի հղացում, վորպես «տհաս մտածողությանց պտուղ», «անպետք» ընթերցանության և գործածության համար¹²⁵: Տպագրության հանձնված «անպետք» այդ գիրքը լույս չտեսավ մամուլի տակից, քանի վոր, ինչպես ասում են, Թիֆլիսի վիճակավորը՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսը, «տեսնելով, վոր այս գրքուկը աշխարհաբար լեզվով ե շարագրված, տպագրելն արգելել ե»¹²⁶: Հուսահատական եր Արտվյանի գրությունը: Յեւ դարձյալ մեր ական-

¹²⁵ Տես՝ «Արձագանք», 1896, № 102, Ալ. Յերիցյանի հրատարակած նյութերը:

¹²⁶ «Կուռնի», 1861, № 7, յեր. 541:

ջրն և հասնում Արտվյանի ծանոթ լալտ-մտտիվը: «Նսպես բաներ մտածելով, որս ու ումբրս մաշվել էր, — կարողում ենք «Վերք»ի առաջարանում:—Շատ անդամ ուղում ելի իմ գլուխս մահու սամ: Ձեյի իմանում, թե սրա չարեն ինչ կըլի: Թող լսողը չհավատա, ամա ես ցաֆն հնպես եր սիրտս առել, վոր շատ անգամ դժվածի պես ընկնում ելի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, ել լեռ սիրտս լիքը տուն գալիս... Չուրն ընկնիլ ել չեյի կարող, չունքի աստծու ահը մտքումս, անմեղ քոտիխ ձենը ականջումս, սերն ու ծնողական դութը ջրպարումս, լես դինջանայի, չեթըմին հվ պահեր»:

Արտվյանի «կենսագրողներն» աշխարհաբարի ծննդյան լերկունք են համարել այս տողերը: Տարորինակ «լերկունք», վոր սկսվել էր աշխարհաբարի ծննդից այնքան առաջ և դադար չառավ նուշնիսկ նրա «ծննդից» այնքան անց: Արտվյանը գրեց իր կտակը, «Աղգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը» վերտառութչամբ: Այդ վոտանավորի մեջ դրել է նա իր կյանքը մաշող ապրումները.

Փակ էր աշխարհը, սե իմ քաշած որն,
Վոր ձեռս չհասավ, ինչ ուղեց սիրտս վոր...

1841 թվի սեպտեմբերին գրի առած չափական մի այլ գործի մեջ Արտվյանն ակնարկում է դարձյալ անձնասպանութչյան մասին: Դիմելով իր մի բարեկամին՝ նա ասում է.

«Պարզի ես խավար միտքս, վոր ինձ մեկ որ
Վնչ մահ է տալիս, վնչ կյանքս առում, վոր
Կորչիմ, ա՛խ, պրծնիմ ես դառն աշխարհքս,
Կարվի ես չար շվաքն յեղեկցս.
Նոզիս քեզ պահ տամ, ու մարմնիս հաղին,
Ու են դինումն ել թե դժոխքն ինձ տանի,
Գո սուբբ աղոթքը ինձ մեկ ճար անի,
Թե յես անարժանս եմ սուրբ արարչի
Պատկերն իմ ձեռքովն, ա՛խ, խանգարեցի,
Գո արդար ձեռը, քո սուբբ բերանը
Բալքի ինձ չարս անի են առյանը»¹²⁷:

Թիֆլիսից հեռանալը չփոխեց Արտվյանի մահասարսուռ այս ապրումների ընթացքը: Կացութչունը նուշնն էր՝ Թիֆլիսում թե Յերևանում: Յերևանում նրան դիմավորեց նուշն տգետ, բուլթ

¹²⁷ «Անախ պերկեր», յեր. 34 և հետ: Հմմ. նաև «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի առաջին» վոտանավորը:

ու մութ ուսուցչութունը, այստեղ ևս լարվեցին նրա դեմ նույն չինոքսիկական ինտրիգները: Թիֆլիսում Արտվյանը մխիթարութուն եր գտնում լերբեմն գեթ սաների շրջանում: Յերևանում այդ խակ չկար. այստեղ նա միայն գավառային դպրոցի վերատեսուչ եր: Այս ամենին ավելանում ելին քաղաքացիների վայրենի բարքերը և մանավանդ՝ նրանց հակակրանքն ու ատելութունը դեպի Արտվյանն ու նրա գործունեությունը: Արտվյանի առաջարկով՝ թուրք մղկիթներին կից բացված դպրոցներում մացվել եր ուսս լեզվի դասավանդութունը, մահմեդական կղերից պահանջվում եր ուսս լեզվի դիտութուն, արգելքներ հարուցվում թուրք և հայ մասնավոր դպրոցների ուսուցիչների առաջ: Քաղաքացիները չեկին կամենում գավառային դպրոց ուղարկել իրենց լերեխաներին: Յերևանի քաղքենիները՝ հայ թե թուրք, լերկսուղ ելին կրում, թե իրենց գավաղները գավառային դպրոցում կմոտանան մայրենի լեզուն ու կրոնը: Նրանք թշնամական վերաբերմունք ունեկին դեպի ուսսական դպրոցը տակավին Արտվյանից առաջ: Այդ վերաբերմունքը սաստկացավ Արտվյանի ժամանակ: Իրեն նախորդող վերատեսուչների որինակով Արտվյանը ևս վոստիկանութան միջոցով եր հաճախ դպրոց բերում աշակերտներին: Վորպես ծայրահեղ միջոց՝ նա ևս առաջարկեց փակել մղկիթների դպրոցները և արգելել աշխարհականներից աշակերտներ ընդունել հայոց թեմական դպրոցում: Ավելացնենք այս ամենին նաև նրա նոր պահանջը՝ գավառային դպրոցում պրավոսլավ գավառանքի ուսուցումը պարտադիր անել նաև հայ վերեխաների համար ¹²⁰:

Այս փաստերը շփոթութան մեջ են զցել Արտվյանի նացիոնալ-դեմոկրատ իկոնոդրաֆներին, ազդասեր նրա վարքադիւրներին. վոմանք փարատել են իրենց այդ շփոթութունը այն դիտողութամբ, թե՛ արեղակի վրա ևս «բժեք» են լինում. մլումներն, ընդհակառակը, փորձել են «արդարացնել» Արտվյանին՝ մատնանշելով ուսս դպրոցի կամ ուսս ուսուցչութան «կուրտուրահան» առավելութունները: Ընկ. Ակսելն խակ խճճվելով ազգային քաղքենիների տնային այս վեճերի մեջ՝ հարել ե իր պրքում վերջին տեսակետին: Ուշագրավ ե, վոր վիճող կողմերը լուսթյամբ են սահում ամենից փափուկ նյութի—պրավոսլավ գավառանքի դասավանդման խնդրի վրայից: Չե՞ վոր այս մեկ հատիկ փաստը բավական եր պատրիստիկական

¹²⁰ Հմմ. «Տեղեկագիր», № 3, յեր. 127 և հետ., «Հորիզոն», 1914 թ., № 84 և 81 և Романовский: «Историческая записка об Эриванской гимназии», Тифлис, 1890, յեր. 54—57:

նրանց սխեմաները հիմնելիք դրոշելու համար կարծում ենք՝ մեկ համար սնապարծության առարկա չեն կարող լինել Արուսյանի արժանիքները, ինչպես նաև ընդհակառակը, խայտառակության առիթ՝ նրա արատները: Չենք կասկածում, անշուշտ, վոր «կուրտուրական» իր այս ձեռնարկություններով Արուսյանն որակաւոր լինէն ճանապարհ եր հարթում ցարիզմի դաղութային եքսպանսիայի առաջ՝ անդրադարձնելով այս մարզում կովկասահայ առևտրական բուրժուազիայի ընդհանուր և տեղական ինտերեսները: Չենք տարակուսում նաև, վոր Արուսյանի «բծերը» նշավակող քաղքենիները, իրենց հերթին, անդրադարձնում էլին նույն դրժգոնությունը, վոր առաջ եր բերում նրա բռնած դիրքն իրենց տեղական և անմիջական ինտերեսներին հետամուտ բուրժուական վորոշ խավերի մեջ:

Արուսյանը վոչինչ սեր ու հարգանք չեր վայելում «համաքաղաքացիներէ» շրջանում: Իր հերթին Արուսյանը ևս չեր սիրում, բստ չերևութին, «չերեանցիներին», վորոնցից մեկի դիւին վորձել և անգամ ձեռնափայտի սաստիչ ուժը: «Յերեանցիները» — այսինքն Արուսյանի հետ շփում ունեցող՝ քաղաքի առևտրականները և սրանց հետ կապված կամ սրանց ազդեցությանը լենթակա քաղքենիները ճանաչում էլին նրան վորպես ռուսական շահերին նվիրված, ռուսների տիրապետությունը շատազովող կոլեժակի ասեսոր Խրիստափոր Արտեմիլիչ Արուսյան: Այս և պատճառը, վոր նա դուր չեր դալիս Յերեանի քաղքենիներին: Արուսյանի մուծած դեմոկրատական ռեֆորմներն իսկ այս պայմաններում «ի չարեն» էլին թվում դարձել, դեմ առնելով միաժամանակ շրջապատի թանձրացած տգիտությանը: Մակայն տգիտությունից առավել բարբառում եր դասակարգային դիտակցված ինտերեսը: Խընդիրն այն և, վոր ռուսական նույն այն տիրապետությունը, վոր վերջին հաշիւով «կուրտուրական» կատարել մի բարիք չեղալ կովկասահայ բուրժուազիայի համար ընդհանրապես, լիակատար չարիք հանդիսացալ մասնավորաբար և անմիջորեն՝ Յերեանի վաճառականության համար: Պարսիկների ժամանակ Յերեանը խոշոր մի շահատան եր: Անդրկովկասի ազատ տրանզիտը նպաստում եր մեծապես սարդարների մալրաքաղաքի տնտեսական դարգացմանը: Քաղաքի առևտրական շրջանառությունը կապված եր մեծապես իրա սարդարի և քաղաքում ապրող խաների, բեկերի ու միրզաների տնտեսական-ֆինանսական գործառնությանց հետ: Սարդարին լենթակա զորքի, հարեմի և պալատական

նրա մյուս պետքերի գոհացումը նպաստում էր ըստ ամենայնի առևտրա-վաղիառուական կապիտալի ուժեղացմանը: Չմոռանանք, վոր սարգարները խոշոր առևտրականներ էլին միաժամանակ, վորոնք շոշափելի ներդրումներով «բեղմնավորում» էլին քաղաքի առևտրական խոշոր ձեռնարկութունները: Նրանց որինակով խաները ևս խոշոր վարկեր էլին հատկացնում քաղաքի առևտրականներին¹²⁹,

Այս բոլորը վերջ առավ ուսական տիրապետութիւն առաջին լերկու տասնամյակների ընթացքում: Այսպես է վկայում նախ և առաջ կոմպետենտ այնպիսի մի անձ, ինչպիսին Ի. Շոպենն էր: Պատերազմական ավերումներից անմիջապես հետո, 1829—1830 թվականներին, քաղաքի առևտրին մեծ ֆուս հասցրեց ժանտախտն ու խոլերան: 1832 թվականից ի վեր զրեթե դադար առավ պարսկական տրանզիտը, վոր գլխավոր աղբյուրն էր բուրժուազիայի տնտեսական բարեկեցութիւն: «Այն որվանից, ինչ քաղաքը ուսաների ձեռքն է անցել, — գրում է 30-ական թվականներին Յերևանն այցելած նշանավոր մի ճանապարհորդ, — առևտուրը քչացել է և այժմ աննշան ծավալ ունի: Այս է տրանզիտի արդեւման արդյունքը»¹³⁰: Նույնն է վկայում նաև 1843 թվին Արովյանի ուղեկցութեամբ Հայաստանում ճանապարհորդած Մ. Վաղնիսը. «Պարսկաստանից Վրաստան տանող ճանապարհների մեջտեղն ընկած լինելով Յերևանի քարվանսարանները մշտական չեռուզեռի մեջ էլին առևտրականների և քարվանսների մեծ լերթեկի շնորհիվ... Շուկան ապրանքով լիքն էր, շրջակայքի գուղացիները լավ գներով վաճառքի էլին հանում այստեղ իրենց մթերքները: Ով գրաստ ուներ՝ կարող էր լավ ստակ շահել... (ի դեպ ինչպես է ներդաշնակում այս «Վերք»ի նահապետական «իդիլիային» և մանավանդ՝ այդ իդիլիայի շուրջը «հյուսված» տեսութուններին. — Ա. Հ.) Բայց այն որվանից, ինչ Ռուսաստանի լերկգլխանի արծիֆն Արաքսի ափերն է հասել, և Կանկրինի չարաբախտ մաքսային սիստեմը տարածվեց նաև կովկասյան նահանգների վրա, այս լերկրի այնքան ծաղկած վիճակում գտնված տրանզիտային առևտուրը միանգամայն ընկած վիճակի մեջ է գտնվում: Քարվանսները խուսափում են ուսական շրջանը, և զրեթե բոլոր հա-

¹²⁹ Шопен: «Исторический памятник и пр.», 1-я р. 871 և հետ:

¹³⁰ К. Коч: «Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838», Stuttgart und Tübingen, 1843, հատ. II, 1-я р. 396:

բուստ առևտրականներն արտագաղթել են այստեղից կամ աղքատացել, ինչպես և մնացած աղքարնակութունը: Չարմանալի չե, վոր, չնայած կրօնական ատելութիան և սարդարների բռնապետութիան տխուր հիշատակներին, այս քաղաքի մի վորոշ տեսակի հայեր շատ կցանկանալին, վոր վերագառնար դարձլալ պարսկական խշտանութունը»¹³¹:

Նման վկայութուն գտնում ենք նաև Հաքստահաուզենի գրքում: Յերևանցիների «հանդիսավոր մի պատգամավորութուն» այցելելով նրան՝ դանդաատվել էր, թե կառավարութունը խլել է քաղաքից նրան պատկանող լեկամտաբեր հողերը, վորով սալսասիկի ծանրացել են քաղաքի տուրքերը: Հայտնում են, վոր պարսիկներից հետո ճնշումն ավելացել է. ճիշտ է, կամայականութուններն ու բռնութունները շատ ելին, բայց դրա փոխարեն՝ քաղաքի տուրքերը քիչ: Ռուսական զբամով հաշված՝ առաջվա հինգ հազար ուրլու փոխարեն՝ քաղաքը հիմա տասնևհինգ հազար ուրլի չե վճարում և բացի այդ՝ այլ և այլ պարտադիր աշխատանքներ կատարում: Թուրքիայից ներմուծվող ապրանքների դիմաց առաջ վճարում ելին ձխարեոլին լերիու արասի: Հիմա՝ Պարսկաստանից ապրանք մտցնելիս պետք է վճարել պարսիկներին ապրանքագնի 10⁰/₁₀-ը, ուսններին — նույնչափ: Պարսկահպատակ վճառականներն, ընդհակառակը, ազատ են իրենց գանձարանին վճարվող տոկոսներից և հաջողութամբ մրցում են տեղացիների հետ: Ունեորներն այդ պատճառով գաղթում են ուղղակի Պարսկաստան»¹³²:

Ճգնաժամալին այս շրջանը տևեց, ինչպես հայտնի չե, մինչև Արտվյանի անհետացումի տարին, մինչև 1848 թվականը, — չերբ վարանցովի վարչութունը վերականգնեց նորից ազատ արանգիտի քաղաքականութունը:

Պարզ է, Արտվյանի պաշքարը, նրա պառակտումն անմիջական իր շրջապատի հետ սոցիալական-քաղաքական խոր հիմքեր ուներ, և այս է, վոր անտանելի չեր դարձնում նրա կացութունը Յերևանում: Հետաքրքիր է, վոր քաղաքի առևտրական շրջանառութունների նվազումն ավերորդ էր դարձնում Յերևանում նույնիսկ Արտվյանի գավառալին դպրոցը: Թվելով դպրոցի անհաջողութունները՝ Արտվյանը մատնանշում էր գլխավոր պատճառներից

¹³¹ Wagner, ն. ա., յեր. 64 և հետ:

¹³² Հմմ. Հաքստահաուզեն, ն. ա., I, յեր. 178:

մեկը. «Ռուս գրաճանաչության սակավ հարկավորութիւնը առե-
տրական տեսակետից, քանի վոր տեղացիք իրենց վոչ-բազմա-
թիւ գրադրութիւնը կատարում են տեղական լեզուներով»¹³³. Արտվյանը բացատրում է նաև, վոր դպրոցը չէն հաճա-
խում նաև աղնվականների զավակները, — վորովհետև Յերևանում
աղնվական ծագում ունեցողների թիւը խիստ պակաս է, — ինչ-
պես նաև արհեստավորները զավակները, քանի վոր դպրոցի լիա-
կատար դասընթացն ավարտելու համար յերկար ժամանակ է
պահանջվում, վորով աշակերտները կարող ելին հետ մնալ արհես-
տից¹³⁴. Ընդհանուր առմամբ, հարուստներից առավել դպրոցը հա-
ճախում ելին չունևոր տարրերի զավակները, հույս ունենալով
բաց անել իրենց առաջ պետական ծառայութեան ասպարեզը¹³⁵.
Նկատողութեան արժանի չէ, վոր աշակերտների թիւը, վոր խիստ
պակաս էր ընդհանրապես, 1847 թվին, չնայած գործ դրած բոլոր
միջոցներին, սկսեց ավելի ևս նվազել¹³⁶.

Բնական է, վոր ստեղծված պայմաններում Արտվյանի հածող
միտքը շարունակեք դարձյալ «նոր տուն և նոր հայրենիք» փրնա-
ռել հարազատ միջավայրից դուրս: Մանավանդ վոր Յերևանում բա-
վականին բարդացել էր նաև նրա ընտանեկան կյանքը, ինչպես
այդ լեզրակացնել կարելի չէ Նազարյանցի 1845 թ. նոյեմբերին
նրան ուղղած մի նամակ-պատասխանից¹³⁷: Մանր էր մանա-
վանդ նաև նրա նյութականը, հանգամանք, վոր վեր է հանում
հատկապես Բողենշտեղտը անձնական դիտողութիւնների և Արտ-
վյանի գրավոր տրտուենջների վրա հիմնվելով: Անդրկովկասյան
դպրոցների դիրեկտորին 1845 թ. հունվարի 12-ին ուղղած մի
թղթում Արտվյանը գրում էր, վոր հույս չունի այլևս անփորձ
դուրս գալու Յերևանից. «Այժմ ապրում եմ մի աջնպիսի տեղ, —
գրում է նա, — վորտեղ ընտանիքս հիվանդութիւնից և անոգնա-
կանութիւնից և մենք յերկուսս միասին ձանձրուլթից և մեր
ընտանեկան կյանքի քայքայումից չենք իմանում, թե արդոք
պիտի կարողանանք այստեղից դուրս գալ մի վորևիցե կերպով»¹³⁸.
Նույն այս շրջանին է վերաբերում նաև պաշտոնը լքելու, գլուղ

¹³³ «Տեղեկագիր», № 3, յեր. 131:

¹³⁴ Ն. տ.

¹³⁵ Романовский, ն. տ., յեր. 58:

¹³⁶ Ն. տ., յեր. 61:

¹³⁷ Տն՝ «Մուրճ», 1903, № 3, յեր. 125 և հետ՝

¹³⁸ «Տեղեկագիր», № 3, յեր. 126:

զնայու միաքրք, վորի մասին գրել եր Բողենշտեղտին: Ըստ լե-
րևութին, այս խակ մտքին ե անդրադառնում Արտվյանը 1846 թ.
ոգոստոսի 31-ին Մ. Նմինին հասցեագրված մի նամակում. «Յես
վերջացրի համարյա թե կյանքիս նպատակը: Բազմապիսի սրտա-
մաշությունները շուտապես փակելով մեր ազգի մանուկների ուս-
ման ողտին նվիրված բոլոր իմ իղձն ու զիտավորությունը՝ ստի-
պում են ինձ հրաժարվել պաշտոնից և վորոնել ինձ համար առանձ-
նակամ վիճակ: Անհնարին ե աքացել խթանի դեմ. անշուք Յե-
րևանում լավ ե ունենաս կազմ ու պատրաստ մի եշ կամ ջորի,
քան բոլոր քո հրեշտակալին զիտությունները: Բայց վոչ թե ժա-
մանակը կամ հանդամանքն ե և վոչ ել Յերևանը կամ վորեկ
մեկը, վոր կրում են և առաջ բերում այս անաջողությունը: Միայ
և, վոր մեր ազգը ուսումնատուց ե համարվում. ամեն մի ուսում
և կարգադրություն պետք ե համապատասխան լինի ժողովրդի
վիճակին և կարողություններին: Մեզ հետ այսպես չեն վարվում,
ուստի և սպարտավոր ենք կամ իբրև վարձկան՝ հետամտելով
միայն մեր ոգուտը՝ շարունակել սուչնորինակ պաշտոնը, կամ
թե՛ միանգամայն հեռանալ նրանից, խղճի և սրտի անդորրություն
ստանալու համար: Վերջինս վորոնելով հիմա՝ կամենում եմ
առանձնանալ՝ բարձրյալի կամքին թողնել ամենն, ինչ վոր լի-
նելու չե ¹³⁹:

Պահ մի, ճիշտ ե, թվաց Արտվյանին, թե մոտենում ե «մու-
րազի» իրականացման ժամը: Ներսեսի կաթողիկոսության սկզբնա-
կան շրջանում եր այդ, չերբ թվաց, խկապես, թե վերջ պիտի
լինի այս տառապանքներին: Արտվյանը ուղղում ե Ներսե-
սին ուշադրով մի նամակ՝ թափելով նրա առաջ ազգային լուսա-
վորության բնագավառում իր կրած դաւնությունները. «Հոգու
կուրությունը, մտքի ազիտությունը կաշկանդել ե բոլոր սրտե-
բը, — գրում ե նա, — ժամ ե հոգ տանել այս ապարախտության,
ժամ ե փարատել անբուժելի այս վիշտը»: «Որերս անցնում են
ընդվազր, զորությունս սպառվում ե որսըստորե, միտքս գլանում,
ցանկություններս մեռնում. տեսնում եմ հայրենյաց տարաբախտ
վիճակը, և չես չունիմ հնար և միջոց ոգնելու նրան վորեկ բա-
նով, մինչդեռ այդ եր իմ կյանքի առաջին և վերջին նպատակը»: Արտվյանը համոզված ե, վոր ազգի «հոգևոր» լուսավորության

¹³⁹ «Միջոցի նմինի յերկասիրությունները», Մոսկվա, 1898, հավելված,
յեր. 246:

ապավենը հողերականութունն և միայն և ամենից առաջ ինքը՝ Ներսեսը: Բայց կամ արդյոք հողերականութան մեջ մեկը, վոր կարող լիներ հասկանալ և կշռադատել վերջինիս «մեծախորհուրդ դիտավորութունն ու բարեփոխութ քաջաջանութունը»: Հարց և այս, վոր պարտավորեցնում էր Արտվյանին վերհիշել լեկեղեցուն տված իր հին «ուխտը»: «Ուխտադրութուն» պատճառը Կարբեցու կուսակցութունն էր: Ներսեսի հաղթանակը հուշում էր՝ թողնել տուն ու տեղ, լքել պաշտոնը, վերադառնալ վանք: Ձե՛ վոր վանքի միջոցով և հենց, վոր լերազել էր շարունակ՝ վերանորոգել ազգի «վոսկեղարը»: Վանքն էր միակ այն հանգրվանը, վորտեղ լենթադրում էր Արտվյանը վերգանել «խղճի ու սրտի անդորրութունը», խուսափել իրեն հալածող մահվան ուրվականից: «Ինչ ոգուտ ինձ ուրիշ տված վառքն ու պատիվը, — գրում էր նա, — այս ամենը լես ունիմ բարձրյալի շնորհիվ: Ստացել եմ վաղուց կապիտանի աստիճանը, սպասում եմ շուտով նաև մայորութուն (կոլեծսկի ասեսորութան մասին և ակնարկը. — Ա. Հ.). թրբև տեղիս արքունական դպրոցի տեսուչ ունիմ նաև ոսճիկ և ամեն տեսակի այլ արտոնութուններ, բաց և իմ առաջ ճանապարհն ամենուրեք, ուր վոր հոժար լինիմ ծառայելու: Բայց միթե ծառայութան և աստիճանի համար ե, վոր տանջվեցի մինչև հիմա... Մոքիս անբուժելի ցավը, վոր յե՛ վառնառ և լինելու իմ մահվան, խափանել յե՛ խանգարել և իմ բոլոր գործքունը, մեռցել իմ աչիում ամբողջ աշխարհը: Չկա ինձ համար այլ կյանք, քան հայրենյաց բարեբախտութունը... Առաջին որինակը չեմ լես, վոր կամենում եմ թողնել տուն ու զավակ և վերցնել Քրիստոսի խաչը: Կամենում եմ, պատրաստ եմ հոգով և մարմնով՝ խաչ բառնալ հայրենիքի սիրո համար»¹⁴⁰:

Մարդկային ուշագրավ դոկումենտ է, հարկավ, Ներսեսին ուղղած այս նամակը: Հոգեկան այն եկզալտացիան, բուռն այն դպրականութունը, վոր անցնում է կարմիր թեղի պես Արտվյանի գրվածքների միջով, հորդահոս ապրումներից ելեկտրականացած, հասնում է այստեղ՝ ծայրահեղ լարվածության, լենթակա բռնկում վտանգին, ուստի և կարոտ՝ արտահայտութան ու հեղման: Արտվյանը այս անգամ ևս տարված էր հին, բարեհոգի որոնումներով: Մշուշապատ իզեայիզմի մեջ ծրարված նրա միտքն զբաղված էր դարձյալ ազգային լուսավորության վաղեմի հոգսերով: Ֆր. Բո-

¹⁴⁰ «Փորձ», 1890, № 9, յեր. 197:

քինշտեդաը, վորի հետ նույն այս ժամանակ, 1844—45 թվականներին, շինում և նամակագրութուն ունեւր Արովյանը, պարզաբանում և նույն այդ ժամանակ վերջինիս համակած եքստազի կոնկրետ իմաստը: Արովյանի մտադրութունն եր՝ կազմակերպել դրաբարից և լեվրոպական լեզուներից աշխարհաբար թարգմանութուններ կատարելու աշխատանքը, այդ միջոցով կրթութուն տարածել հայերի մեջ և հարցասիրութուն առաջացնել նրանց մեջ դեպի դիտութունը: «Իր ամենաընդունակ աշակերտների ոգնութիամբ — գրում և Բողենշտեդաը — դրաբարից և լեվրոպական լեզուներից թարգմանութուններ անելով — Արովյանը միջանի տարում ժողովրդի ընթացիկ պահանջները բավարարող գրականութուն ստեղծած կլինեւր, լեթե նրա ծրագիրներն ի դերև հանած չլինելին»¹⁴¹:

Արովյանի խանդավառութեան աղբյուրը դարձլալ նրա «մուլաղն» եր. մխիթարյանների որինակով՝ վանական նոր «վոսկեդար» սկսել Եջմիածնում... Սակայն հայտնվում եր, վոր այդ ծրագիրը, վորի հետ, ինչպես լեւում և, նա շարունակում եր կապված լինել մտքի բոլոր լարերով, անհնարին և գլուխ բերել նաև ներսեսի ոգնութիամբ: «Տոբիթա հրեշտակը» գոցում և նրա և նրա աշակերտների առաջ վանքի դռները, ինչպես նաև դրժում Արովյանի սաներին Յելրոպա ուղարկելու խոստումը:

1847 թ. հունիսին և 48 թ. հունվարին Արովյանը մեկնում և Թիֆլիս ներսեսի հետ տեսակցելու և նրա անվան դպրոցում պաշտոն ստանալու համար: Հայտնի լե, վոր ներսեսն այդ ժամանակ հարմարավոր տեսուչ եր վորոնում դպրոցի համար: Միաժամանակ հետամուտ եր «ուսումնարան կամ համալսարան» կամ, ինչպես ասված և մի այլ տեղ, «սեմինարիա կամ հոգևոր ակադեմիա» հիմնելու Եջմիածնում: Նույն այս ժամանակ հայոց և լեվրոպական լեզուների ուսուցիչներ եր վորոնում նաև Թիֆլիսի կամ Եջմիածնի համար¹⁴²: Հետագրքրական և, վոր նույն այս պահին ներսեսը Վարանցովի ոժանդակութիամբ հետամուտ եր հիմնելու Թիֆլիսում հայ վաճառականութեան համար հատուկ առևտրական դպրոց և այդ նպատակով կազմեց «Հայկական առևտրական դպրոցի կանոնադրութեան» նախագիծ¹⁴³:

¹⁴¹ Fr. Bodonstädt: «Tausend und ein Tag im Orient», II, 165:

¹⁴² «Մ. Եմ. Նի յերկասիրութունները», յեր. 226 և 227:

¹⁴³ Sko' A. Ерицов: «Патриарх всех армян Персее V, князь М. С. и княгиня Е. К. Воронцовы в их частной переписке», Тифлис, 1898, յեր. 12 և հետ:

Ներսեսը պաշտոն առաջարկեց Արտվանին Թիֆլիսում, սահալան 1848 թ. մարտին, անհայտ պատճառով, հետ կանգնեց զարձալ իր առաջարկից: Այդ աչն ժամանակ եր, լերը Արտվանը հրաժարվել եր արդեն Յերևանի իր տեղից և մատնվում եր միանգամայն լիակատար անդործութեան: Հարկով անդործութեան հետանկարը չե, վոր տանջում եր ամենից առաջ Արտվանին, այլ «մուրազի» կատարյալ ֆիասկոն: Արտվանին թիկունք զարձնողը հաստադուլս կարբեցին չե, վորի մասին նրա հակառակորդները պատմում ելին, թե՛ գիտե միայն «զճարպալի» մասն խորովածի ի լղարէն որոշել: Արտվանին մերժում եր ինքը «Հայաստանուացի հույսը»: «Ազգի», կաշխատալիտական վերածնութեան, նրա նոր «վոսեղարի» հանդեպ բացասական դիրքով խաչածնում եր հայ ֆեոդալական հիերարխիայի աջ ու ահչակը: Անսպասելի, անակնկալ մի հարված եր այս Արտվանի համար: Նրա հուսահատութունը լիակատար պիտի լիներ, այո: Զուր չեր նկատել նա դեռ Բողնշտեղտին Եջմիածին ուղեկցելիս, թե կարծեք սառը ջուր ե մաղվում իր գլխին ամեն անգամ, լերը վտռք ե դնում վանքի շրջապարսպի ներքը: Դժբախտութունն աչն եր, սակաչն, վոր սառը ջուրն զգաստութուն չբերեց Արտվանին, այլ միայն բացահայտ դարձրեց նրա վիճակի անհուսութունը, խորացրեց նրա անդառնալի լքումը...

Արտվանի կենսագրերներից վոմանք տրամադիր են պատուգրիական տիպ համարել «հանգուցալին», Նրան ներկայացնում են վորպես «հոգեկան անդորրութունը կորցրած», «միտքն ու հոգին մթաղանած մարդ» (Յե. Շահազիզ): Պատուգրիան անշուշտ վորոշ իր բաժինն ունի Արտվանի վերապրած հոգեկան դալարումների մեջ: Սակաչն անհնարին ե հասկանալ Արտվանի հուղական աշխարհը, չեթե անտեսենք հիմնականը, նրա սոցիալական տիպը: Արտվանի հոգեկան վիճակը նրա հասարակական կացութեան արդունքն եր: Նրա «մտքի և հոգու մթաղանումն ուղադրալ ե մեղ համար վոչ վորպես հոգեֆիզիկական լերեույթ, այլ և վորպես հասարակական արտադրալ: Ի փոռս ազգի և լեկեղեցու անգիտանալ կամ վորադուրել այս, նշանակում ե չդրսևորել նրա կրած տառապանքների հասարակական եկվիվալինտը, անգիտանալ նրա տարումների, նրա պայքարի, նրա պարտութեան կուսակցական, քաղաքական, սկզբունքալին իմաստն ու նշանակութունը:

Ֆեոդալիզմի և կապիտալիզմի միջև ընկնող փոխանցման շրջանը, ճորատարութեան շրջանի մեջ պատեպատ ընկած կա-

պիտալիզմն ու դարգացող կապիտալիզմի պայմաններում ճորտատիրական սիստեմի ներսում ծայր առած ճգնաժամն արևմտյան-լեվրոպական դրականության մեջ իսկ ունեցել ե «պատրոզիական» իր անդրադարձումները: Խեղացորությունն ու անձնասպանութունը սովորական լերևույթ եր ոտմանտիկներին մեջ, Հիշենք Թեկուզ Նովալիսին և Կլալատին: Հալնրիխ Հալնեն «գժատուն» հռչակեց զերմանական պառնասսի ոտմանտիկական դպրոցը: Մի ուրիշը շեշտում ե Ֆրանսական ոտմանտիկներին «կաննիրալիստական», «մասճարակալին», «սատանայական» ընույթը: Խընդիրը ոտմանտիզմի մեջ չե, իհարկե, այլ հասարակական-քաղաքական այն հակաութունների, վորոնցով հղի չեր այն սնող ժամանակաշրջանը: Համանման պայմաններում նվազ չափով «կաննիրալիստական», «մասճարակալին» և «սատանայական» չեր վորըրգական այն ճակատագիրը, վոր վիճակվեց Արովյանին ժամանակակից ուս դրողներին՝ Պուշկինին, Լերմոնտովին, Գոգոլին:

Սակայն Արովյանի վերապրած վորըրգական կացությանը առատ տուրք են վճարել նաև նրան ժամանակակից կովկասահայ մշուս լուսավորիչները, մարդիկ, վորոնք նյարդերի վիճակով նրա հակապատկերն ելին միանգամայն: Հիշենք Մ. Թաղիադյանին՝ Արովյանի համաքաղաքացուն, նրա անմիջական նախորդին, «բարձրապարանոց»,—Ներսեսի ընորոշումն ե,—դորեղ նյարդերի, չերկաթե կամքի տեր այդ մարդուն: Նուչնպես վանքի մոնթ, նուչնպես դպիր, վոր լեվրոպական կրթություն ստացավ մի այլ Պարրոտի — Գուլիերմոս Հաճ Միլլի առաջնորդությամբ: Նուչն մտայնությունը, թե ուսական տիրապետությունը լեվրոպական լուսավորության նոր դարադուխ պիտի բացի «ազգի» համար: Նուչն ձգտումը՝ հազնել արեղայական սքեմ, ծառայել «ազգին»՝ չեկեղեցու միջոցով: Նուչն իղձը՝ Թափել լեվրոպացիների մոտ վաստակած իմաստության գանձը Եջմիածնի փեշը. «կալայց և ոչ Թողից զնա մինչ անից ի տուն մօր իմոց և ի սենեակ չղացելոչն զիս, ի սուրբ Եջմիածին»¹⁴⁴:

Յեով դարձյալ՝ հուսախաբությունների նուչն շարանը: Կամեցավ վարդապետ դառնալ — մերժում: Կամեցավ Անդլիա գնալ կրթություն ստանալու համար — մերժում: Կամեցավ դպրոց հիմնել «Շհարի, Կոնդի և Ջորաղեղի» տղաներին և աղջիկներին գիր ու արհեստ սովորեցնելու համար — մերժում: Կամեցավ ուսուցիչ

կարգվել Յերևանի «արքունի վարժատանը» — դարձյալ մերժում: Արուսյանից մի տարի առաջ Թաղիադյանն եր առաջարկել կարբեցուն ընծայարան կազմակերպել եղմիածնում: Սակայն նրան ևս նեղը լծեցին վանականները: Արուսյանի առաջ փակեցին ընծայարանի դռները: Թաղիադյանն ինքն եր, վոր փախավ ընծայարանից: Յուր «Ճանապարհորդութուն ի Հայս» աշխատության առաջաբանում Թաղիադյանը, դիմելով Ներսեսին, տալիս և իր կրած տառապանքների համառոտ պատմութունը: «Ստանալով հնդկահայ հասարակությանն ուղղած՝ վերիդ ավետիսը հայրենիքի ազատության մասին՝ մերժեցի անձնապես այն ամենը, ինչ մի լերկիր կարող եր տալ վորևե ոտարականի: Յեվ վորպես մոր ստինքից կտրված մանուկ՝ դեպի նա դիմեցի կրկին: Բայց չզանելով այն, ինչ վորոնում էլի, վորպես վանական մտած լինելով Հնդկաստան և վորպես վանական ել մեկնած այնտեղից՝ անցա Պարսկաստան վորպես աշխարհական: Հասի ծնողիս ծոցը, ծառայության լեկա հայրապետիս, բայց մխրթարության փոխարեն՝ անձինս ազատության համար խուսել պարտավորվեցի»¹⁴⁵: Արուսյանի որինակով Թաղիադյանը ևս Ներսեսի կաթողիկոսության ժամանակ տրամադրում և վերջինիս իր ուժերը՝ «ազգի» կրթության դործը կազմակերպելու համար խնդրելով նրա «գթության թևը», վորպեսզի «գեթ իբրև մթնոլորտ փարվի նրա սքանչելի լույսի շուրջը»: Յեվ սակայն՝ «սքանչելի լույսը» խավար նույն անհուսությանը մատնեց Թաղիադյանին, վորին դրեթե նույն այդ ժամանակ մատնվել եր Արուսյանը:

Տարբեր հունով չգնաց նաև Արուսյանի հաջորդի՝ նրա դասընկեր և նրան մտերիմ Ստ. Նազարյանցի, բուժ նյարդերի ու համառ ու կոշտ բնավորության տեր այդ մարդու, կյանքի և դործունելության առաջին շրջանը: Նազարյանցը ևս սկսեց իր կարչերը բռնելով ազգի մեծատունների ու «հարստականների» փեշը, ապավինելով ցարիզմի ուժին ու լեկեղեցու հովանավորությանը: Ճիշտ և, դպիր չեր Նազարյանցը և վոչեղ վարդապետական գավազանին ակնդետ: Լինելով ավելի անկախ դիրքի տեր, նա ուրիշներից չխնդրեց այդ «շնորհը», այլ լուբացրեց այն վորպես ինքնակոչ իր հայերեն դրվածքները ճակատին, մինչև 1857 թվականը, պատվարժան դոկտորը դրոջմում ևր ուղղակի՝ «աշխատասիրութուն Ստեփաննոս վարդապետի Նազարյանց»: Մյուս բոլոր կետերում,

¹⁴⁵ Մ. Թաղիադյան. «Ճանապարհորդութուն ի Հայս», Կալիփա, 1847, առաջաբան:

ասկայն, — գեթ մինչև 60-ական թվականները սկիզբը — շատ ել հետու չգնաց նա իր ավագ ժամանակակիցներից: Կրոնա-բարոյական, իդեալիստական նույն աշխարհայացքը, ազգային լուսավորութեան նույն ջանքերը, վոր չեկեղեցու և պետութեան անխիղճներին եր կապում հայերի հույսերը, գեթ սկզբնապես: Նազարյանցը և հավատացած եր, թե կզերը ինքն ե, վոր պիտի լուսավորվի ու լուսավորի «ազգը», աշակից ունենալով իրեն «ազգի» մեծատուններին: Նազարյանցը և ապարդյուն հենարաններ եր փնտռում եղմիածնում: Նրա անդրանիկ գրական գործը Ներսեսին նվիրած մի ներբող եր, վորը լույս եր տեսել 1828 թվին «Յերախալրիք Ներսեսյան դպրոցի» կոչված ժողովածվում: 1843 թվից մեր ձեռքը հասած ռուսերեն անտիպ մի նամակում, արծարծելով ազգային կրթութեան իր պրոգրամը, Նազարյանցն արդեն խսկ «բարենպաստ» եր համարում դրա իրագործման հանդամանքները: «Իմաստուն նախախնամութիւնը — դրում եր նա — իրագործել ե մեր վազուցվա ջերմ ցանկութիւնը, շնորհելով մեզ արժանավոր պատրիարք հանձին հայրենասեր Ներսեսի»: Նազարյանցը մտորում եր այս պահին «Հայկազյան որագրութիւն» վերնագրով մի չերկշարաթաթերթի հրատարակելու Ղազանում, նպատակ ունենալով «հեշտին ու առհասարակ հասկանալի լեզվով» հայերի մեջ սղտակար դիտութիւններ տարածելու: «Հայոց ազգը — դրում եր 1844 թվին Նազարյանցն արծարծելով որագրութեան մանրամասն ծրագիրը Ղազանի ուսումնական շրջանի հոգաբարձութեանը — մինչև այժմ ևս չունի այնպես մի ընդունակ ընդհանուր գործի՝ վորով հնար եր հաղորդել ժողովրդյանը Յեվրոպական քաղաքականութեան և կրթութեան հառաջադիմութիւնը, ավելի ասեմ հայոց ազգը դեռևս զուրկ ե այնպես մի ամեն տեղում հասկանալի խոսող միջնորդից՝ վոր աշխարհումը ցան ու ցիր չեկած Հայկա վորդվոց մեջ մտալարական առ ու տարբ կատարելով, կարողանալը զնոսա քաջալերել առ ազնիվ և դեղեցիկ նախանձավորութիւն ազգային լուսավորութեան մասին, և վոր կարողանալը, ասեմ, զնոսա միավորել ի մարմին բարոյական՝ հոգևորյալ հասարակաց կամօք և հասարակաց մտածութիւմբը»¹⁴⁶:

Այս միտքն անհնար չեղավ իրագործել Ղազանում: Նազարյանցը դիմեց Կովկաս, վորոնելով գործի համար անհրաժեշտ հո-

¹⁴⁶ Ոգտվում ենք Ղազանի համալսարանական արխիվից հանված գրութեան ֆոտոնկարից:

վանալորներ ու աջակիցներ: Որագրութեան հրատարակութեանը յենթադրում էր Թիֆլիսում՝ գլուխ բերել: Շահխաթունչանի թղթերում պահված մի տեղեկութեանից դատելով՝ Նազարչանցը յենթադրում էր աշխատակցութեան հրավիրել «ազգոպուտ այս գործում Արոճիանին»: Գլխավոր հուշար գրել էր Ներսեսի ու Վարանցովի վրա: 1846 թ. լույս ընծայած մի ուսումնասիրութեան մեջ նա գրում էր. «Հիմք կա հուսարու, թե Ներսես կաթողիկոսը, գիտութեանները և լուսավորութեան այդ բարձր հովանավորողը, կարգի բերելով Հայաստանի հոգևորական գործերը, ավերված վիճակից վերականգնելու չէ նաև իմացութեան տաճարը, կենսագործելով իր կյանքի փառված գաղափարը — մուծելով լեվրոպական Աթենքի սրբավայրը Հայաստանի մօր զավակներին: Իշխան Վարանցովի լուսավոր միտքն ու աղնիվ կամ քը լիակատար ու հաստատուն իրավունք են տալիս մեզ հավատարու կովկասյան բովանդակ լերկրի համար ցանկալի պտուղներով առատ ապագային և դրա հետ միասին նաև ասիական Ռուսաստանում ամփոփված ներկա Հայաստանի մտավոր վերածնութեանը»¹⁴⁷: Սակայն հագիվ մի տարի անց, 1847 թվին, Նազարչանցը, ակնարկելով, անշուշտ, Ներսեսին, գրում էր Շահխաթունչանին. «Թեև մարդիկ շատախոսում են մեսիայի գալուստի մասին, բայց իմ աչքերը վաղ մի տեղ չեն նշմարում նրա հետքերը, քանի վոր մեսիանները, ինչպես թվում է ինձ, չեն լինում առանց փրկագործութեան: Ուստի կարծում եմ, թե ընդունայն են մեր ջանքերն ու աշխատանքները, ինչպես նաև՝ ազգի վերականգնացումը իր ավերակների միջից»¹⁴⁸: 1849 թվին՝ մեր արամադրութեան տակ լեզած ուսանողն անտիպ մի նամակում Նազարչանցը գանգատվում էր հուսարեկ գրչով. «Հայերը — խոսքը «արժանավոր» հայ ուսումնականների մասին է — չունին և վոչ մի պաշտպան. հայերին հայածում են և ուսաները և հայերը հավասարապես. քանի վոր հայերի ստանութեանը դեպի արժանավոր ուսումնականները չէ տարբերվում ոտարագրիներից կրած նրանց հարձանքից: Ահավասիկ հալոց թագավորութեան կործանման պատճառը. նույնն է նաև հայիական անվան միշտ ու հանապաղ թշվառանալու և անշքանալու պատճառն ու աղբյուրը»: Հեռագրվում, 1870 թվին, Նազարչանցը, կարծես, իր այս շրջանի ապրումներն էր վերհիշում, չերը գրում էր

¹⁴⁷ «Ученые записки, издаваемые имп. Казанском Университетом», 1846 кн. II. յեր. 117 և հետ. հմմ. նաև՝ «Մուրճ», 1903, № 3, յեր. 124 և հետ.

¹⁴⁸ Սեզրակյան, ն. տ., յեր. 203 և հետ.

Մ. Փանչանին. «Փու գիտես իմ անբազառութիւնը. չես կամիմ սիրել, բայց լեթե չկարողացա սիրել, անբազառ եմ չես. մեռած ե հողիս ե սիրտս, լեթե նա չունէր պատճառ, սիրելու, ի հարկե մարդիկը: Այս ցավը մի հին ցավ ե իմ սրտի մեջ. դորա համար շատ անգամ մարդիկ, իմալինք ե ոտարք խելագար համարեցին, հաշտեցին, դառնացուցին դիս ե թունամոլեցին կլանքս. վորովհետեւ այս աշխարհիս մարդիկ — այդպես ուսուցանում ե վորձը — անարժան ելին իմ սիրտու...»¹⁴⁰:

Ինչպես տեսնում եք, մեղանում ես, ինչպես Գրիբաչեդովի ժամանակ, ստեղծված ելին պայմաններ, չերբ առաջավոր մտավորականները պատուհասվում ելին խելքից, չերբ խելառութիւնը դառնում եր նշան ժամանակի՝ հոգեֆիզիկական իր եկվիվալենսից անկախ:

Կովիտասայ բուրժուազիայի առաջին «արժանավոր ուսումնականների» համար ստեղծված անելանելի այս կացութեան մեջ ե, անշուշտ, վոր պետք ե վորոնել նաև Արովյանի վերապրած վորդերգութեան ե նրա «անհայտ բացակալումի» սոցիալական գաղանխքը:

Թաղիադչանը ե Նազարչանցը, սպամիներով գաղութահայ բուրժուազիայի քիչ-շատ տանելի ոժանդակութեան, կարող ելին դեռ մի կերպ քարշ տալ իրենց գոլութիւնը — սպասելով ավելի բախտավոր ժամանակների մերձեցման: Բարենպաստ գալիքի կոնտուրները նշմարում եր մանավանդ Նազարչանցը: Արդեն իսկ 1846 թվին ե, վորնա գրում եր նշանակալից այս տողերը. «Քանի դեռ ազգը չի հասել մտավոր իր շափահասութեան, քանի դեռ չի արթնացել նրա ինքնազգացումը, ինքնագիտակցութիւնը ե այն մտայնութիւնը, թե սեփական լեզվի սքրութիւնը անկապտելի իր իրավունքն ե, մինչ այդ ժողովրդական կրթութեան ղեկը պետք ե վոր վարեն հոգևոր պաշտոնակաները: Սակայն լեկեղեցու դիկտատորական ազդեցութիւնից հոգեպես ազատագրվելու առաջին ուրախալի սկզբնավորութիւնը նկատում ենք արդեն թուրքահայերի մոտ: Այստեղ հայերին արված ե արդեն ազգային լուսավորութեան որդանը, այստեղ առաջացել են ե առաջանում են, ժողովրդի կամքով, պարոցներ, վորոնք նպատակ են դնում իրենց առաջնորդելու հայրենի լեքիտասարդներին չնվրոպական իմացութեան շրջանը, թեկուզ ե այդ ամենը արվում ե տակավին սահ-

¹⁴⁰ «Արարատ», 1914, յեր. 546:

մանափակ չափերով, չանդրադառնալով ամբողջութիւնը»¹⁶⁰, Նշանակալից ե, վոր նույն ալս ժամանակ Նազարչանցից անկախ հրապարակ չեկավ հետագայի նրա համարձակ զինակիցը, տակաւին 16—17 տարեկան մի պատանի, դարձյալ հայլուսավորչական չեկեղեցու մի դպր, վոր հանդգնեց, սակայն, կլանքի ու մահվան ձեռնոց նետել չեկեղեցու հոգևոր դիկտատուրային և նրան հենարան հանդիսացող ազալական դասին՝ նեցուկ ունենալով իրեն նույն ալս «ժողովրդի կամքը», վոր մատնանշում եր Նազարչանցը՝ առանց, սակայն, մարտնչելու հետևողականորեն նրա տիրապետութիւն համար: Մ. Նալբանդյանն եր «հետալալ» ալդ պատանին, վոր նույն 1846 թվականին, տակաւին տիրացուական մշուշի մեջ ծրարված իր մի նամակում, ծաղրում եր և ծանակում վոչ միայն Խալբոճիների դեկավարութիւմը գործող համաքաղաքացի աղաներին, ալև Նազարչանցի ակնարկած՝ աղդի հանդերձալ մեսխալին՝ Ներսես Աշտարակեցուն¹⁶¹, Նալբանդյանին իսկ զբաղեցնում եր ազգային լուսավորութիւն գործը նոր միարանութիւն, նոր սեխտի կամ կրոնի միջոցով սպասարկելու միտքը: Մակայն բնորոշ ե, վոր Նալբանդյանի պատկերացումով կրոնական ալդ ուխտը պետք ե լիներ ինքնավար մի համայնք, չեկեղեցու միջամտութիւնից ազատ: «Աղդի լուսավորութիւնը պիտո չե հառաջանա բուն ազգի հոգաբարձութիւմը: Լուսավորութիւնը ալնքան հիմնավոր ե, վորքան ազատ ե և անկախ. ստրկութիւն մեջ չե կարող լուսավորութիւն ծիր կանաչիլ»¹⁶²:

Արովչանը, դժբախտաբար, զուրկ եր վոչ միայն Նալբանդյանի մարտական կորովից, նրա մաքի հետևողականութիւնից, ալև ծանրախոհ ու դանդաղաշարժ իր ընկերոջ, Նազարչանցի դիմացկուն նշարդերից ու նրա գծագրած հեռանկարներից: Գատապարտված գործելու հալկական բնաշխարհի շատ ալիլի նեղ պայմաններում և կրելու իր թուլլ ուսերի վրա միջավայրի ամբողջ ծանրութիւնը, Արովչանի համար մեսխալի չքացումը համազոր եր ամեն մի հեռանկարի չքացման: Զրկվելով «մուրազն» իրագործելու բոլոր հնարներից, վերանորոգչական ճիգերից խորտակված, շրջապատված անբարչացակամ մարդկանցով, մեկուսացած ըստա-

¹⁶⁰ «Ученые записки», т. а., յեր. 149:

¹⁶¹ Տե՛ս՝ «Լուսա», 1905, № 1, Յեր. Շահաղիի հրատարակած՝ Նալբանդյանի հնազույն նամակները:

¹⁶² Տե՛ս՝ Յեր. Շահաղի. «Մ. Ղ. Նալբանդյան», Մոսկվա, 1897, յեր. 133 և հետ. և Մ. Նալբանդյանի «Յերկեր»ը, 11, 191 և 268:

մենաչնի, ընտանեկան ժրջավարին իսկ խորթացած, գերի կասկածամտութեան և անկալուն տրամադրութեան, ցավազար, հոգեպես ցնցված Արովյանը կարող եր, իրոք, ինչպես Նազարյանցն ե գրել, «մի խավար բոպելի մեջ մահու տալ իր անձը»: Նազարյանցը մատնանշել և միաժամանակ նաև Արովյանին մահվան գիրկը նետող հանդամանքները, ցավ հալտնելով, «վոր ազգի իշխանքը, մանավանդ թե հոգևորների կարգից... պարզ ասեմ... վոր Ներսես կաթողիկոսի պես մարդը, չկարողացավ կամ թե չկամեցավ անպիտի դրութուն տալ Արովյանին, վոր սա լուր ազգին պիտանի կացուցաներ լուր անձը բոլորամասն չափով, անքան, ինչքան կարող եր: Պատվական Ապովյանը Թիֆլիզից Յերեան, Յերեանից Թիֆլիզ տարուբերվելով, անվերջ հալածանքի և տհաճութունների մեջ, հուսկ հետո անձնատուր ե լինում մի խավար հուսահատութեան և հանկարծ չքանում ե լուր ընտանիքի և բարեկամների միջից...»¹⁵³: Նազարյանցը գրում եր այս տողերը «միա դնելով» Արովյանի կյանքի վերջին շրջանում գրած հուսահատական լեռնաբերին: Սակայն դժվար չե գլխի ընկնել, վոր Նազարյանցը խոսում եր Արովյանի չքացման պատճառների և նրա հավանական անձնասպանութեան մասին, հիմք ունենալով նախ և առաջ իրեն ուղղած նրա դրութունները և հատկապես նրա կյանքի վերջին տարիներին վերաբերող նամակները: Նույն այդ նամակների հիման վրա լեր անշուշտ գրում նաև Մ. Նալբանդյանը Արովյանի և Ներսեսի հարաբերութունները լուսաբանող իր եջերը¹⁵⁴: Ուշադրավ ե, վոր Արովյանի անձնասպանութեան լինթագրութունն անում ե նաև Բողենշտեղաը՝ շեշտելով իր հանգիստների ժամանակ (1844 թ.) դիտած նրա «մուլ ու անհեռանկար» կացութունը (քաղաքական խոչընդոտներ, գրամական նեղ վիճակ և այլն): Այդ լեզրակացութեան ե հանդել Բողենշտեղաը ես՝ աչքի առաջ ունենալով մասամբ Արովյանից ստացած նամակները, վորտեղ վերջինս պատմել եր Արիխի հեա ունեցած իր ընդհարումի մասին: Ինչ ել ասենք Նազարյանցի կամ Բողենշտեղաի դիտողութունների մասին, ակներև ե, համենայն զեպս, վոր նրանք ավելի մոտիկից ելին ճանաչում Արովյանի հուշական աշխարհը և հետևաբար կարող ելին փոքր ինչ ավելի ստույգ գաղափար ունենալ նրա կացութեան հավանական լեքի

¹⁵³ ԵՂՈՒՍԻՍԱՓՈՒՅՆԸ, 1858, № 2, յեր. 146:

¹⁵⁴ Ն. ա., յեր. 145 և հետ:

մասին, քան Յերևանի վոստիկանութունը կամ գանթարի շուրջը պտտող նրա համաքաղաքացիները, վորոնց մասին հայանի չե, թե հեռու ելին կանգնած Արովյանից և միաժամանակ խոր ատելութեամբ լցված դեպի նրա անձն ու գործը:

Արովյանի այս վախճանն ըստ ամենայնի համապատասխանում է նրա վողրերգական կացութեանը, վոր ճշմարտի ամենից սուր վաչրկչաններին, ինչպես տեսանք, տարիների ընթացքում շարունակ ինքնառականութեան միտքն եր մեխում նրա գիտակցութեան մեջ: Վողրերգական հանդուցի նման լուծումը համապատասխանում է նաև այն ցուցմունքներին, վոր ավել են Արովյանի տանեցիները նրա վերջին որերի մասին. «հեռանալուց չերեք որ առաջ նա ընկել եր մտածմունքների մեջ, համարյա վոչինչ չեր ուտում, քիչ եր խոսում, չեր հանում շորերը և ըստ լերևութին տառապում եր անքնութեանից»¹⁵⁵: Այս ցուցմունքը և միաժամանակ այն հանգամանքը, վոր աղբրիլի 2-ին Արովյանը գուրս չեկավ անից կամովին և անսովոր մի ժամանակ, լուսադեմին, նշան և ինքյան, վոր նրա վախճանը չեր կարող հետևանք լինել վորևե շար պատահմունքի» կամ վոր չենթարկված կարող ե լինել «թյուրքերի գավազբութեան», ինչպես հերչուրել և հետագայում հայկական տիմար շովինիզմը, կամ, վոր զո՛հ կարող եր դարձած լինել III բաժանմունքի գաղանի կարգադրութեան, ինչպես կարելի չե հեռեցնել «սե կառեթի» մինչ այժմ խիշ շարունակվող լեզենդից: Անհետացման հանգամանքները վկայում են այն մասին, վոր հեռացել եր նա տնից ինքնաբերաբար՝ արտակարգ իր մի վորոշումը գլուխ բերելու համար: Նրա վողրերգութեան վերլուծումը համոզում է մեզ, վոր ընդունած այդ վորոշումը փրկաբար փախուստը չեր, այլ՝ կամավոր մահը:

Ինչպես ևլ պատկերացնենք մեզ Արովյանի անհետացման մանրամասնութունները, նրա «անհայտ բացակայումի» մեջ նշմարելի չե անշուշտ հուսահատութեան «չար շվաքը»: Արովյանի հոգեկան լքումը, վոր անմիջական պատճառ դարձավ նրա վողրերգական վախճանին, հասարակական-քաղաքական վորոնումներին ճանապարհին նրա վերադրած ծանր հուսախաբութեան հետևանք եր անշուշտ: Նշան եր սա արգտք, թե վողրերգական այս վախճանով Արովյանը հասարակական-քաղաքական օրջադարձ եր կատարում: Վոչ, իհարկե: Հուսախաբութունը նշան չե դեռ շրջադարձի,

¹⁵⁵ Տե՛ս՝ «Акты Кавказской Археогр. Ком.», X, 830:

հուսախարութիւնը ապացուցչ չէ տակաւին, թե հուսախարստը փոխում է հին ուղենիշները, փարում նոր հեռանկարներ: Արտօլանի ճնշված հողեկիճակը նրա մտասեեոված ապրուսեները հալտարար չեն ինքնան նրա շրջադարձի, քանի վոր շրջադարձը նոր կյանքի ու պաշտարի աղբուր կլինեն, մինչդեռ, իրերի ընթացքից դասելով, պաշտարից ու կյանքից հրաժարվելու մեջ գտալ նա հասարակական հակասութիւններից դուրս գալու ճանապարհը: Լքել պաշտոնը—վանք մանել, թողնել քաղաքը—«առանձնանալ» գլուղում է կամ ուղղակի նետվել ջուրը — խեղդվել, այս էր ըստ վերուկիին փոթորկահուլց նրա վորոնումների ֆինալը: Գրոհի և հաղթութիւն նշան չէր այս, այլ լքման ու պարտութիւն: Գաղափարական նահանջ էր այս իրականութիւն առաջ, «մուրազի» պարտութիւնը սոցիալական նուշն այն միջավայրում, վորի ներսում ապարդշուն հենակեաներ փնտեց Արտօլանը նրա իրականացման համար: Նա պառակտվել էր հասարակական միջավայրի հետ, բայց և այնպես ամբողջ կեութիւնը դամված մնացել նուշն այդ միջավայրին, վորից դուրս չկար կյանք նրա համար: Արտօլանի նկատմամբ ևս ճիշտ կլինեն վերհիշել այն մտքերը, վոր ձեակերպել էր մի այլ գրողի — Գլոթեյի նկատմամբ Ֆր. Մնգելը. «Գլոթեն է վիճակի չէր հաղթահարելու դերմանական խղճալիութիւնը, ընդհակառակը վերջինս և, վոր հաղթահարեց նրան և խղճալիութիւն (misère) հաղթանակը մեծագուշն դերմանացու հանդեպ՝ լավագուշն ապացուցն է, վոր ներքուստ հաղթահարել այն — անհնարին և»¹⁵⁶: Հաչկական «խղճալիութիւնը», նրա հետամնացութիւնը ևս անհնարին պիտի լինեն հաղթահարել «ներքուստ», այսինքն՝ պառուշա գալով բոցառապես հասարակական-քաղաքական ախրող հարարութիւնների ողակում: Արտօլանին չէր վիճակված փշրելու այդ սղակը: Փառանակի մեծագուշն հալը կամ, ինչպես ասել է նրա մտաին նշանալոր Միրզա-Շաֆին՝ «առաջին հալը, վոր հայ չէր» — ընթացով նվաղագուշն դիմադրութիւն ճանապարհով: Պարտութիւնն անխուսափելի պիտի լինեն նաև նրա համար:

¹⁵⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс: Сочинения, V, 142.

Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Արժույթանք պատկանում է խոշոր այն գործիչների շարքին, վորոնց վաստակը հասարակական սեփականութիւնն է դառնում միայն հաջորդող սերունդների գիտակցութեան մեջ, Ժամանակակիցների անտարբերութիւնը պատճառ դարձավ նրա մահվան: Հետնորդների մեծարանքը վողեկոչեց նրա գիմապատկերը, դադարական առաջնորդ դարձնելով նրան դասակարգային մարտերի մեջ: Նույն այն լերկվութիւնը, վոր մահվան գիրկը մղեց Արժույթանին, պալման դարձավ ապամահ նրա վերահենդանացման:

Յերկվութիւնը հնարավորութիւնն էր տալիս պալքարող հոսանքներին վեր հանել նրա ժառանգութեան իրարամերժ առանձնահատկութիւնները, լերկեա դարձնելով նրա ստեղծագործութեան մերթ պահպանողական, մերթ վերանորոգչական տենդենցները, ընձեռելով մերթ նրա գործունեութեան ռեակցիոն, մերթ պրոգրեսիվ պատգամները: Հետևանքը — Արժույթանը ընդունելի լե դառնում բոլոր հոսանքների համար, հեղինակութիւնն նվաճում «ազգի» աչքում, ճանաչվում «ազգային գրող» par excellence: Հետնորդների գիտակցութեան մեջ արձագանգող նրա անունը դառնում է պաշտամունքի առարկա, հասարակական-քաղաքական հրահրումների զորավոր միջոց:

50—60-ական թվականներին էր վերապահված վեր հանելու Արժույթանի նշանակութիւնը ժամանակի հասարակական միջավայրը հուզող խնդիրների տեսակետից: Գրական նրա ժառանգութիւնը դառնում էր հատու զենք, վորին հավասար իրավունքով ձեռք են մեկնում պահպանողականները մի կողմից, վերանորոգչականները — մյուս:

Հետաքրքիր լերկույթ է, վոր Արժույթանի առաջին մերձավորները նրա կենդանութեան իսկ ժամանակ պահպանողական կուսակցութեան ապագա ղեկավարներից էին: Սրանցից մեկը Մսեր Մսերյանն էր, ուլտրա-ռեակցիոն «Ճառքաղ»ի հետագա խմբագիրը, վորի՛ Արժույթանին ուղղած գրութիւններին կանգրադատ-

նանք տակալին: Մյուսը՝ «խաղարամիտներէ» հետագա քուրմեքից մեկը, Առաքել Արարատւանը, վորի համար եր, ըստ լեռն-վուխին, գրի առել Արովյանը ուսանողական հիշատակարանները¹⁵⁷ և վորը, սակայն, ապագայում ճակատագրական դեր խաղաց Արովյանի կյանքում: Ուշագործ է նաև, վոր «Վերք»ի անդրանիկ ժողովրդականացնողը, Արովյան կուլտի սահմանողը, լերը տակալին ձեռագիր վիճակում եր նրա գլուխ գործոցը, ազգային պահպանողական հոսանքի ղեկավարներից եր դարձել, Արովյանի «հոգե-սուն» աշակերտ Գեվորգ Աքիմյանը, վորը անցյալ դարի 50-ական թվականների սկզբներին Դորպատ տարավ «Վերք»ի մի որինակը և կազմակերպեց հալոնակիցների շրջանում նրա խանդավառ ընթերցումը: Դորպատյան ալք ժամանակվա ուսանողների համար «Վերք»ը գարձավ նոր հայախոսութեան ձեռնարկ: 1858 թվին Փոնդոյանի հետ միասին դարձել նույն Աքիմյանն եր, վոր հոգաց վեպի առաջին տպագրութեան մասին:

60-ական թվականներին սկզբներին Արովյանի անտիպ լերկերն սկսում են լույս տեսնել պահպանողական Ենֆիալյանցի տպարանում — առանձին գրքերով, կամ պահպանողականների գրական օրգանի՝ «Կուռնիկ»ի եջերում: «Կուռնիկ»ի խմբագիր Մ. Աղաբեկյանը Գ. Նարեկացու հետ համեմատեց Արովյանին, լերկինք հանելով «հաչկազն աստվածասեր և հալքենասեր հանգուցյալ բանաստեղծին»¹⁵⁸, «Կուռնիկ»ի շրջանին եր պատկանում «Վերք»ի անդրանիկ հրատարակչը — Փոնդոյանը: «Կուռնիկ»ի եջերում և, վոր տպվում ելին կենսագրական ընդարձակ նյութեր Արովյանի մասին, ձեռնարկվում նրա լայն ժողովրդակա-նացումը: «Կուռնիկ»ում եր տպվում «Վերք»ի անդրանիկ գրա-կան արձագանգը — Պ. Պոռչանի «Սոս և Վարդիթեր»ը, վոր լուրացրեց Արովյանի ստեղծագործութեան պահպանողական տենդենցները, նրա կենցաղագրական, հոտնոգրաֆիական տարրերը: «Կուռնիկ»ի մեջ և, վոր նույն հեղինակը տպեց իր «Աղասին» — դրամայի վերածված «Վերք»ը: «Կուռնիկ»ի շրջանից դուրս չեկավ նաև Արովյանի մյուս նշանավոր հետևորդը, Աղայանը, վորը թեև չենթարկվեց հետագայում վերանորոգչականների աղղեցութեանը, ջատագով դառնալով «Ժամանակակից լուսավորութեան», «աչքա-բացութեան», «մաքի ու խելքի զարգացման», բայց չազատադըր-

¹⁵⁷ Հմմ. Տեր-Կարապետյան, ն. ա., եջ 92:

¹⁵⁸ «Կուռնիկ», 1860, յեր. 875:

վեց իսպառ Շանչյանի և Ադարեկյանի կրօնա-բարոյական հայացք-ներն թովչանքից:

Ազգային անցյալի հավերժացման, ազգապահութեան, ազգային սնապարծութեան հորդառատ մի աղբյուր, — ահա թե ինչ եր Արտվյանը ազգային-պահպանողականների համար: Թոսելով «Վերք»-ի մասին՝ Մ. Ադարեկյանը գրում էր, որինակ, թե Արտվյանի ջանքն է չեղել, վոր «Հայոց աշխարհի գրեթե զլիսավոր կենարոնի բարբառը կենդանացնե, մարմնավորե յել անմահացնե»: «Կարող ենք և մենք արդան հայքս պարծենալով սակ, թեև մենք նոր ժամանակաց, նոր գաղափարաց հետ մի նոր գրականութուն ունինք, վորն վոր բոլորովին մեր Հայոց աշխարհի հայ ժողովրդյան ենք պարտական»¹⁵⁹, Սակաչն ամենից բնորոշ կերպով ձևակերպել է պահպանողականների վերաբերմունքը դեպի Արտվյանը Պ. Պոռչյանը, 1860 թվին գրված «Սոս և Վարդիթեր»-ի նախարանութեան մեջ: Յերկարաբանելով կորստի մասնված ազգային ծեսերի և ավանդուքյունների մասին, Պոռչյանը գրում է, թե ազգն «անհրաժեշտ պարտականութունն է դրել մեր վրա այս լուսավորչալ դարումս չքողուլ այն ամենը աննայսուրյան մեջ մնալ կամ քե փչանալ (!), այլ դրով ի լույս հանել լուրաքանչյուրքս մեր բնական չեղիքինը մեր բոլոր համազգաց առաջին, և այն անգին ավանդութեանց հիշատակները, վորոնք բոլորը մեր ազգի կենաց տեղն են պարունակում իրենց մեջ, մինչելի նախիջանն հասցնել» (!!): «Մտածելով այս ամենը — շարունակում է Պերճը — բաղմաջան Թաչատուր Արտվյան ուսումնականը և զգալով անշուշտ ազգի ավանդութուններն ու ձևերը կենդանացնելու հարկն, գրեց լուր «Վերք Հայաստանի» արդյունավոր շարադրութունը, նկարագրելով նրա մեջ Յերևանու նահանգի Գանաքեռ գյուղի լեզվի դարձվածքը և տնային միքանի սովորութունքը... Սա առաջինն չեղավ, վոր մի դյուցազնի ձեռքով ընծայեց մեր ազգին լուր առանին կենաց նկարագիրը և հայտնապես ցույց տվեց, թե մեր ազգն այնքան աստապանաց ու նեղութեանց մեջ ևս ունի մի վեհ հողի, պարսից անողոք բռնակալութեանց դեմ դնող սիրտ, ջերմաջերմ աստվածպաշտութուն, դվարճութեան մեջ հողվո պարտութուն: Յեթե չի չեղել Ադասին, կամ թե չեղել է մի աննշան վոնն, հող չե. Ադասու վրա պատմածներն ամեն հայ մարդու հատկութունն է. հայն այդ ամենը իր որորցի մեջ իր մոր կաթի հետ է ծծել: Արտվյանը տալով քանա-

¹⁵⁹ «Կոստանկ», 1860, յեր. 773 և հետ:

քեռցոց այն ջերմեռանդ ժամասիրութիւնը, ազոթասիրութիւնը, այն անմեղ զրոսանքները, այն հլուբասիրութիւնը և այն անկեղծ հասկութիւնները, տալիս և այս ամենը բոլոր հայոց ազգին: Մրա սառուգութիւնը կարև ամեն հաշ մարդ ինքն իր վրա քննել, մանավանդ նրանք ևս, վորոնք թե ըստ դիպաց, թե ըստ հանգամանաց և թե ըստ այլ և այլ իրողութիւնաց հայութիւնը մեռցրել են իրանց սրտի մեջ, վոր քով լիցի, չկարծեմ թե հայոց մեջ աչսպես մարդիկ գտնվին»:

«Կուսնի»ի շովորով ընթացան Մսերլանների «Ճառքաղ»ն ու «Փարոս»ը: «Փարոս»ը հրապարակեց Մսերի՝ Աբովյանին ուղղած կամ նրա մասին գրած հին, հետաքրքրական նամակները, կարծես ցուցց ապու համար վաղեմի ու խոր այն կապը, վոր հարագատացնում էր պաշտամունքի սասարկա դարձած գրողին կղերական-պահպանողական դադափարախոսութիւն հետ: Մսերին միացնում էր Աբովյանին վաղեմի «մութաղը»— «միաբանութիւն», «ընկերութիւն»ներսիւսանկուսակցութիւն ընդհանուր «ուխաղ»: «Միբո մեր մի, հոգի մեր մի, կամք մեր մի, նպատակ դիտման մերոյ մի. և դի՛նչ քան դաչս գերազանցագոյն՝ միաւորութեան եղանակ», գրել էր Մսերը Աբովյանին¹⁶⁰: «Ես խաչատուրայ, և խաչատուր՝ ինձ»— Մսերի այս խոսքերը պահպանողականները հրապարակում էլին, կարծես, Աբովյանի ժառանգութիւն վրա սեփականութիւն կնիք դրոշմելու համար: Իսկ այդ ժառանգութիւն արժեքը «աղդի» և «աթոռի» տեսակետից գուշակել էր Մսերը տակաւին 1831 թվին. այն բարձրացնելու չէր Աբովյանի անունը. «ի պատիւ և ի մտոս հայրենեաց ի մէջ օտար ազանց՝ բնդ իւր բարձրացուցանելով զաղդ մեր և զանուն»¹⁶¹,

Գաղափարական նույն այս շահագրգռութիւնը դեպի Աբովյանի ժառանգութիւնը հայտնաբերեց հետադաշում մանավանդ ազգային-կղերական «Նոր-Դար»ը: «Նոր-դար»ն և, վոր 1893 թ. նախաձեռնութիւն ստանձնեց վերահրատարակելու «Վերք»ը և արձան կանգնեցնելու Աբովյանին՝ Յերեմի ավագ յեկեղեցու գալբում (!), Ջանգլի մոտ, Մասիսի դիմացը¹⁶², «Վոչ մեկ հաշ գործիչ այնքան մոտիկ չէ մեր սրտին և մաքրին, վորքան խաչատուր Աբովյանը, հողովով ու սրտով և չուր ամբողջ ելութիւնս հայր և «Նոր-Դար»ի

¹⁶⁰ «Փարոս», 1876, № 5, յեր. 24:

¹⁶¹ Ն. տ., յեր. 6—7:

¹⁶² «Նոր-Դար», 1893, № 30, հմմ. ն. տ., № 72:

մեծ հայրը» — գրում եր Սպանդարյանը¹⁶³, Նոր-դարական մի հրապարակագիր՝ Հ. Պաշումյանը՝ անդրադառնալով «Վերք»-ի լեզվորոշ հրատարակութունը լույս ընծայելու խնդրին՝ առաջարկում եր խմբագրական մի շարք փոփոխութուններ մտցնել տեքստի մեջ։ «Ո՞վ պետք է անե այս դժվարին սրբագրութունը, զոր հմուտ ձեռքի միայն վստահելի լե։ Հարկավ «Նոր-Պար»-ի արդո խմբագրութունը, վորին ե պատկանում «Վերք»-ի վերստին ապագրությամբ հալ ժողովրդին ընծայելու գեղեցիկ գործի նախաձեռնութունը... Մեր կարծիքով «Վերք»-ի սրբագրության պատասխանատու գործը վստահել կարելի լե պ. Կ. Կոստանյանին, Ներսիսյան հոգևոր դպրանոցի այժմյան տեսչին և գրականության մեր լերբեմնյան պատվական ուսուցչին Գեվորգյան ձեռարանում...»¹⁶⁴, Պաշումյանի այս առաջարկը գլուխ չեկալ։ Սակայն նոր-դարական մտայնության ծնունդ եր փաստապես 1897 թ. լույս տեսած «Յերկեր»-ի հրատարակութունը, և մանավանդ հալ-լուսավորչական ջերմեռանդությամբ գրի առած նրա առաջաբանը։ Արտվյանի մահվան հիսնամյակի առիթով Սպանդարյանը գրեց, իր հերթին, մի առաջնորդող, վորտեղ իր կուսակցությանն եր վերապահում Արտվյանի ամբողջակամ ժառանգության իրավունքը։ «Մարդիկ, — գրում ե Սպանդարյանը, — ինչպես և մեր պարբերական մամուլը, զանազան հայացակետով կարող են փառաբանել նրա հիշատակը միացած։ Այսպես, մեկը կարող ե Արտվյանի հիշատակը առնել միմիայն նրա օտարախոս համար, մյուսը՝ վոր նա առաջին անգամ աշխարհիկ բարբառով, ժողովրդի խոսած լեզվով գրեց և մեր նոր գեղեցիկ գրականության հիմքը գրեց և դրա համար ճանապարհ բացեց, և դրանք ամենքը կարող են չընդունել նրա մտքերը, նրա գաղափարները, չզգալ նրա զգացածները։ Այդպիսով միայն կարելի լե պահպանել մաքի ճեւարտությունը և զգացումների անկեղծությունը։ «Նոր-Պար»-ը փառաբանում ե գրող Արտվյանին իր ամբողջ ելությամբը և ուրիշ կերպ ել չի կարող, ուրիշ կերպ ել անհասկանալի կլիներ։ Այն մարդը, վոր օջնալիսի սուրբ և կրակ կտրած զգացումներով սիրում ե յուր մայրենի լեզուն և հայրենի հավատը, ինչպես «Վերք Հայաստանի»-ն ստեղծողը, չի կարող «Նոր-Պար»-ի սիրելին, պաշտելին չլինելը»¹⁶⁵։

¹⁶³ Ն. ա. տ.

¹⁶⁴ «Նոր-Պար», 1893, № 137:

¹⁶⁵ «Նոր-Պար», 1898, № 94, Հմմ. ն. ա., № 95:

«Մեկ ազգի պահողն ել լեզուն ա ու հավասք, թե սրանք ել կորցնենք, վալն եկել ա մեր որին»։ Ազգային-պահպանողական, կղերական հոսանքի մարդիկ մեծարում ելին Արտվյանին ալն խոշոր դերի համար, վոր հատկացնում եր նա ազգային լեզվին ու հավատին, վորպես ազգապահության գործոնների. նրանք մեծարում ելին նրան մանավանդ ալն ահնածանքի համար, վոր տածում եր նա դեպի ազգային լեկեղեցին ու ավանդութիւնները, ազգային բարքերն ու առանձնահատկութիւնները։ Հավատ, որենք, տուն, ընտանիք, սրբութիւն — ալս եր նրանց համար Արտվյան կուլտի բուն իմաստը։

Արտվյանի մեջ նրանք պաշտում ելին ալն ամենը, ինչ հարագատացնում եր նրան անցյալին, նրա պատկառանքը դեպի ազգային պատմության, ազգային դիտակցության մղած նախապաշարումները, նրա լուսավորչական հայրենասիրութիւնը, նրա քաղաքակալ խոհեմութիւնն ու կրավորական դիմադրականութիւնը, նրա հարգալիը վերաբերմունքը դեպի ազգի իշխաններն ու մեծավորները։

Սակալն Արտվյանը վոչ միայն հմայիչ անուն եր՝ դեպի անցյալը միտված, հասարակական արտոնչալ վերնախավերի հայացքներն անդրադարձնող պահպանողականների համար, ալլև պաշարի հրավառ զինադրոշ՝ գալիքի դռները բախող բուրժուական-դեմոկրատական վերանորոգիչների ձեռքում։

Կարող եր թվալ, թե Արտվյանին վերանորոգչական, առաջամարտ գաղափարների զենք եր դարձնելու Ստ. Նազարյանցը, նրա վաղեմի ընկերը։ Փաստապես Նազարյանցը չե, վոր ստանձնեց ալդ դերը։ Ըիշտ ե, Նազարյանցն առաջինն եր, վոր 1853 թվին, չերը տակավին հալանի չեր «Վերք»ը, տպագրական խոսքի միջոցով հուշակեց Արտվյանի անունը։ Մանուկների համար կազմած իր առաջին աշխարհաբար դասագրքի մեջ, հիշատակելով Դորպատ քաղաքի անունը, Նազարյանցը գրում ե. «Այս քաղաքումս եր չուր կրթութիւնն ստացել Խաչատուր Արտվյան չերեվելի հայկազունը, վոր ափսոս՝ շուտ թառամեցավ չուր ազգի համար»¹⁶⁶։

Հինդ տարի անց ավելի մանրամասն խոսելով Արտվյանի մասին, Նազարյանցը շեշտում եր չերեկելի ալդ հայկազունի «իշխա-

¹⁶⁶ Ստ. Նազարյանց. «Առաջին հոգեզեն կերակուր հայ ազգի յերեխաների համար», Մոսկվա, 1853, յեր. 42։

նապատիւ» ծագումը, վեր հանում «այն ընդհանուր կրթութիւնը, այն ազգասիրական հոգին, այն անորինակ սերը՝ դեպի հայոց մանկունքը, այն առաքինի հոգին, վոր նա դուրս տարավ լուր հետ Դորպատից»։ Արտվյանին նա բնորոշում եւ «վորպես քաջ դաստիարակ, վորպես սիրող ուսուցիչ, վորպես քաղցր խնամակալ ու հայր և բարեկամ լուր աշակերտների համար»¹⁶⁷։

Արտվյանի «Վերք»ի տպագրութիւնը կարծես առիթ պիտի տար Նազարյանցին ծանրանայու հետադաշում նաև Արտվյանի գրական արժանիքների վրա։ Սակայն վոչ մի խոսք այս առիթով։ Նազարյանցի կարծիքով նոր գրական լեզուն պիտի լիներ վոչ թե հայախոս մի դավառի, կամ մի քաղաքի բարբառը, այլ հայ բուրժուազիայի համատարած լեզուն, այն «ընտիր աշխարհաբարաստ հայախոսութիւնը, վոր Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքներումը լսվում եւ ընդհանրապես»¹⁶⁸։ Նրան դուր չեր կարող զալ, բնակաւնաբար, «Վերք»ի պլերեյական, դավառային «հայախոսութիւնը», նրա գոհնիկ ժողովրդի «վայրենացած լեզուն», նրա աշխարհ հանած «տգետ խառնիճաղանճի» բարբառը։ «Սոսեւով մի նորահայ լեզվի վրա, վոր կարող եր լինել այժմյան լուսավորութիւն հարմար ճանապարհ, վոչ մտածել ենք չերբեք և վոչ մտածում ենք, վորպես թե այդ նորախոս լեզուն պետք ե լիներ այն գործածական ռամկախոսութիւնը խանգարված ամենայն տեսակի այլադգի բառերով՝ ամենևին վոչ. այդ աղավաղյալ և վայրենացյալ լեզվով չեր կարելի գործ առաջ տանել. այլև վոչ մի առողջամիտ կրթյալ անձը խոսելով լուր ընկերի հետ՝ արժանի կհամարեր ծառայանալ տգետ խառնիճաղանճի լեզվին»։ Նազարյանցի այս տողերը գրված են հատկապես, կարծես, Արտվյանի դեմ։

Այլ եր պահպանողականների հետ պայքարող վերանորոգչակաճնեւի մերձեցումը։ Չի կարելի ասել, թե կուլտի, պաշտամունքի առարկա չեր Արտվյանը նրանց համար։ Ինչքան ել տարրորինակ լինի այդ՝ «Հյուսիսասիայ»ի խմբագիրը հազիվ միայն մի չերկունկատողութիւն տպեց վաղեմի իր ընկերոջ մասին։

Վերանորոգիչ՝ պահպանողականների մեջ և պահպանողական՝ վերանորոգիչների մեջ, Նազարյանցը, ինչպես տեսանք, անդրադարձնում եր անմիջորեն այն չերկիւթիւնը, վոր հատուկ եր Արտվյանին։ 50—60-ական թվականներին Նազարյանցի միտքը շատ

167 «Հյուսիսասիայ», 1858, 2, յեր. 146։

168 Ստ. Նազարյանց. «Յերկեր», յեր. 33։

Հողմերով կարողացավ դուրս դալ 30—40-ական թվականներին զծագրված հեռանկարներէ շրջանից: Պահ մի հուսախաբված մեծատուններից՝ Նազարյանցը հալացք նետեց ազգի «հասարակին», հանդամանք, վոր կովկասահայերի հասարակական-տնտեսական հետագա եվոլյուցիայի հալտարարը լինելով, անդրադարձնում եր միաժամանակ 60-ական թվականների համառուսական շարժումների ազդեցութունը: Բայց և այնպես Նազարյանցը շարունակում եր շատ կողմերից տուրք տալ նաև ռեակցիոն այն հալացքներին, վոր շողկապում եր նրան Արովյանի հետ: Նրա հետագայում ևս հալտարեբած «խոհեմ» ընթացքը ցարիզմի հանդեպ, նրա դրական կարծիքները լուսավորական պաշտոնի մասին, նրա առաջարկը «հոգևոր ակադեմիա» հիմնելու մասին, նրա հալացքները լեզվի և կրոնի ազդաշն դերի մասին բղխում էլին արագիցիոն նույն ակունքներից, վորոնցից ջուր եր խմել ժամանակին նաև Արովյանը: «Ազգն ու լեկեղեցին — գրում եր հետագայում պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» — միշտ սուրբ են լեղել հանդուցչալ Նազարյանցի համար և նոցա թերությանց վրա խոսելիս ցայից միշտ նորա վաթսուհամյա աչքերում արտասունք ե լերեացել...»¹⁶⁹:

Արովյանի դեմոկրատական ժառանգության ճեղքվողական հաջորդը հանդիսացավ, ընդհակառակը, Մ. Նալբանդյանը: «Մեռնախահարցուկ»ում Նալբանդյանը սուր և իմաստայից տողեր նվիրեց «Վերք»ի բովանդակությանը: Նալբանդյանը մահացու մեղք չհամարեց Արովյանի ուսմականութունը: Գրական խոսքը չի տալում միայն քաղաքաբնակ բուրժուազիայի, այլև գյուղաբնակ «խառնիճազանճի» և մութ ու խավար «ամբոխի» համար առհասարակ: Նալբանդյանը «Վերք»ի խոշոր արժանիքը համարեց հեղինակի ձգտումը «պատկերացնել ազգի կյանքը նույն իսկ ազգի համար», նրա խորհուրդը՝ «գրել այնպես, վոր անկիրթ ժողովուրդը չկարծե թե՛ գիրք ե կարդում, այլ կարծե թե մի մարդ խոսում եր չուր հետ»: Նալբանդյանը կարծում եր միայն, վոր, հետամտելով այդ ձգտումի իրագործմանը, Արովյանն ընկավ չափացանցության մեջ. բայց, նկատում եր նա ներողամտարար, «ինչ առնե Արովյանցը չեթե ստիացին չափազանց ե ամեն բանի մեջ»¹⁷⁰:

¹⁶⁹ «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 133:

¹⁷⁰ Մ. Նալբանդյան. «Յերկեր», I, 97:

Բայց Նալբանդյանը չսահմանափակվեց լեզվական դիտողութուններով: Յեթե պահպանողականներին հուզում էլին ԱրոՎյանի ազգապահ տողերը՝ Նալբանդյանին, ընդհակառակը, շահագրգռում էր այն ամենը, ինչ տրել էր ԱրոՎյանը կովկասահայ գրականության վերակառուցման, ազգային բուրժուական-դեմոկրատական լուսավորության համար: Նալբանդյանի համար «Վերք»-ն ազգային մի վիպերգութունն է, վորտեղ՝ «վորպես մի կախարդական հայելու մեջ ցույց է տալիս բանաստեղծը հայոց ազգի ընտանեկան կյանքի անուխ յիվ անմխիթառ պատկերները»- ԱրոՎյանը հրապարակ է հանում «գլուզերի տանուտյարքը» (նկատեցեք, «տանուտյարքը» և վոչ՝ գլուզացիները, ինչպես գրում են սովորաբար ԱրոՎյանի մասին գրիչ շարժող հետագա «քննադատները»- Ա. Հ.), «հանդիպեցնում է մեզ հոգևոր մարդերի... սահմանում է այն թխուր հաբաբերությունը, վոր կար նոցա մեջ»: «Ապոլոնյան հայելու մեջ» ԱրոՎյանը ցույց է տալիս այնուհետև «հայկական կյանքի մեռած պատկերը» և «թե ինչպես այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խլրտվում է առաքինութունը», վոր «ընդդեմ է զինվորվում այս կամ այն անխրտվույթան»: Նալբանդյանի համար Աղասին խլրտացող այդ առաքինության մարմնացումն է, վոր հրավեր է ուղղում լերիտասարդներին «ազգի իրավունքների, կրոնի և ազատության անարգվելու վրեժը մի թշնամուց հանելու համար»: Բնորոշ է, վոր Նալբանդյանը զանց է առնում գրեթե այն հանգամանքը, վոր ԱրոՎյանի հերոսը զինակցում էր պարսիկներին դեմ կռվող առև զինեբալներին: Աղասու պայքարը պարսիկներին դեմ Նալբանդյանի գրչի տակ ստանում է փոխարեբական իմաստ և նշանակություն. սա պայքար է բռնակալության դեմ առհասարակ: «Տեսնում ենք այն հայելու մեջ պարսիկներին բարբարոս վարեցողութունը մեր խեղճ ազգի հետ, մեր ազգի հարստահարված վիճակը. այստեղ ցույց է տալիս բանաստեղծը այն հաբաբերությունը, վոր մի անկիրք ազգ կարող էր ունենալ դեպի բռնակալ իսխանություն»¹⁷¹: Նալբանդյանը գիտեր, վոր պարսկական բռնակալության դեմ վոտքի լեյաժ Աղասիներն ստրուկ դարձան մի այլ, վատթարագույն, բռնակալության: Նա նշավակում էր նոր այդ բռնակալությանը սատարող կղերի առաջնորդներին, Արղությանին և Աշտարակեցուն: «Յերկու տող»-ի մեջ նա հարցնում էր. «Ո՞վ հայոց ազգը չուր շահաստացության

¹⁷¹ Մ. Նալբանդյանի Յերկերը, I, յեր. 93 և հետ:

և պատմամոլութեան համար լերկրից լերկեր գաղթեցնելով մի կեսին պատճառ լեզավ մահի, ողի և կլանքի հանգամանքներէ անսովորութեանից, իսկ մյուս կեսին աղքատութեան և ստրկութեան սանդուխքի ամենաբարձր աստիճանին վերա վտար կոխելու... Այս բոլորը պատմական ֆակտեր լինելուց հետո դեռևս հողերականութեանը պիտի կարծիք թե ազգ պահեց»¹⁷²:

Բնորոշ և միաժամանակ, վոր մի այլ առիթով, վերադառնալով Արտվանի անձնական ճակատագրին, Նալբանդյանը դուրս ե բերում նրան հալ կղերի, հատկապես Ներսես Աշտարակեցու, զոհի վիճակում¹⁷³:

Նալբանդյանի ձեռքով գծագրված Արտվանի և նրա ստեղծագործութեան դիմանկարը բնորոշում ե վոչ այնքան Արտվանին, վորքան իրեն՝ Նալբանդյանին ու իր հետևորդներին: Վեր հանելով Արտվանի ժառանգութեան դրական տարրերը, դեմոկրատական մեկնաբանութեան տալով նրա ստեղծագործութեանը, հանձին Նալբանդյանի կովկասահալ բուրժուազիայի արմատական հոսանքի գաղափարախոսները դուրս ելին գալիս ֆեոդալական ախրոզ կարգերի դեմ առհասարակ, նիզակ ու նեա ուղղելով հատկապես իրենց հակառակորդներին՝ Ներսեսների ու Զալալների, Սալիբների և Ալվաղների դեմ, ճանապարհ հարթելով դրանով Արտվանի «մուրազի» մեջ ամփոփված պրոգրեսիվ տենդենցների կենսագործման առաջ: Այս տեսակետից «Վերք»ի վերլուծութեանը ևս Նալբանդյանը դարձնում ե պահպանողական մտայնութեան դեմ ուղղած մի դենք: Համեմատեցեք Նալբանդյանի գրածը Պոռչյանի նախաբանութեան հետ: Զուր չե, վոր բանտում գրած անտիպ մի աշխատութեան մեջ դառնալով «Սոս և Վարդիթեր»ի նախաբանութեանը, Նալբանդյանը բնորոշեց վերջինս վորպես «շատ ձախ» (կարգա՝ ձախորդ. — Ա. Ն.) մի գործ, վորը «չեթե չլիներ ավել զոհ պիտի լինելինք»:

50—60-ական թվականները չսահմանափակվեցին Արտվանի ժառանգութեան այս տարրերի ոգտագործումով. նույն այդ ժամանակ ե, վոր ուժեղ կերպով արծարծվել են սկսում նաև Արտվանի ժառանգութեան մեջ ամփոփված հայդուկային գաղափարախոսութեան տարրերը: Ղրիմի պատերազմի շրջանում եր տակավին, 1855 թվին, չերբ Գ. Քանանյանին ուղղած նշանակալից մի նամակում Ռ. Պատկանյանը գծագրում եր հայդուկային-ազգա-

¹⁷² Ն. տ. II, յեր. 288:

¹⁷³ Ն. տ., II, յեր. 503 և հետ:

սիրական ռոմանտիզմի մի ամբողջ պրոգրամ. «Գամառ - Գաթիպա» վերտառութեամբ հրատարակելիք պարբերականը — գրում էր Պատկանյանը — չպետք է «անդորր կյանքի» սեր ներշնչի ընթերցողներին, դարձնելով նրանց «կրոնասեր քրիստոնյա, զավակասեր կամ ընտանեսեր ծնող»։ պարբերականում զետեղված ամեն մի հոդված թող կարողանա արծարծել նոցա սրտի մեջ յեթե վոչ ուղղակի կերպով հայրենասիրութիւնը, գոնե թող հիշեցնե նոցա կորցրած յերջանկութիւնը, թող կամաց կամաց սովորի պաղարլուն նայել այն մահվան վրա, վոր նա կարող է ստանալ զոհելով անձը ազգի ազատութեանը. մեկ խոսքով՝ այն ամեն զգացմունքները, վորոնք խորը տպավորվել են մեր մեջ, վոր չենք համարձակվում հրապարակով քարոզել և վորն վոր հայրն ըստ մեծմասին անհալտ է, թող անզգամ կերպով սերմանվի նոցա սրտի և հոգւո մեջ։ Ուստի մենք պետք է աշխատենք մուծանել Գ. Ք. մեջ վարք յերևելի արանց, ինչպես վոր ելին Գուլտալ Աղուլի, Վիլհելմ Թեյլը, Բոցարիսը, Դիմիտրի Գանսկոյը, Լեոնիդը և շատ ուրիշները, վորոնք փառք են իրանց հայրենյաց։ Ընդհակառակն, յեթե մենք կտեղավորենք այնպիսի շարադրութիւններ, ուրտեղ վոր ապատամբութիւնը (ազգասիրական) համարվում է հանցանք, կսովորացնենք հային խաղաղ, առանին կյանք վարել, այն ժամանակ ինչի՞ պիտի նմանին նոքա, վոչ ապաքին այն ատելի հակերուն, վորոնցմով առատ են, մանավանդ ներկա դարումս, Մոսկով, Պետերբուրգ, Ղզլար, Հաշտարխան։ Իմ կարծիքով ավելի լավ է նկարագրել ապստամբ ավազակների կյանքը, զոր որինակ Պուգաչովի, Ստենկա Ռազինի, Ատրեպլեվի, քան գերմանական կյանքից առած մեղր ու կարագով ձեփած ու սերով կոկած Եռնեստներու, Վոլդեմաններու և Դյուվալլներու։ Յերգերս թող պարունակեն իրանց մեջ հուսահատութիւն, կասկածանք (սկեպտիցիզմ), կյանքից զըզվումն, քան թե բնութիւն և աստծու վողորմութիւնը, բարոյականութեան հաղթանակը։ Թող հալ աղջիկը սիրե քաջութիւնը, քան թե բարոյական առաքինութիւն, սև ու խուճուճիկ մազեր, զգայուն հոգի, տափոտ (страстный) աչքեր, քան թե փայլուն ուսաղիւրներ, հարուստ կամ աստիճանավոր փեսա»¹⁷⁴,

Ռ. Պատկանյանը գրի չե առել այս տողերը նախ քան «Վերք»-ի տպագրութիւնը (1858 թ.)։ Վերջինիս բովանդակութիւնը կանխում էր Պատկանյանի ծրագրերը, և Արտվյանի վեպը պետք է վոր

¹⁷⁴ «Մուրճ», № 2, 3, յեր. 89 և հետ.

ուժեղ ապավորութիւն աներ բանաստեղծի վրա: 1862 թվին Պատկանյանը գրում է իր «Աղասու մոր լերդը»՝ նվիրված «Ս. Արուստանի անմահ հիշատակին»: Յերգն անդրադարձնում է բացառապէս վեպի հաջողակալին տարրի ազդեցութիւնը: Անշուշտ, Արուստանի և Պատկանյանի մեջ վոչ միայն նմանութիւն կար, այլև տարբերութիւն. Պատկանյանի նացիոնալիզմը վոչ միայն չէր փառաբանում ցարական Ռուսաստանը, այլև ուղղված էր վորոշակի վերջինիս դեմ: Քանանյանին գրած նամակում բանաստեղծը նկատի ունի Ռուսաստանը, լերը գրում էր, թե հրատարակվելէք պարբերականը պետք է վոր «անդգամորեն» քողարկի հայ ազգայնական այն դրացմունքները, «վոր չենք համարձակվում հրատարակով քարոզել»: Նա դատապարտում էր ռուս բանաստեղծ Մակովին, վորը «վորք ինչ նվաստացավ պետութեան առաջ լուր շողոքորթ գրվածքներով»¹⁷⁵: Հետագայում նշավակում էր ռուսական որիննուացիային հետեւած վեղարավոր դիպլոմատներին. «Հասարակորեն խոսելով — գրում է նա Հովսեփ Պարքեպիսկոպոսի (Արղութանի) պատմութիւնը — սաստիկ մառախլապատ և կասկածելի լի. ի թիվս ազգիս բարերարներին մտնելու համար նա կարոտում է ջատագով-պատմարանի... Նմանապէս խիստ քննութեան կարոտ է Ներսես Ն.-ի գաղթեցնելը հայերուն Պարսկաստանին և Կարապետ լեպիսկոպոսին՝ Տաճկաստանին: Բանի վրա աշտրմա աչքերով նայելով թե Ներսեսը և թե Կարապետը մեծամեծ չարիք են հասցրել հային և վոչ բարիք»¹⁷⁶:

Այս ամենը, սակայն, կովկասահայ հետևողական դեմոկրատիայի համախոհ չէր դարձնում Պատկանյանին: Հետևողական դեմոկրատիայից դատում էին Պատկանյանին նրա մոնարխիստական հայացքները: Բնորոշ է, վոր Վիլհելմ Թելլի և Թոմաս Բոցարիսի, Ստենկա Ռազինի և Յեմելյան Պուգաչովի անունների հետ միենուցն շնչով նա արտասանում էր Գուստավ Ադոլֆի, Դիմիտրի Դանսկովի և Գրիշկա Ատրեպլեվի անունները: Ազատ Հայաստանում նա կամենում էր վերականգնել ազգի խորտակված թաղն ու գահը: Նրա պալքարն ուղղած էր բացառապէս ազգի արտաքին թշնամու՝ «նենդ ռուսի, մոլի թուրքի, վոխերիմ պարսկի և դարավոր վոսոխ հուլն կրոնամոլի», բայց մանավանդ՝ «անգութ, գիշատիչ դադիր տաճիկի դեմ»: Հակակրանքը դեպի ցարիզմը

175 Ն. ա., յեր. 94:

176 «Փորձ», 1880, № 1, յեր. 186 և հետ:

նշանակում եր հակակրանք դեպի ուսն ու Ռուսաստանն առհասարակ.

«Ահն Հյուսիսի սոխակն, ահն
Հյուսիսի այեր.
Ինչ եք կորցրել Հյուսիսումն,
այ խելագար խեղճ հայեր...»

կամ՝

«Տճւր, ուրեմն, ինձ քո ձեռքը,
Թողնենք այս նոր խուժաստան
Հայոց ազգիս, գաղթենք դեպի
Վանը, — մեր բուն Հայաստան»:

Քաղաքական այս կոչերով Պատկանյանը փաստորեն կրկնում եր միայն կովկասահայ ազգային-պահպանողականների լողունգները, վորոնցից նրան բաժանում եր միայն մարտական, ուղամաշունչ գործելակերպը: «Հայոց լեզու, հայոց կրոն, — ահա մեր նշանաբանը. առանց հայկական լեզվի չի կա մեզ ազգութուն, առանց հայ լեկեղեցվո չի կա բարոյականութուն»¹⁷⁷: Կրոն, լեկեղեցի ասելով Պատկանյանը հասկանում եր հայ լուսավորչական կրոնն ու լեկեղեցին, վորը, նրա ասելով, «վոչ միայն չե ստրկացնում մեր միտքն ու հոգին, այլ ընդհակառակը, ինքն ե, վոր ինչպես անսպասի բոցեղեն սյունը մեր առջևն գնում ե դեպի լուսավորության տաճարը»¹⁷⁸: Պատկանյանը ջատագովում ե լեկեղեցական այդ լուսավորութունը, բայց ե միաժամանակ վտրքի լե լեխում այն «Դե Մրուսի» դեմ, վոր լափում եր ազգի մարտական կորովը.

«Կարգալ-գրել լավ բան ե.
Բայց վոր հասավ քննութուն,
Աշակերտին հարցուցեք —
Վոթել գիտե՞ նա արյուն»:
(«Մշեցու նոր սերունդը»)

Այստեղ ե ծայր առնում առանձնահատուկ այն տեղը, վոր գրավում ե Պատկանյանը ազգային-պահպանողականների բանակում:

«Արյուն վոթե թող հայր,
Ազադակե միշտ եռում»:

Պատկանյանը չկարողացավ հասկանալ, վոր այս «Եռում» կովկասահայ մարտական բուրժուազիայի արձագանգ եր հենց ցարիզմի

¹⁷⁷ «Փորձ», 1880, № 1, յեր. 168:

¹⁷⁸ Ն. տ., յեր. 167:

դպրութային «քաղաքակրթութիւնը», նրա ազրեսիային, վորի առաջ ճանապարհ, ելին հարթում որչեկտիվորեն նաև բանաստեղծի՝ ցարկովի հակառակորդների դեմ ուղղած ատելալառ, հարձակոյական, գրգռիչ, ռազմիկ լերդերը...

Անլիլի ցայտուն լեղավ այս տրանսֆորմացիան Բաֆֆու ստեղծագործութեան մեջ: Ժառանգ կանգնելով Արովյանի հայդուկային գաղափարախոսութեան, Բաֆֆին վեր հանեց նրա մարտական նացիոնալիզմը, խառնելով սրան լիբերալիզմի ֆրադերոզիան՝ «Անմահ Արովյանի «Վերք Հայաստանի» — գրում է Բաֆֆին «Սալբի»ի առաջաբանում — ամեն մի հայ մարդ, վորքան անղղա լիներ նա և սառնասիրտ, դարձյալ սիրում է այդ հրաշալի գիրքը: Այդ գիրքը թորում է ամեն մի հայի աչքերից արտասուք, լերբեմն շարժում է նոցա ծիծաղը. իսկ շատ անգամ ուռեցնում է նոցա կուրծքերը մի վսեմ ազգասիրական վոզիվորոքյամբ: Ինչո՞ւ: Վորովհետև ազգի նոզին խոսում է այդ գրքի խորքից, և ընթերցողը ճանաչում էր նրա թույլ կիսամեծ ձայնը»: Կասկածից դուրս է «Վերք»ի ազդեցութունը «Սալբի»ի վրա, ազդեցութուն, վոր հանդես չեկավ նաև հետագայում 1877/78 թ. թ. սուս-թշուրքական պատերազմի տպավորութեան տակ հրատարակված՝ Բաֆֆու մեծ վեպերի մեջ:

«Լեզու, հայրենիք, չեկեղեցի, ցեղական առանձնահատկութուններ, — ահա այն գլխավոր հիմունքները, վորոնցով, հավատացած ենք, կպահպանվի մեր ազգութունը: Հարկավոր են և ուրիշ միքանի պայմաններ, այդ, իհարկե, մեզանից ամեն մեկը հասկանում է, — դրանց մասին վոչ կարող ենք և վոչ պետք ենք համարում խոսել»: Այսպես է գրել Բաֆֆին «Մշակ»ում տպված իր հոդվածներից մեկում¹⁷⁹: Իր գրական գործունեութեան ընթացքում միշտ ավելի զորեղ թափով շեշտելով հոդվածի մեջ վարազուրկած «ուրիշ պայմանների» նշանակութունը — Բաֆֆին էր հարկավ, վոր լիակատար չափով ոգտագործեց Արովյանի ժառանգութեան մարտական տարրերը: Արժրունու թերթը չէր սխալվում, չէրր տալով Բաֆֆու ստեղծագործութեան համազումարը՝ գրում էր քողարկված. «Արովյանի «Վերք Հայաստանի»ն հրարխային զորութեան առաջին ժայթքումն էր: Բայց այդ ժայթքումը կատարվեցավ բավական թույլ և դանդաղ կերպով և վեր հանեց դեռ վոչ կատարելապես կազմակերպված մի բարձրութուն: Հետո ժայթ-

¹⁷⁹ «Մշակ», 1880, № 121:

քումները կատարվում են ավելի սաստիկ և սաստիկ կերպով, չերևան են հանում ավելի մեծ բարձրութուններ, վորոնց վերջինը և իր կազմակերպութամբ ավելի կատարելագործվածը պետք և համարել Րաֆֆու «Կալծերը»¹⁸⁰,

«Ժայթքումը» միանգամից չկատարվեց: Հետաքրքրական և, վոր «Սալբի»ի վերջնական մշակման շրջանում, 60-ական թվականներին վերջերին Րաֆֆին տակավին Մ. Նալբանդյանի ուղղության համակիր եր հռչակում իրեն¹⁸¹, Պատահական չե, վոր «պաշտելի տղամարդի» հիշատակին եր ձոնում նա անդրանիկ իր վեպը: Տակավին 1857 թ. գրած մի նամակում Րաֆֆին հոռի կարծիք եր հայտնում ցարիզմի մասին. «գիտե՞ք, — հարցնում եր նա, — ինչ դժոխաբեր ներգործութուն ունի այժմ Ռուսիո կայսրութունն իւր հալ բնակչաց վրա, վորո գիտավորութունն կորցնել և համայն Արամյան վորդիքն Հայաստանից»¹⁸², «Սալբի»ի մեջ Րաֆֆին անիծում եր Ներսես Աշտարակեցուն և Լազարեվին պարսկահայերին Ռուսաստան զաղթեցնելու համար: Սակայն, ձայնակցելով կովկասահալ մարտական բուրժուազիային, այլ չերգ եր չերգում նա տարիներ անց՝ ուսու-տաճկական պատերազմի ժամանակ: «Պետք ե մտածել, — գրում ե նա, — լիթե այս զաղթականութունը չլիներ, ամբողջ Արարատը և Նախիջևանի զավառը կմնար թուրքերի սեփականութուն: Ուրեմն Ներսես հինգերորդի ջանքը՝ իւր վորդիներից թափուր Հայաստանը կրկին զետեղել հալոց ազգաբնակչութամբ՝ ունեցել ե իւր բարի նպատակները»¹⁸³, Այս գիտակցութամբ ե, վոր Րաֆֆու ստեղծած նոր Աղասինները գնում ելին սպասարկելու ազգի նոր Ներսեսներին և Լազարեվներին: 1877 թվին «Մշակ»ում տպված «Վիպագրութունը ուսահայերի մեջ» հոդվածում Րաֆֆին մատնանշում ե, վոր վիպագրողի նպատակը ևս պետք ե լինի՝ իր գրվածքով հոգալ ազգի «ապագայի» մասին, դառնալ «ժամանակի մտայնութունների և զգացումների արտահայտութուն», ինչպես Աբովյանը և Մերենցը, կամ ինչպես ինքը՝ Րաֆֆին: Րաֆֆին արհամարհանքով ե խոսում Աբովյանի այն հետևորդների մասին, վորոնք կենցաղազրական իրենց գործերով (Պոռյան, Աղայան) կամ հասարակական-քաղաքական տենդենցներով (Տեր-Սարգսյան) մատնում ելին միայն հեղինակների մտքի

¹⁸⁰ «Մշակ», 1863, № 148:

¹⁸¹ Տես՝ Ղ. Աղայան. «Ըմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», Թիֆլիս, 1894, յեր. 102:

¹⁸² «Հայրենիք» ամս., 1929, № 11, յեր. 80:

¹⁸³ «Փորձ», 1877, «Ճանապարհորդութուն Թիֆլիզից Ագուլիս» հոդվածում:

սահմանափակութիւններ. «Դրանց համար — գրում է Րաֆֆին — հալի անցյալ, հալի պատմութիւնն չկար: Դրանց համար չկար և հալի ապագա: Դրանք ծանոթ էլին այն գլուղի հետ, վորի մեջ ծնված էլին և վորի սահմաններից դուրս մի այլ կլանք չեղին ճանաչում: Դրանց աշխարհալեցողութեան թռիչքն իրենց գլուղի հորիզոնից ավելի հեռու չեր անցնում»¹⁸⁴, Յուր այս գնահատականով Րաֆֆին թիկունք է դարձնում «պաշտելի տղամարդի»՝ Նալբանդյանի սեպտիստական ուղղութեանը և թիավարում ուղղակի Պատկանյանի ուսմանտիպական նախահանգիստը: Զուր չէ, վոր վերջինս, տակաւին 1874 թվականին, վողջունեց Րաֆֆուն վորպես այն մեսսիա-բանաստեղծին, «վորին մենք ցարդ պտրում էլինք և չեղինք դանում», վորպես այն բանաստեղծներից մեկին, «վորոնց մեջ մշտավառ կա հին մարդարենների աստվածաշունչ վողին», վոր պիտի այնքան խլրտա նրա մեջ, «մինչև ազդին ցուլց կտա չուր դրոշը և չերթալու ուղիդ ճանապարհը...»¹⁸⁵:

Արտվյանի ժառանգութեան մարտական նման մեկնաբանութիւնների դեմ սկզբից ևեթ վտտքի լելան վորոշակի կովկասահալ պահպանողականները: Բնարան վերցնելով լեզվի և հավատի պաշտպանութեանը նվիրված՝ Արտվյանի տողերը՝ շանչանական Գ. Մուրադյանը գրում էր «Կուռնկ»ի եջերում. «Զեռն պետք է մխենք ազգաշինութեան, բայց նլութերն հնութեան ավերակներից և մնացորդներից պետք է ժողովենք: Պատերազմների և մաքառումների պետք է ընդդիմանանք, բայց վոչ թե դեմ հանդիման հալանի զրահավորված թշնամիների, այլ գաղտնի սրերի, ծածուկ վտանձգութիւնների և զողունի վերքերի, վորոնց համար հմտութիւնն և հարկավոր և զգուշութիւնն... Պատերազմներ և մրցմունքներ կան մեր առաջին, վորոնց ընդդիմանալ և հաղթել կարող ենք միայն մեր լեկեղեցու ազատական սիրով, մեր առաքելի հայրենասիրութեամբ և ազգային լեզվի մշակութեամբ, հաղթութեան պսակ ստանալով մեր ազգի հարատև կենդանութիւնն ու բարոյական հառաջադիմութիւնն: Յեզ չկարծեք թե հալածանքներն, պատերազմունքներն ու գերութիւնները մեր ազգի համար մի թշվառ ճակատագիր է և ապարախտութեան նշան, վոչ բնավ — հալածանքը և նեղութիւնները մեզ համար այն լեկեղեցին ամպերն են, վորոնց միջից մեր ազգը մզվելով փո-

184 Տե՛ս՝ Գ. Վանանդեցի. «Րաֆֆու վեպերը», Յերևան, 1928, լեր. 41:

185 Տե՛ս՝ «Սալբի»ի նախաբանը:

թորիկներէից և մըրիկներէից անձրևի վճիտ կաթիլների նման մաղ-վել և պարզվել ե մինչև մեր ժամանակներն անկախ պահպանելով իրեն ազգային ելուծիւունը»¹⁸⁶,

70-ական թվականների վերջերից, կովկասահայ բուրժուազիայի մարտական տրամադրութիւններն աճման պրոցեսին զուգընթաց, սասակացած նաև այդ տրամադրութիւնների դեմ պահպանողականների հայտարարած դիմադրութիւնը: Պահպանողականների քաղաքական դիրքորոշումն անդրադարձավ մասամբ նույնիսկ Արովլյանի ժառանգութեան պահպանողական վերագնահատմանը: Ալ. Յերիցյանը պահպանողական «Փորձ»-ի եջերում ֆիլիստերական «մերկացումներ» տպեց Արովլյանի մասին: Գրական բամբասանքներ ելին դրանք Արովլյանի՝ զեղծարարութեան, «ուրիշլի ամուսնական իրավունքները» վտանահարելու, վորպես անպետք գործավար պաշտոնից վտարվելու մասին և այլն:

«Աղասին գործնական անձն չեր — գրում եր հետագայում պահպանողական մի այլ քննադատ. — նա այն մարդկանցից եր, վորոնք «մեկ զեղ ելին ուզում շինել, մեկ սող աշխար քանդիլ...»: Ճիշտ ե, Աղասին իր անդադար հարձակումներով թեթևացում ե ուստի հաղթութեան գործը. ճիշտ ե, նա իր փոքրիկ խմբով մեծ կոտորածներ եր անում մահմեդականների մեջ, բայց լեթե մենք կշեռքի մեկ աչքին դնելու լինենք այն ոգուտը, վոր նա բերեց իրեն ժամանակակից հայրենակիցներին, իսկ մյուս աչքին այն ֆնասը, վոր նա հասցրեց նրանց, — մենք կտեսնենք, վոր լերկորդ աչքը կքաշի... Բանին այդպես նայելով՝ պետք ե խոստովանել, վոր մեկիք Սահակը և Սվանդուլի-խանն իրենց համետ գործուներութեամբ ավելի ոգուտ բերեցին հայերին. նրանք ազատեցին սարդարի թրից քանի հարյուր հալ...»¹⁸⁷, Այս մերձեցումն ունենալով՝ վերը բերած առղերի հեղինակը համամիտ չեր լիբերալների այն հայացքին, թե պետք ե ժողովրդականացնել, տարածել մասսաների մեջ «Վերք»ը. ««Վերք Հայաստանի»-ն — գրում եր այդ քննադատը — այնպիսի գիրք ե, վոր կարող ե զնահատվել կյանքի մեջ փոքր ի շատե փորձված մարդու կողմից միմիայն. միմիայն նա կարող ե ոգտվել նրա արժանավորութիւններից և ճանաչել նրա պակասութիւնները...»¹⁸⁸, Պաշքարելով հայ-

¹⁸⁶ «Կուսակ», 1860, յեր. 750—51:

¹⁸⁷ Հ. Շահնազարյան. «Ս. Արովլյանի հասարակական և դրականական գործունեութիւնը», Մոսկվա, 1899, յեր. 21 և հետ:

¹⁸⁸ Ն. տ., յեր. 22:

դուկային ուսման արդիւնքն էր, պահպանողական բանակի գրողները շատադաւ հանդիսացան գրականութեան ռեալիստական ուղղութեանը: Նոյրազործելով ազգային կշանքում անմիջապէս տիրող, կենցաղով և տրագիցիայով սրբազործված հարաբերութիւնները, նրանք ժխտում ելին ամեն մի մտայնութիւն, վոր չէր տեղափոխուած «իրական» կշանքի սահմաններում:

«Վերք Հայաստանի»ի հերոս Աղասին — գրում էր «Մեղու Հայաստանի» թերթի եջերում Հայկունին — մի անագին լոգեալիստ է, միայն թե սովորական լեզվով նա չէ կոչվում լոգեալիստ, այլ ազգասեր: Այդ տեսակ ազգասերներից շատ բան չեն կարող սպասել ազգերը և ժողովուրդները»¹⁸⁹: Հայտնի չէ Հայկունու լեռնային Բաֆֆու «Կալծեր»ի առիթով: Սակայն «Կալծեր»ից առաջ էր դեռ, յերբ Հայկունին արշավանք սկսեց ուսման տիրակալան վրայագրութեան դեմ անասարակ, ծաղրելով նրա այն հերոսներին, վորոնք գլուխ առած փոխչում ելին հանգ ու չոլ, սար ու ձոր՝ ձեռք զարկելով «աշրղութեան, վարժապետութեան, վորսորդութեան» և ամեն տեսակի «սարսաղութեան, բժժանքի ու հիմարութեան»: «Բժժանքի ու հիմարութեան» շարքն էր դասում Հայկունին նաև ուսման տիրակալներից փոմանց դեմոկրատական սիմպատիաները: Բնորոշ են, որինակ, Հայկունու դիտողութիւնները Տեր-Սարգսյանի մասին: «Յես չեմ հասկանում — գրում է Հայկունին, — թե ինչի համար դորորինակ «Շահեն»ի (Կ. Պոլիս, 1877) շնորհալի հեղինակը, Պ. Տեր-Սարգսյանը, չուր այս սիրուն վրայասանութիւնն ուղում և անպատճառ ուսման տիրակալանութեան մի լարելիւտոս շինել և եֆֆեկաները շատացնելու համար ավելորդ և աննպատակ ցանկութեամբ չուր գրքի մեջ կոխում, խճողում և և վորդներ և ստփերներ... քաղաքականութիւն... անտեսականութիւն... քնարերգութիւն... սոցիալ-դեմոկրատութիւն... կոսմոպոլիտութիւն... ազգայնութիւն և ամեն ութիւն»¹⁹⁰: Համեմատելով Աղասյանին նրա ուսուցիչ Արտվյանի հետ՝ Հայկունին գոհունակութիւն է հայտնում, վոր Աղասյանը վերջիվերջո չհետեւեց «Վերք»ին, վորտեղ «գրեթե ամբողջապէս իշխում է սիրտը, զգացմունքը, լերևակալութիւնը»: «Աղասյանի մեջ առաջ է գալիս իրեն իրավունքներով ուղեղը, միտքը, դատողութիւնը: Արտվյանը վորեւորում է, հափշտակվում է, Աղասյանը խորհում, կշում է: Առաջինն աչքի

189 «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 13:

190 Ն. տ., № 96:

առաջ ունի հետեանքը, իսկ լերկրորդը — պատճառը»¹⁹¹։ «Հայերիս համար, լեթե դեռ չի լեկած, բայց անշուշտ կուզա ժամանակ, լերը մեր հայտնի հեղինակի «Վերք Հայաստանի»ն ել չի կարգաց-վելու, բայց նորա գեղեցիկ առակները միշտ կկարգացվեն։ Իբրև հեղինակի Արովյանի անմահութունն այդ միքանի առակներով միմիայն կարող ե տեղի ունենալ, իհարկե, լեթե անմահութունն ասած բանի գինը մեր գրականութեան բորսայում այդ աստիճան ընկնի, ստորանա...»¹⁹²։

«Յերևակայութուն, կեղծ-դասականութուն, ռոմանտիզմ, իդեալիզմ, լերթաք բարով, տեր ընդ ձեզ։ Մենք դիտենք հարգել ձեզ և ձեր ներկայացուցիչներին, մենք խոնարհվում ենք նոցա հանձարների առաջ, բայց և այնպես մենք տեսնում ենք, բաց աչքով տեսնում ենք, վոր դուք և ձեր ներկայացուցիչները չեք կարող մեր պահանջները լցնել, այսուհետև դուք մեզ չեք հա-կանում, մենք ձեզ. ուրեմն մենք այլևս ձեռք չենք տալու մեկը-մեկու. ձեր ժամանակը այլ եր, մերը այլ. այսուհետև «մեզ պարտ ե աճիլ և ձեզ մեղմանալ»¹⁹³։

Հայկունու այս սողերն իր ժամանակի համար չեղին գրված հարկավ։ 80-ական և 90-ական թվականներին Հայաստանի գիր ու բեմ, լեռ ու ձոր վխտում էին «հայի ապագայի» մարմաշով բռնված «ազգասերներով», հայկական մեծ ու պստիկ Ասլան-բա-լասիներով։

«Մեսսիա»-Բաֆֆուն հաջորդեցին գաճաճ առաքյալները։ Հայդուկային շարժումը գլխավորող հնչակյաններն ու դաշնակցա-կանները ձեռք մեկնեցին Արովյանի ժառանգութեան այն բաժ-նին, վոր հետագայում Պատկանյանի և Բաֆֆու արժարժած մար-տական նացիոնալիզմի սեփականութուն եր դարձել։ «Հրեղեն խոսքերին հետեցին հրեղեն գործերը», գրում եր այս հաջորդա-կանութեան մասին Բ. Միքայելյանը։ «Ճանճը առաջովս անց կե-նալիս ուզում ելի սպանեմ, ենպես ելի վառվել։ Հայաստան հրեշ-տակի պես առաջիս կանգնել ինձ թեք եր ավել»։ Արովյանի այս սողերն ե, վոր գրված էին կարծես հատկապես հենց հուր ու կրակ դարձած քաջ-նազարյան այս սերնդի համար։

Ասլան-բալասիները կուլը չընթացավ, իհարկե, միակերպ շառավիղներով։ Այն թագնվում ե մերթ պատմական վեպերի և

191 Ն. տ., № 140:

192 Ն. տ., № 132:

193 Ն. տ., № 91:

պատմագրական հաստատիոր գրվածքների մեջ (Լեո), մերթ լերե-
վան գալիս վոճավորված պատկերների կամ լեզապատառ վողբա-
սացութլունների մեջ (Փախաղյան, Ահարոնյան), մերթ մարում
հայդուկային մտալնութլան դեկադանսը բնորոշող սիմվոլները
մեջ (Շանթ), Հետաքրքրական և, վոր դարավերջին ուղմա-
շունչ Արծրունու մեղմարարո եպիգոնները, գալիցինյան ուժիմից
սաստված, ներկայացնում ելին Արովյանին բացառապես «խաղաղ
կուլտուրական» համեստ գործչի դերում. «Նրա գործունելու-
թլունը — գրում եր Արովյանի մահվան 50-ամյակի առիթով Ալ-
Քալանթարը — դարձավ մի կուլտուրական գրոշակ, վորի տակ ժո-
ղովիցին հաջորդ շատ գործիչները»¹⁹⁴: Հետաքրքրական և նաև,
վոր 1905 թվականի թոհ ու բոհի աղղեցութլան ներքո Արովյանի
սավերը վոգեկոչող պագրոմային միտքը փորձ եր անում անգամ
շղարշվել բանուկ շրջանառութլուն ունեցող հեղափոխական լողունգ-
ներով... «Ներկայումս (!) — հայտարարում եր դաշնակցական «Յեր-
կիր» թերթի առաջնորդողը — մեզ հետաքրքրում և Արովյանը
վորպես հեղափոխական (!!)

դեմք, վորպես պաշքարող, վորպես
լեզակի մարտիկ ազատագրութլան (ի՞նչ «ազատագրութլան», վժր
«ազատագրութլան» — Ա. Հ.) մեծ գործի համար, մեր (?!) մուլլ իրա-
կանութլան մեջ»: «Յերկիր»ը տալիս և այդ «հեղափոխականի»
պորտրեն. նա այլ ինչ չե, քան մարմնացում «մաքուր գաղափարա-
կանութլան, հզոր վոգու, հեղափոխիչ տեմպերամենտի, անընկճելի
լեռանդի, անխորտակելի կամքի» և այլն: Ո՞վ և այս: Արովյանը,
գուցե — Դումանը, գուցե... Դրճն: Թող ասի, ով ինչ ուզում ե:
Պորտրեն դժված և, և այն ավելի քան այժմեական եր «լերկրի»
ցավերով բնված՝ Ֆրեյլինյան բթափողոցի տղաների համար «խո-
շոր բաղխումների, ազատական մարտերի այս որերում (ի՞նչ բաղ-
խումներ, ի՞նչ մարտեր են դրանք. արդյ՞՞ք բանվորական բարի-
կադները մասին և խոսքը, թե... թուրքերին ջարդելու հա-
մար կազմակերպված «ազգային ինքնապաշտպանութլան» —
Ա. Հ.), չերը այնքան մութ ուժեր իրենց ազտոտ գրոհով թափ
առած փորձում են վերականգնել հնի տիրապետութլունը, չերը
կյանքը կերպարանափոխվում և և նոր հորիզոնները (!?) ծարավը
այլում և պապակած շրթունքները»¹⁹⁵:

Ալեգորիկ այս տողերը կարգալիս հարց և առաջանում ակամա՝

¹⁹⁴ «Մշակ», 1898, № 92:

¹⁹⁵ «Յերկիր», 1906, № 2:

պատահականութիւնն եր արդոք, վոր հենց հայ-թուրքական պաշտոններէ գլխավոր վայրում — Բագվում — ռեակցիայի տարիներին «տղերանց» պետքերն սպասարկող «Հայոց կուլտուրական միութիւնը վաղեմի դաշնակ Կ. Խատիսովի նախաձեռնութեան շնորհիվ լույս եր ընծայում «Վերք»ի նոր տպագրութիւնը (1908 թ.), կամ աննախընթաց թափով արժարծվում կրկին Արտվանին արձան կանգնեցնելու խնդիրը... Ազգայնական ղեկավարների ձեռքում Արտվանի կարիկատուրը դառնում է պագրոմային ազիտակայի նյութ բանվորութեան դասակարգային շարժման և ազրարային հեղափոխութեան դեմ: Սակայն նույն այս տարիներին եր միաժամանակ, վոր կովկասահայ բուրժուական միջավայրում մշակվում են նաև «ժամանակի վողուն» պատշաճող հայացքներ Արտվանի մասին: Նրան սկսում են պաշտել բացառապես հենց իր ռեակցիոն մտքերի ու տրամադրութիւններէ, իր կրոնա-բարոյական «խոյանքների», նացիոնալիստական իր լակնութեան կամ խանդավառ իր ցարապաշտութեան համար...

Ուշագրավ են այս տեսակետներից Արտվանին նվիրված չերկու գործ — Կ. Կուսիկյանի՝ «Հանճարեղ սիրտ» վերտառութեամբ՝ 1912 թվին սպեցիֆիկյան «Գարուն» արմանախում լույս տեսած ետուղը և ապա՝ Լեոյի՝ 1910 թվին դաշնակցական ոֆիցիոզ «Հորիզոն»ում հրապարակած «Ջանգվի ասիերից» հոդվածաշարքը:

Կուսիկյանի վերլուծութեան մեջ Արտվանը ներկայանում և մեր առաջ վորպես իղեալիստ, կրոնամու, միատիկ, վորը զոհ և դառնում վերջիվերջո հոգեկան հիվանդութեան: Կուսիկյանը մեծարում է Արտվանին խորագրաց իր տառապանքների, իր միատիկական կենսազգացութեան, իր «հանճարեղ սրտի» համար: Կուսիկյանի վերաբերմունքը դեպի Արտվանը եսթետիկական և նախ և առաջ: Արտվանի կյանքը և գրականութիւնը «մի միաձուլլ պոեմ է, շքեղ դեղանկար» նրա համար, մի բարձր հնչող կոչ դեպի... «վսեմն ու դադափարականը»¹⁹⁶ Բայց մեր հեղինակը զուրկ չենաև կրոնա-բարոյադիտական խոհուլներէ: «Նրա խոսքը — գրում է Կուսիկյանը — քաղցր ու դաշնակավոր, պարզ ու անկեղծ, միշտ հուզում է մեզ և լցնում մեր սիրտը գորովայից կառեկցանով (!) դեպի ազգը և ժողովուրդը. նրա անհուն վողետութիւնը տանում է մեզ մարդկային վոզու լեռնային կասարները (!). նրա վեհ հո-

¹⁹⁶ «Գարուն» գրական-քննադատական արմանախ, դիրք Գ., Մոսկվա, 1912, յեր. 10:

զու առաջ ակամա խոնարհվում ես և պահանջ զգում հոգեպետ զսվելու (!!!): Նրա կլանքը և բանաստեղծութիւնը հանձարեղ սրտի մեծագործութիւնն է. դա մի բորբոքուն և նազելի ճիգ է արթնացնելու քարացած հալ միտքը, մաքրելու մեր ցավագար խղճի խոցերը (sic!): Սրա մեջ է նրա հմայքը, սրանով նա դարձավ հայութեան մեծ դավակ»¹⁹⁷,

Եսթետիզմը և միատիցիզմը կատարյալ եքստազի չե փոխանցվում մանավանդ լեզրափակիչ տողերի մեջ: «Յեւ այն ուղեղը, վոր ամբողջովին խոհ ու զաղափար է, այն սիրտը, վոր այրվեց ներքին կրակից և զեղուն զգացմունքների թափից, այն մարդը, վոր գործում էր կսկիծների և զրկանքների գնով, բարոյական վեհութեան կատարյալ պատկեր է, և աշխարհի ամենամեծ վարդապետութիւնը պետք է տապալված համարել, չեթե այդպիսի գաղափարական կլանքը պատրանք է միայն»¹⁹⁸,

Նշանակալից է, վոր ըստ չերեութիւն «Շնաշխարհիկ», «ապոլիտիկ», այս տողերի հեղինակը մատնում է մի տեղ «քննադատական» վերապայտ այս պոեզիայի ներքին կապը քաղաքական պրոզայի նկուն մտայնութեան հետ: Պատմելով Արուսյանի կլանքը՝ նա գրում է. «Հայն արհամարհում է իր լուսամիտ զավակին, սակայն ոուս կառավարութիւնը ըստ արժանույն դնահատում է նրան, տեսուչ և ուսուցիչ նշանակելով նահանգական վարժարանում»¹⁹⁹: Սակայն ավելի անմիջորեն են չերեան զալիս չերախտագիտական այս զգացմունքները դեպի «բարեխնամ կառավարութիւնը» Լեոյի հոգվածաշարքում: «Վերք»ի հեղինակի պատմական մեծութիւնը, Լեոյի ըմբռնումով, այն և հենց, վոր մի կողմից կարողացել է անդրադարձնել հայկական դարավոր տառապանքները, «մահմեդական» լծի տակ հայերի ճաշակած «զուլումը», դառնալով այդպիսով Բաֆֆու և Ահարոնյանի «նախահայր». մյուս կողմից, կարողացել է զորեղ գրչով պատկերել դարերի ակնկալած չերջանիկ այն «սահթը», չերք գլուխ չեկավ հայերի փրկութիւնը՝ Յերեանի նվաճումը ուսանների ձեռքով, վորը, Լեոյի կարծիքով, «հայկական հարցի արմատական լուծումն (1) էր Հայաստանի ամենակարևոր մասում»: «Կատարվում էր անթիվ սերունդների բաղձանքը — գրում էր Լեոն: — Հայկական հարցը Հայաստանի պարսից բաժնում իր բնական (!) լուծումն էր ստանում»: Լեոն ընտրողում է

197 Ն. տ., յեր. 34 և հետս

198 Ն. տ., յեր. 35 և հետս

199 Ն. տ., յեր. 14:

այդ անցքը վորպես պատմական անհուն նշանակութուն ունեցող հեղափոխում (!!!): Հետաքրքրական է, վոր «հեղաշրջման» հայազգի ղեկավարներից մեկը — Ներսեսը — Լեոյի գրչով մեծարվում էր վորպես «անխոնջ մի վաստակավոր, քաղաքագետ, սառնասիրտ մտածող մի իշխանավոր»²⁰⁰, Հետաքրքրական է, վոր իմպերիալիստական պատերազմի նախորդին «Հորիզոն»ը Արովյանի պաշտամունքն արդարացնում էր մեջ բերելով նրա «ուսասիրութունը», Չերմեռանդ նրա վերաբերմունքը դեպի ոուս պետականութունը... «Պ. Արովյանը — զրում էր թերթը — մի մոլի-ռանդ ոուսասեր էր, նրա «Վերք Հայաստանի»-ն հայ ժողովրդի տանջանքի և տենչանքի արտահայտութունը լինելով հանդերձ՝ միաժամանակ մի վոզևորված ջատագովում է ոուս ազգին և նրա պետական ուժին, և առջ քաշելով Պ. Արովյանին, կնշանակի հայերի մեջ արծարծել նաև սեր ու համակրանք դեպի ոուս ազգն ու ոուս պետականութունը...»²⁰¹, Իմպերիալիստական վերահաս պատերազմի շրջանում այստեղից մի քալ էր մնում միայն վեր հանելու «Վերք»ի նշանակութունը ոուսական ղենքի հաջողությանը նպաստող հայ կամավորական շարժման տեսակետից. Չե՛ վոր «Վերք»ի գովերգած Զավրոններն ու Տիգրանոններն ելին հենց, կամ Արովյանի փառաբանած վիրահայ թեմակալը, վոր կամավորական շարժման ոգտին վատնած իրենց լեռանդով կանխում ելին «Ազգային բյուրոյի»՝ ցարականության ոգտին քրտնող նրանց ժառանգների ու հաջորդների նույն ուղղությամբ սպառած ջանքերը...

Ռուսաստանի կատարած «հեղաշրջիչ» դերի տեսութունը բորբոքված բուրժուական պատրիոտիզմի այդ շրջանում համառ տեսութուն էր ինքյան: Կովկասահայ պատմագրության մեջ լիրերալ Լեոյից այն անցավ սպեցիֆիզմի գաղափարախոս Դ. Անանունին, վորը գլխավոր իր աշխատության մեջ նույն այդ ժամանակ հատուկ գլուխ նվիրեց «նոր տիրողին և նրա հեղափոխիչ դերին»: Ծանրանալով ոուսական ղենքի կատարած դերի վրա՝ Դ. Անանունը թվում է ոուսական ղենքի մուծած հետևյալ «հեղափոխիչ» ակտերը՝ զրավոր որենսդրութունը, բնահարկի փոխարինումը զրամահարկով և մանավանդ արտոնյալ դասի հողատիրական իրավունքի ճանաչումը, վորով ոուսներն իբր «մի հարվածով խախտեցին բնաշրջ-

²⁰⁰ «Հորիզոն», 1910, № № 363 և 270:

²⁰¹ «Հորիզոն», 1913, № 272:

ման կանոնը»²⁰², «Մարքսիստ» պատմաբանը չի կամենում նկատել, հարկավ, վոր սրանով փոփոխութիւն եր մացվում միայն գոյութիւն ունեցող իրավական վերնաշենքի մեջ՝ առանց մաղաչափ իսկ շարժելու գլուղացիութիւն հարստահարման վրա հիմնված ֆեոդալական այն հանրակարգը, վորի վրա խարսխված եր այդ վերնաշենքը: «Նոր տիրողը» սաստկացրեց միայն մասսաների ֆեոդալական շահագործումը՝ «նոր վարք ու նոր բարք» մտցնելով շահագործման տիրող լեղանակի մեջ՝ անխախտ թողնելով նրա «բնաշրջման կանոնը»: Գալով այնուհետև Արովյանին, Գ. Անանունը շեշտում է, վոր այնչափ, վորչափ նա ընդառաջում եր Անգրիզիկասում «հեղափոխիչ» այդ ուժի — ցարիզմի — տիրապետութիւնը, բերան եր դառնում հեղինակութիւններին գերի, փրկարար աստծուն կամ ազատարար հերոսներին պաշտող գլուղացիութիւն: «Արովյանը գլուղացիութիւն բարեկամն եր. նա գլուղացիութիւն պէս ակնկալում եր մի ազատարար ձեռք: Յեղ լեբը այդ ազատարար ձեռքը հանդիսացավ (!? — Ա. Հ.) ուսւ բանակը, նա լցվեց ուսաստիբութիւն բուն գրացմունքով: Հայ անցյալը դարձավ նրա համար խնկելի հիշողութիւն, իսկ ուսական տիրապետութիւնը հորջորջվեց այդ անցյալի շարունակութիւն, հարազատ իշխանութիւն վերածնունդ»²⁰³: Անանունը խճճվում է այստեղ ներքին հակասութիւն մեջ: Խոսելով գլուղացիութիւն մասին, նա մատնանշում է այն փաստը, վոր ուսական տիրապետութիւնը սաստկացնում եր ճորտական շահագործումը. նա հիշատակում է Թալիսդիսանի այն գիտողութիւնները, թե՛ տեսնելով ուսաների որով վրացի է հայ ճորտական շահագործումը Վրաստանում, ժողովուրդն ավելի փառք եր տալիս պարսիկներին, քան թէ «քրիստոնէիցս ալսոցիկ գերչաց»²⁰⁴: Հանգամանք է այս, վոր կարծես չի հանգավորվում գլուղացիութիւն «ուսաստիբութիւն» հետ: Դրութիւնը չի փոխվում նրանից, չեբը Անանունը, մի կողմ դնելով Արովյանի «ուսաստիբութիւնը», զանց առնելով յեկվոր «փրկչին» ներբողելու նրա մտայնութիւնը, շեշտում է նրա մի այլ «առաքինութիւնը», վոր «չի մոռացվիլ, չի անգիտացվիլ», այն, վոր իբր «նա առաջինը լեղավ գլուղացիութիւն հարազատ հովանավորի շուրջն ունեցած վորոնումների արձանագրողն է այդ

²⁰² Գ. Անանուն. «Ռուսահայերի հասարակական դարգացումը XIX դարում», հատ. I, յեր. 115 և հետ:

²⁰³ Ն. տ., I, յեր. 340:

²⁰⁴ Ն. տ., յեր. 116:

մասին գլուղացիական տենչերով մտորողը՝²⁰⁵ Ալստեղ արդեն հեղինակն ազգահավաքման նացիոնալիստական իր գաղափարախոսութիւնն է, վոր փորձում է մի կողմից Աբովյանի, մյուս կողմից գլուղացիութեան շնքին փաթաթել: Վերջին դեպքում նա զանց է առնում իր իսկ այն հայտարարութիւնը, թե ազգայնութեան գաղափարի հաղթանակը բուրժուազիայի հաղթանակը պիտի լիներ²⁰⁶: Համաշխարհային պատերազմի որերին կրկնակի այս զանցառութիւնը պատահական չերևւթ չեր, այլ՝ հեղինակի արծարծած սոցիալ-շովինիստական գաղափարախոսութեան ցայտուն մի արտահայտութիւնը:

²⁰⁵ Ն. տ., յեր. 343:

²⁰⁶ Ն. տ., յեր. 314

Շուրջ յերեք քառորդ դար կովկասահայ հասարակական միտքը մեծարանքի առարկա դարձրեց Արտվյանին՝ վեր հանելով նրա անհատականութեան մերթ ալս, մերթ ալս լերանգը, անդրադարձնելով դրանով իսկ Արտվյանի ժառանգութեան համար պայքարող դասակարգերի ու հոսանքների առանձնահատուկ ըմբռնումներն ու տենդենցները: Տոհմալին ավանդները շատագուցող կոնսերվատոր և հնադարյան նախապաշարումների դեմ վտարի լելած վերանորոգիչ: Գաղութի դեմոկրատական իդեալների համար մարտնչող առաջնորդ և ցարիզմի «աղատարար» միսիալին հավատացող քաղաքագետ: Հաջողակալին սխրագործութունները գովերգող աշուղ և կրոնական եքստազով հափշտակված միստիկ: Ոտար պետականութեան գահափարախոս և «հարազատ հովանավորի» թախիծով բռնված աղգասեր: Ահա լերիներանգ ալս կինո-լենտը, վոր վերարտադրում էր Արտվյանի այլակերպվող դիմապատկերը, անդրադարձնելով նրա կյանքի ու գործունեությունից և նրա ժառանգութեան շուրջը բորբոքված պայքարի հակասությունները:

Յեղ չնայած սրան՝ պատմութունը դեռ չի նկարագրել Արտվյանի լիակատար դիմապատկերը, չի սպառել լիովին նրա ժառանգությունը: Վորչափ Հայաստանի՝ աննախընթաց ծավալով ու թափով զարգացող պրոլետարական լեզուն հիմնականում խմորվում է ալսոր Արտվյանի առաջ մղած «արարատյան բարբառի» շողախից. վորչափ խորհրդալին գրականությունը, պրոլետարական նոր ու լալն բաղիսի վրա, ընդարձակում է ալսպես կոչված «ժողովրդրական» լեզվի, «ժողովրդրական» մտտիֆների — «խալխի խոսացածների», «առակի, մասալալի, սուր-սուր խոսքերի» — վերամշակման հնարավորությունները. կամ վորչափ խորհրդալին դրպրոցը, կառուցվելով սոցիալիստական խնդիրների համաձայն, հասնում է տեսականի և գործնականի, ուսուցման և արտադրութեան ալսալխի մի համադրութեան, վորի ուղղութեամբ բուրժուական հանրակարգում ապարդու ջանքեր միալն կարող ելին թափվել —

բոլոր այս ընագավառներում. Արուվյանի թողած ժառանգության արժեքն այսօր է միայն, վոր չերևան է դալիս ամբողջ իր ծավալով ու խորությամբ:

«Պրոլետարիատի գիկտպտուրայի և սոցխալիզմի շինարարության դարաշրջանը ԽՍՀ Միության մեջ ազգային կուլտուրաների — բովանդակությամբ սոցխալիստական և ձևով ազգային — ծաղկման շրջանն է իսկապես» (Ստալին)²⁰⁷: Բովանդակությամբ սոցխալիստական, ձևով ազգային կուլտուրաների ծաղկման այս դարաշրջանը անհնարին է, անշուշտ, լեթե չհուղենք և չլուծենք դրականապես ազգային գրականության կլասիկների լենինյան վերագնահատման և ոգտագործման, նրանց չուրացման և հադթահարման խնդիրը:

Չենք կարող ասել, դժբախտաբար, թե ընկ. Ակսելի գիրքը, վոր խորհրդային անդրանիկ մենագրությունն է Արուվյանի մասին, վորևէ չափով մոտեցրել է մեզ Արուվյանի մարքսիստական-լենինյան վերագնահատման ու ոգտագործման, նրա չուրացման ու հադթահարման այս խնդրի լուծմանը:

Ընկ. Ակսելին զբաղեցնողը, նրան հուզողը Արուվյանի ժառանգության պրոգրեսիվ, դեմոկրատական տարրերի չուրացման կամ հադթահարման խնդիրը չէ, այլ քաղաքական նրա ռեպրիլիսացիան ընթացիկ սերնդի աչքում: Արուվյանի քաղաքական ռեպրիլիսացիայի մտայնությամբ է անշուշտ, վոր ընկ. Ակսելը փորձել է դուրս բերել նրան գլուղի և գլուղացիության գաղափարախոս՝ թշնամի կապիտալիստներին և կապիտալիզմին, չերևան հանել նրա սկզբունքային ներհակությունը քաղաքական տիրող կարգերին կամ լեկեղեցական տիրող նվիրապետությանը և այլն: Բայց կարիք կամ դրան: Կարիք կամ, վոր Արուվյանը չեղած լիներ անպատճառ գլուղացի կամ գլուղագիր, անձնապես պառակտված լիներ տիրող կարգերի ու ռեժիմի հետ, ունեցած լիներ, ասենք, հեղափոխական ստաժ, վորպեսզի Խորհրդային Հայաստանի բանավորական կամ գլուղացիական մասսաները կարողանային արժանի տուրքը տալ Արուվյանին թեկուզ հենց նրա համար, վոր նրա միջոցով հուշակվեցին կովկասահայ բուրժուական դեմոկրատիայի մասկավաճական պրոգրեսիվ հայացքները, կամ նրա համար, վոր այդ մարդու ձեռքով է գրվել աշխարհաբարի անդրանիկ մանիֆեստը — «Վերք Հայաստանի»: Արուվյանը, հարկավ, առաջին հեղինակը

²⁰⁷ Сталин И. В.: «Вопросы ленинизма», 8-е изд., 1931, 1-я, 702:

չեր, վոր աշխարհաբար գրեց. բայց առաջին հեղինակն երնա, վոր պայտաւ սկսեց նրա իրապետութեան համար: Հուզելով գրական նոր լեզվի խնդիրը՝ Արուստանը կարեորութիւն տվեց վոչ այնքան նրան «համազգային» ծավալ հաղորդելու խնդրին, վորքան նրա համբաւանքը իրութեանը, գրական խոսքի ներգործութեան լինթակա իրական Հայաստանի սահմաններում, Հայկական Մարզում: Իրական նույն ալը Հայաստանի կենդանի բարբառն եր հենց, վոր հիմք դարձրեց նա գրական նոր լեզվին: Արուստանը նախընտրեց Յերևանի բարբառը, վորպես մասսաների վրա ունենալիք անմիջական ազդեցութեան գործիք, վորպես մասսաների լուսավորութեան, մասսաների դաստիարակութեան զենք: Քաղքենիութեան շարքերն անցած գլուղացիութեան և գլուղացիութեան հետ շաղկապված քաղքենիութեան դասակարգային կենդանի բարբառն եր ալը, վոր Արուստանի շնորհիվ թափանցեց կովկասահայ գրականութիւնը:

«Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն, յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրարաւ՝ տասը կըլի վոր հասկանալին, բայց հարիւր հազարի համար թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու շաղաց»: «Տասը հազարը թող հասկանան ու կարդան, մեկ քանի ջուխտ ու կենդ խոսողի ասածին ու ծիծաղելուն՝ դուխ քաշ արած մտիկ կանեմ»: Արուստանը կովկասահայ բուրժուազիայի առաջին, դուցե և վերջին, հեղինակն է, վոր պոկելով կենդանի խոսքը գրագետ համբարութեան ձեռքից՝ կամեցավ գործ ունենալ հարշուր հազարի լեզվի ու լսելիքի հետ:

Անշուշտ, Արուստանի գրական լեզուն կովկասահայ կապիտալիստական հարաբերութիւններին ազդարարն եր: Ալը հարաբերութիւններն արդեն բավականին զարգացած էին գրական նոր լեզվի խնդիր առաջադրելու համար, բայց տակալին չէին հասունացել առաջադրած խնդիրը գրականապես լուծելու համար: Բուրժուազիան անկարող եր դեռևս համազգային շրջանակների մեջ դնելու գրական նոր խոսքը: Չէր խփել դեռևս համազգային կյանքի բուրժուական զարկերակը, բուրժուազիան չէր սահմանադրվել դեռևս վորպես ազգութիւն:

Հասկանալի չէ, վոր միանգամից չէ, վոր ձևավորվեց կովկասահայ բուրժուազիայի գրական լեզուն: «Վերք»ը գրելուց հետո շուրջ լերեք-չորս տասնամյակ տևող պայքարի ընթացքում է միայն, վոր գրարարի և բարբառների սինթեզի ճանապարհով ձևավորվեց և հաստատվեց վորպես գրական լեզու հետագա աշ-

խարհաբարը, կովկասահայ բուրժուազիայի գրական այն լեզուն, վորի ուղիները հարթեցին մի կողմից Նազարյանցը և մյուս կողմից Նալբանդյանը և վորի դասական ձևակերպողը հանդիսացավ հետագայում Բաֆֆին:

Արովյանի ժամանակ կովկասահայ գրական լեզուն տակավին չէր հաղթահարել իր «ծագման տարերայնությունը» (Naturwüchsigkeit), չերևույթ, վոր տեղի ունեւր «ժամանակակից լուրաքանչյուր կուլտուրական լեզուների մեջ», կամ վոր կովկասահայ բուրժուազիայի գրական լեզվի մեջ տեղի չէր ունեցել դիալեկտի այն «կենտրոնացումը», վորի հիմքն ազգութւան տնտեսական և քաղաքական կենտրոնացումն է²⁰⁸, Խոսելով Վրաստանի մասին՝ ընկ. Ստալինը գրել է. «Վրաստանն իբրև ազգութւուն չերևան լեկավ միայն դարի լերկրող կեսում, չերբ ճորտատիրութւան անկումը և լերկրի տնտեսական կյանքի աճումը, հաղորդակցութւան ճանապարհների զարգացումը և կապիտալիզմի առաջացումն աշխատանքի բաժանում սահմանեցին Վրաստանի մարզերի միջև, վերջնականապես խախտեցին իշխանութւունների տնտեսական մեկուսացումը և ի մի շաղկապեցին նրանց»²⁰⁹,

Կովկասահայերի ազգային խմորման պրոցեսը տեղի չե ունեցել վրացականին զուգընթաց, ամփոփվելով պատմական գրեթե միևնույն շրջանակների մեջ: Արովյանի աշխարհաբարը կովկասահայ բուրժուազիայի սաղմնավորվող ինքնազիտակցութւան նախանշանն էր. միայն և վորպես այդպիսին կրում էր իր վրա ֆեոդալական գավառայնութւան տիրական շեշտը: Բնորոշ է միաժամանակ, վոր Արովյանի գրական լեզուն դիմադարձ էր լինում դեպի ժողովրդական մասսաները:

Պատահական չերևույթ չէ, վոր Արովյանը, բուրժուազիայի գաղափարախոսը, իր գլուխ-գործոցում գլխավոր հերոսի դեր հատկացրեց հենց մասսաների հետ կապված մարդուն. «Մյուսները մեծ մեծ մարդիկ ելին,—գրում է Արովյանը— շատն ել դեռ հլա սող սալամաթ՝ փառք աստուծո, Աղասին աղբառ ու մեռած, նրա սուրբ դերեղմանին զուրբան: Ասեցի կեղծավորութւուն չանեմ, նրան ընտրեցի»:

Արովյանի գործերի մեջ նկատելի չէ, հիրավի, ուշադիր վերաբերմունք դեպի ֆեոդալական հասարակութւան արատադրած

²⁰⁸ Հմմ. K. Marx und Fr. Engels: «Die deutsche Ideologie» p. 404—405:

²⁰⁹ Տե՛ս «Марксизм и национальный вопрос» (Сборник), 1923, յեր. 268:

աղքատն ու անանկը: Ճիշտ չեր ասում Արովյանը, թե իր հե-
րոսը, Աղասին, աղփոս էր, թեև հավատում ենք, վոր Աղասին
ոգնում էր աղքատներին ու խորհում նրանց մասին. «Մեկին մի
փորձանք դիպչելիս, կամ մեկ դարդ ունենալիս, նա իր գլուխը
լեզ էր դնում, նրա մուրաղին հասնում: Բերնի թիքն հանում էր,
ուրիշին ուտացնում: Ենքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մա-
լին չեր մուղայիթ, վորքան իր հարեանների: Տանուսերի տղեն եր
(Ա. Հ.), աղքատի ու նաչարի ընկեր: Վորք էր նրա դուռը գա-
լիս, սուփրեն էր բաց անում, կամ քիսեն. ում գութան չուներ,
իրանցը բան տալիս. ում լեզն ու հոտաղ չուներ, իրանցն էր
ուղարկում. ում փող չուներ, վոր մշակ բռնի՝ իքին ետի, փորի
լա թաղի, կամ թաղը չեո տա, ինքն էր առաջ ընկնում, գեղի
աղերքը հավաքում ու դնում նրա բանն...»:

Աղասու մորալը ֆեոդալ-բուրժուական ֆիլանտրոպիալի մո-
րալն էր: Աղասու մորալը հենց իրա՝ Արովյանի մորալն էր: Տա-
կալին Դորպատում, հանդիպելով Ֆահրադ անունով խեղճ ու կրակ
մի հալ մշակի՝ Արովյանը գրում է. «Եսպես Ֆահրադներ հա-
բցուրներով են ման գալիս մեր քաղաքի (կարգա՝ Յերեանի. —
Ա. Հ.) փողոցներումը մշակության համար և ձվ է մտածում, թե
նրանք ել մեր արինիցն են: Ես Ֆահրադին ել աղքատութունն
էր հասցրել եստեղ (կարգա՝ Դորպատ. — Ա. Հ.): Աղքատութուն,
աղքատութուն, վոր մեր պատվական հայերից հազարավոր-
ներին վերջին հուսահատության մեջ գցելով, տանջում ու մա-
շում է: Բայց չեբր կրացվի են արշալույսը, վոր մեր ազգի
հարուստները հոգս կքաշեն իր մերձավորների ու խեղճերի ար-
տասունքները սրբելու: Յերանի են ժամանակին, չերանի նրան,
ով վոր ժամանակակից ու մասնակից կըլի եսպես ազգաշեն հալ-
բենասիրության»²¹⁰: Արովյանը վողրում է հալ պանդուխտի կյանքը:

«Այսպէս թափառի, այսպէս տարազրի անտուն, անտեղի
Անբաղդ հայկազուն, չիք նմա կայան,
Ոչ յօտաբ աղխարհ, ոչ յուր մնեղարան,
Ելեալ պանդխտի, լայ դուր հայրենիս,
Մինչև սպառին շունչք նորա յատախ»²¹¹:

Թիֆլիսի բաղնիսներից մեկում Հին Բայազետից գաղթած հալ
քիսաչին պատմում է նրան. «Տուն, տեղ քանդեցինք, թորգե-

²¹⁰ «Կուռնի», 1861, № 7, յեր. 538:

²¹¹ Ն. ա.:

ցինք: Մեր շհարում մարդ մի ել չես ելի: Մկա ցամաք խացն ել ա մեր գլխիցը դհաթ ելելը Չիմ ճժեր դուռն լերեսին թողեր, ցքել, չեկել եմ եսվանք, վոր մեկ քանի մը շհի դատեմ, դնամ նրանց խավարին խասնիմ: Մենք սանխաթքլար մարդ ենք, ոանչպարութլուն չենք կարա ենել, դժրը կորչինք»:—«Թող լողը միտք անի—հարում ե Արովյանը,—թե ես լսելիս՝ սրտիս ինչ տեղն եր չեի գալիս, երվում»²¹²: «Մեկ հարիր աղլառ լերեխալի ձեռքից բռնեմ, ինչ գիտեմ նրանց սովորեցնեմ»,—բնորոշ չԹ Արովյանի «մուրագի» շեշտված այս գիծը: «Ես որ ել վոր միտք եմ անում, թե չես հացս ուտելիս, տաք տեղը նստելիս՝ հազարավոր հալ վոչ հաց ունեն, վոր ուտեն, վոչ շոր ունեն, վոր տաքանան, սիրտս պատռում ա, որս խավարում»²¹³, Արովյանի կարծիքով իր «մուրագի» իրագործումն իսկ սրտամաշ այս աղքատութլունը վերացնելու միջոց եր լինելու, վորի համար այնքան հորդորներ եր ուղղում ազգի հարուստներին ու մեծավորներին... Արովյանն իզեալիստական մերձեցում հայտաբերեց այստեղ, ինչպես նաև այն դեպքում, լերբ կաթնում եր, թե բավական ե, վոր ասիացիք բաց անեն իրենց աչքերը, այսինքն— ուսում ստանան, վորպեսզի չթողան, «վոր ամեն հավարա մարդ իրենց վրա բերան բաց անի»: Մասսաների նյութական դեզրագացիալի հետ միաժամանակ Արովյանը շոշափեց նրանց քաղաքական ճորտացման փաստերը: Մակայն իշխող սխտեմի վերաբերմամբ Արովյանի քննադատութլունը չհանգավ հեղափոխական լեզրակացութլունների: Մասսաների քաղաքական շարժման, նրանց դասակարգային պայքարի փոխարեն Արովյանը քարոզեց դասակարգերի փոխադարձ ողնութլուն, արտոնյալների և արտոնողների հողատարութլուն հայցեց զրկվածների և հալածվածների կացութլունը փրկելու համար... Այս ֆոնի վրա լե հենց, վոր «Վերք»ի և «Զանգի»ի հեղինակը թախծալից հայացք եր նետում դեպի հեռու անցյալը, լերբ իրր միասին ելին արածում դառն ու գելը, կամ վերհիշում Արով պապի և խնամի Հարութլունի բաղ-բոստանը, վորոնց բերքն իրր աղքատ գլուղացիների բաժին եր դառնում ամբողջովին...

Անշուշտ մասսայական պառուպերիզմը, մասսաների կրած ճնշումը վերացնելու միամիտ, ուտոպիստական միջոց եր այս և

²¹² «Անտիպ յ'րկեր», I, յեր. 37.

²¹³ «Տարագ», 1914, № 1, յեր. 8:

Արովյանի սահմանափակ պատմական-հասարակական պերսպեկտիվների շրջանում չե, վոր պետք է հնար լիներ նման խնդիրների լուծման համար: Այնուամենայնիվ ուտոպիստական նրա այդ մասնությունը բնորոշ է մի այլ տեսակետից: Արովյանը, այն հեղինակը, վորին նրա «քննադատներն» ու «կենսազրոգները» ներկայացրել են բացառապես նահապետական «չեն ու բոլ» կենցաղը մեծարողի դերում, կամ բացառապես «ազգասիրություն» ու «հայրենասիրություն» նշանի տակ, կովկասահայ առաջին հեղինակն է փաստապես, վոր դիտել է սոցիալական անհավասարությունքան փաստը, շոշափել «ազգաստություն» և «հարստություն» խնդիրը, նկատել մասսաների ճնշված ու հարածական կացությունը՝ կարեկից վերաբերմունք հայտաբերելով դեպի աղքատը, թեկուզ, կրկնում ենք, խնդիրը լուծելու համար լերևան բերել լիակատար իր անոգությունն ու անկարությունը: Անոգության և անկարության դիտակցությունն էր հենց, վոր պատճառ դարձավ նրա հոգեկան ճգնաժամին, նրա տրագիկական վախճանին: Արովյանի հոգեկան այդ կրախը տիրող հակասություններից լեղնելու բուրժուական իլլուզիաների կրախն էր: Նրա անձնական վողբերությունը՝ պատմական դաս, վոր կոչված պիտի լիներ ազատագրելու մասսաներին «գերդասակարգային ֆեոդալ-բուրժուական իլլուզիաներից»՝ առաջնորդելով նրանց դեպի դասակարգային գիտակցություն դարթոնք, դեպի հեղափոխական անհաշտ պայքար...

Արովյանի ժամանակ, նրան շրջապատող միջավայրում, բացակայում էր դրեթե բուրժուազիայի առաջատար ուժը: Բուրժուազիան, վորպես կղերի և ազնվականության գերիշխանություն ու նրանց հետ զոգված քաղաքական տիրող ուժի դեմ պայքարող դասակարգ, բացակայում էր տակավին: Հրապարակի վրա լերևում ելին լուսավորության դրոշակ պարզող առանձին անհատներ, և Արովյանը զրանց մեջ առաջիններից էր: Այս է, վոր բարձրացնում է նրա տեսակարար կշիռը և նրա ստեղծագործության նշանակությունը բուրժուական-դեմոկրատական վերածնության հետագա շրջանի համար:

Սահմանափակ էր, հարկավ, տարածում և պլամանական կովկասահայ բուրժուազիայի առաջատար դերը վերածնության այդ դարաշրջանում անգամ: XIX դարի վերջին տասնամյակների ընթացքում զարգացող հասարակական շերտավորումը, բուրժուական ազգություն ներսում արծարծվող դասակարգային հակամարտը,

զրկեց բուրժուազիային ու նրա գաղափարախոսներին հասարակական պրոգրեսի պահանջներն անդրադարձնելու սահմանափակ իր ունակութիւններէց անգամ: Զուր կլինէր փնտռել այդ շրջանի բուրժուական գրականութեան մեջ Արուսեանի դասական պարզութիւնն ու անմիջականութիւնը, նրա անկեղծութիւնն ու սրտարացութիւնը: Յեղ այդ՝ չնայած նրա ստեղծագործութեան ակունքների բազմաբարդութեան, նրա հասարակական-քաղաքական մոտիվների բազմերանգութեան: Յեղ հասկանալի չե: Բուրժուական հետազոտ գրականութեան գլխավոր խնդիրն այլևս մասսաների լուսավորութիւնը չէր, այլ նրանց հիմարացումը, նրանց կապիտալիստական հարստահարութեան քողարկումը, նրանց դասակարգային գիտակցութեան և դասակարգային կռիւի խաթարումը: Ազգային լուսավորութեան անունով վերածննդիչների կռածկոփած «գաղափարական» զենքերը բուրժուազիան և նրա առաջնորդներն ուղղեցին վերջիվերջո ազգի բազմութեան դեմ, ի սպաս զենքով այն նրա հասարակական-տնտեսական շահագործման, նրա մտավոր և քաղաքական ստրկացման: Հանգամանք էր այդ, վոր պարտավորեցրեց շահագործվող այդ բազմութեանը և նրա պաշտարը զեկավարող կոմունիստական ավանգարդին խլել բուրժուազիայի ձեռքից այդ զենքերը, ուղղել այն հենց բուրժուազիայի ու նրա գաղափարախոսութեան դեմ: Զուր չե, վոր այդ զենքերի թվում Արուսեանի կենդանի բարբառը ևս խլվում է այսօր բուրժուազիայի ձեռքից, ատաղձ դառնում սոցիալիստական անդասակարգ հասարակութիւն կառուցող պրոլետարիատի նոր մի լեզվի, գործադրվում մասսաների նշուխական բարեկեցութեան, նրանց կազմակերպութեան ու պաշտարի, նրանց կուլտուրական հեղափոխութեան նպատակների համար: Յեղ չի՞ դնում արդոք այսօրվա մեր պրոլետարական և կոլխոզային գրականութիւնն Արուսեանը հիշեցնող մի ճանապարհով, չերբ, հարստացնելով նոր կազմակերպվող գրական լեզուն ժողովրդական կենդանի բարբառների հաշվին, ողտադործում է միաժամանակ նրա միջազգային «ոտար» բառամթերքը, լեզվական այն տարրերը, վոր հեղափոխութեան քուրայում միանալով քիմիապես բարբառային բառապաշարին, դարձել են արդեն մասսաների խոսակցական լեզվի անհրաժեշտ ու հարազատ բաղադրիչները: Ավելորդ է ասել, թե միանգամայն այլ կերպ են դնում և լուծում պրոլետարիատն ու իր կուսակցութիւնը սոցիալական և քաղաքական խնդիրները, քան կարող էր մտածել կամ չերևակայել, ուր մնաց

թե կենսագործել ալդ իր ժամանակին Աբովյանը: Բայց այսոր իսկ հրահանգիչ շատ բան կա այն շխտակութիւն և կարեկցութիւն, այն անկեղծութիւն և պարզութիւն մեջ, վոր հայտաբերում եր Աբովյանն ամեն անգամ, իբր շոշափում եր մասնաների լուսավորութիւն և կրթութիւն, նրանց սոցիալական և քաղաքական կացութիւն բարձրժաման հարցերը: Կարդացեք թեկուզ հենց նրա զործերի առաջարանները: Վորքան ուսանելի բան կա հասարակական տեմպերամենտով հրավառված սրտառուչ ալդ եջերի մեջ այսորվա իսկ լերիտասարդ մեր գրողներին համար:

Չենք շղարշում, հարկավ, Աբովյանի ստեղծագործութիւն գոտակարգային խմաստը: Չենք թագցնում, վոր Աբովյանի ադքատասիրութիւնը, նրա ազատասիրութիւնը բուրժուական լուսավորչութիւն ատրիբուտներ ելին միայն: Չենք մոռանում հատկապես նրա գլուխ-գործոցի «Վերք»ի մեջ ամփոփված ռեակցիոն տարրերը: Չենք անդիտանում այն դերը, վոր կատարեց այս վեպը կովկասահայ ազգային շարժման հետագա շրջադարձի մեջ հենց իրա ալդ ռեակցիոն տենդենցների շնորհիվ: Գիտենք, վոր տակավին Աբովյանի ժամանակ, կովկասահայ բուրժուազիայի վերելքի նախորդելին, նրա պետքերի համար մշակվող բարբառն աշխարհ լեկավ այն լերկնող դասակարգի պատմական արատով: Սակայն մեզ չի կարող շփոթեցնել Աբովյանի ժառանգութիւն պատմական ալդ արատը: Մենք ոգտագործում ենք պրոլետարիատի սպառազինման համար թշնամի դասակարգերից ստացած կուլտուրական ժառանգութիւնը, վերլուծելով և մերկացնելով այն, մերժելով ալդ կուլտուրայի պասսիվը, ընդունելով նրա ակտիվը:

«Առաջադրելով «գեմոկրատիզմի ինտերնացիոնալ կուլտուրայի և համաշխարհային բանվորական շարժման» լողունգը, յուրաքանչյուր ազգային կուլտուրայից վերցնում ենք միմիայն նրա գեմոկրատական և սոցիալիստական տարրերը, վերցնում ենք ալդ միմիայն յեվ անպայման հակադրելով բուրժուական կուլտուրային, յուրաքանչյուր ազգութիւն բուրժուական նացիոնալիզմին»²¹⁴:

Ընկ. Ակսելը, մոռանալով ազգային կուլտուրայի վերագնահատման հիմնական այս ուղեցուցը, Աբովյանի ժառանգութիւն գեմոկրատական արտերը նրա բուրժուական նացիոնալիստական տենդենցներին հակադրելու փոխարեն ջանք ե թափել... ազատել

²¹⁴ Ленин: «Сочинения», 2-ое изд., XVII, 137.

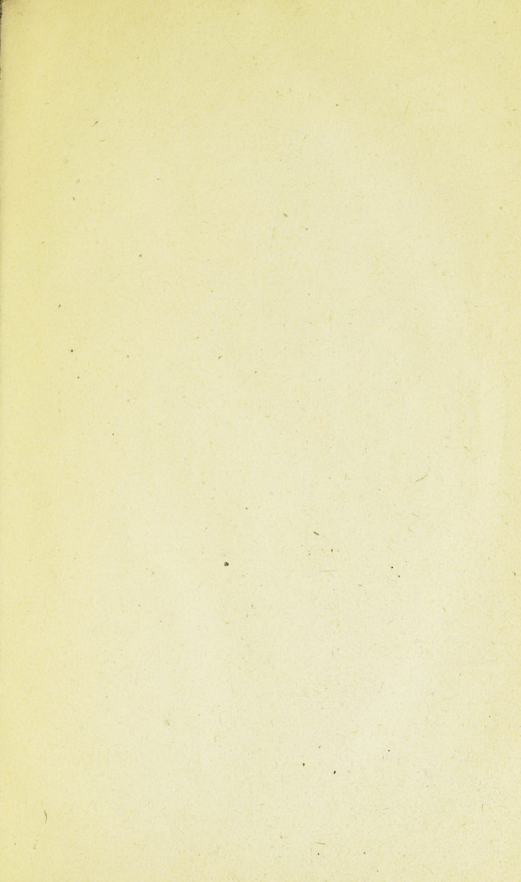
կորստից Արովյանի ամբողջական ժառանգութիւնը: Նա փորձ ե արել սրբել «Վերք»ի ճակատից պատմական նրա արատը, զանց առնել կամ մեղմացնել ռեզրեսիվ տարրերը նրա մեջ: Բայց քանի վոր ըստ լեռնութիւն իրեն իսկ վերջիվերջո անհուսալի մի ձեռնարկ ե թվացել այդ, հանգել ե «շրջադարձի» տեսութիւն, զատել «Վերք»ից նրա հեղինակին, վերհիշուսել ազգային նոր վիպասանութիւն, նոր լեզենդ՝ Աղասու փոխարեն հերոսացնելով այս անդամ հենց իրեն՝ Արովյանին:

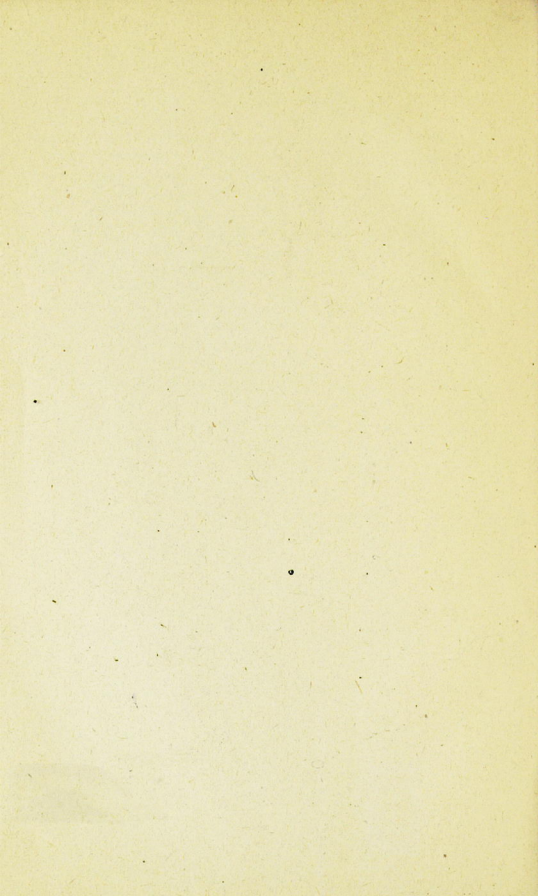
Ասում են՝ ավարտելով իր այս գրվածքը, ընկ. Ակսելը ձեռնարկել ե գրելու նոր մի վեպ Արովյանի մասին, դորձ, վորին սպասում են սրտատրոփ գրական նրա ըարեկամները: Թվում ե, թե ինչ-վոր թշուրիմացութիւն կա այստեղ: Վեպը Արովյանի մասին գրված ե արդեն: Ակներև ե, վոր «նոր» վեպը հնի գեղարվեստական փոխակերպումն ե լինելու միայն, ինչպես հինը՝ Արովյանի մասին պատմվող հնորյա մի լեզենդ ե միայն՝ նոր փոխակերպութիւնը:

Կասկած չկա, վոր ասպետական, բայց հապաղած փորձ ե այս՝ «փրկելու» ջրատար Արովյանին: Փորձը վրեպել ե ե պիտի վրեպեր, անկասկած: Սակայն տարվելով այդ փորձով՝ չերիտասարդ գրողը կատարում ե զազափարական այնպիսի գալարումներ, վոր հարկ կա, անշուշտ, հոգ տանել իր իսկ անձի ե լեռանդի փրկութիւն:

Մոսկվա,
հունվար 30.
1933 թ.







ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0397402

(604-)

254
1170

ԳԻՆԸ 2 Ռ. 50 Կ.



Ашот Иоаннисян
А Б О В Ъ Я Н
Госиздат ССР Армении
Эривань 1988